

Političke
PERSPEKTIVE
Vol. 10, No. 1
(2020)

POLITIČKE PERSPEKTIVE

časopis za istraživanje politike

~

Izlazi tri puta godišnje

~

MEĐUNARODNI SAV(J)ET

Florian Bieber (University of Graz), Xavier Bougarel (CNRS, Paris), Valerie Bunce (Cornell University), Nenad Dimitrijević (Central European University, Budapest), Jasna Dragović-Soso (Goldsmiths, University of London), Chip Gagnon (Ithaca College, NY), Eric Gordy (University College London), Stef Jansen (University of Manchester), Denisa Kostovicova (London School of Economics), Kevin Deegan Krause (Wayne State University), Keichi Kubo (Waseda University, Tokyo)

REGIONALNI SAV(J)ET

Damir Grubiša, Vukašin Pavlović, Zdravko Petak, Milan Podunavac, Zvonko Posavec, Žarko Puhovski, Milorad Stupar, Ilija Vujačić, Nenad Zakošek

REDAKCIJA

Ana Matan (glavna urednica), Dušan Pavlović (zamjenik urednice),
Nebojša Vladislavljević, Tonči Kursar, Đorđe Pavićević, Dario Čepo, Nataša Beširević,
Ivan Stanojević (sekretar)

IZDAVAČI

Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka, Fakultet političkih znanosti u Zagrebu
i Udruženje za političke nauke Srbije

ZA IZDAVAČA

Dragan R. Simić, dekan, Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka, Beograd
Zoran Kurelić, dekan, Fakultet političkih znanosti, Zagreb

ADRESE

Fakultet političkih nauka u Beogradu, Jove Ilića 165, Beograd
e-mail perspektive@fpn.bg.ac.rs
Fakultet političkih znanosti u Zagrebu, Lepušićeva 6, Zagreb
e-mail perspektive@fpzg.hr

~

Olivera Veličković (srpski) (lektura i korektura), Olivera Tešanović (grafičko oblikovanje).

Štampano u štampariji: *Čigolja štampa*.

Tiraž: 300

~

© Sva prava zadržana.

ISSN 2217-561X

DOI: 10.20901/pp

CIP – Каталогизacija y publikaciji
Народна библиотека Србије, Београд

303.1

POLITIČKE PERSPEKTIVE : časopis za istraživanje politike / glavna urednica Ana Matan – 2020, br. 1 –.
– Beograd (Jove Ilića 165) : Fakultet političkih nauka : Udruženje za političke nauke Srbije ; Zagreb
(Lepušićeva 6) : Fakultet političkih znanosti, 2011 – (Beograd : Čigolja štampa) . – 30 cm

Tri puta godišnje.

ISSN 2217-561X = Političke perspektive

COBISS.SR-ID 183446540

SADRŽAJ

[ČLANCI I STUDIJE]

Bojan Todosijević, Ljubomir Hristić
Struktura populističke ideologije: Srbija 2017

7

Valentino Petrović
Diskurzivna analiza zakonodavnog okvira Europske unije
o cirkularnoj ekonomiji

33

Matej Mikašinović-Komšo
Novi oblici političke participacije:
Analiza dinamike političke kampanje na forumu *4chan*

61

Dražen Pehar
Republicanism as a critical idiom:
whose, whom against, and what for?

95

[OSVRTI, PRIKAZI, RECENZIJE]

Krešimir Petković

Žarko Paić, *Neoliberalism, Oligarchy and Politics of the Event:
At the Edge of Chaos*, Cambridge Scholars Publishing,
Newcastle upon Tyne, 2020.

121

Stefan Milosavljević

Nebojša Vladislavljević, *Uspon i pad demokratije posle Petog oktobra*,
Arhipelag, Beograd, 2019.

133

~

UPUTE SURADNICIMA (HRVATSKA REDAKCIJA)

139

UPUTSTVO SARADNICIMA (SRPSKA REDAKCIJA)

141

ČLANCI I STUDIJE

STRUKTURA POPULISTIČKE IDEOLOGIJE: SRBIJA 2017¹

Bojan Todosijević

Ljubomir Hristić

*Institut društvenih nauka
Beograd*

SAŽETAK

U literaturi je sve prisutnije shvatanje da se populizam može tumačiti kao ideologija koja ima specifičnu, iako 'tanku', sadržinu. Smatra se da to važi ne samo za političke partije i pokrete, nego i da karakteriše stavove onih koji pružaju podršku populističkim partijama i ličnostima. Komparativna studija izbornih sistema (CSES, www.cses.org) je u svoj 5. modul uključila operacionalizaciju populističke ideologije kao kombinaciju tri osnovne orijentacije: negativnog stava prema manjinama i imigrantima, negativnog stava prema političkim elitama i isključive koncepcije nacionalnog identiteta. U ovom radu analiziramo u kojoj meri takva koncepcija populističke ideologije ima empirijsku podršku na osnovu podataka iz Srbije. Podaci su prikupljeni nakon predsedničkih izbora 2017. godine, metodom on-line anketiranja. Testirana je strukturna hipoteza o međusobnoj povezanosti teorijskih komponenti populističke ideologije. Nakon toga je analizirana povezanost dimenzija komponenti populističke ideologije sa partijskim preferencijama. Rezultati su pokazali da navedene tri komponente ne konvergiraju ka jednoj opštijoj dimenziji populističke ideologije. Zaključeno je da skala antielitizma, u kontekstu Srbije, jeste indikator stava prema partijama na vlasti, a ne samo populističke antipatije prema političkoj eliti.

KLJUČNE REČI: Populizam, ideologija, izbori, Srbija, CSES

Kontakt autora:

Bojan Todosijević, Institut društvenih nauka, Kraljice Natalije 45, Beograd, Srbija.
E-pošta: bojan.todosijevic@gmail.com

¹ Rad je napisan u okviru Programa istraživanja Instituta društvenih nauka za 2020. godinu koji podržava Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja.

UVOD

Populizam podrazumeva sindrom stavova koji izražava pojednostavljeno shvatanje rešavanja političkih problema. Pošto se često tumači kao ideološka osnova podrške radikalnim ili ekstremnim političkim partijama, smatra se da lako može da vodi ugrožavanju kvaliteta demokratije. Pojava i uspeh populističkih partija i političara u mnogim stabilnim demokratijama doveli su do naglog porasta interesovanja istraživača za fenomen populizma tokom poslednjih decenija. Kako kaže Mude, populistički *Zeitgeist* karakteriše naše doba (Mudde 2004).

Međutim, to što je pojam populizma čest u literaturi ne znači da postoji konsenzus u pogledu njegovog značenja. Predmet ovog rada je ispitivanje koncepcije populizma kao političke ideologije, a ne samo kao retoričkog stila ili harizmatičnog vođstva. Uprkos tome što se lako može steći utisak o konceptualnom haosu u oblasti proučavanja populizma, činjenica je da je tokom poslednje dve decenije došlo do znatnog napretka, posebno u oblasti koja se bavi empirijskim proučavanjem populističkih stavova. Shvatanje prema kojem populizam zaista može da se tumači kao ideologija sa specifičnim sadržajem zastupa rastući broj istraživača (e.g., Mudde 2004; Zaslove 2008; Ivarsflaten 2008; Rooduijn 2014). Kao specifičnost populizma kao ideologije ističe se njegova idejna suženost, sadržinsko siromaštvo. Najčešće se sastoji od nekoliko osnovnih ideja koje se tiču specifičnih tema, dok se mnoga pitanja bitna za tradicionalne ideologije zanemaruju. Zbog toga se, smatraju autori, populizam često naslanja na druge tradicionalne ideologije leve i desne. U skladu sa tom koncepcijom, Kanovan, na primer, definiše populizam kao „tanko centriranu ideologiju” (Canovan 2002).

U literaturi se nekoliko ideoloških elemenata navodi kao tipičnih za savremene populizme. Među njima se najčešće sreću antielitizam, na različite načine imenovan etnocentrizam (antiimigranški stav, antimanjinska orijentacija), nativizam (tj. isključiva koncepcija nacionalnog identiteta), podrška populističkom vođstvu, i slično. Uprkos brojnim istraživanjima, potraga za ideološkom suštinom populizma, posebno na nivou stavova građana, još uvek traje. Ono što je potrebno da bi se ostvario napredak jeste sistematsko istraživanje sadržine populističkih stavova u različitim kulturnim i političkim kontekstima. Na taj način će biti moguće razlučiti koje karakteristike populističke ideologije imaju univerzalniji karakter, a koje su podložnije lokalnim varijacijama. Ovakva istraživanja imaju i teorijski i metodološki značaj. Na teorijskom nivou, mogu da razjasne sliku koji model strukture populističke ideologije ima empirijsku podršku i koji elementi su pod uticajem kontekstualnih faktora. Sa metodološke strane, ključno pitanje je operacionalizacija, tj. merenje elemenata populističke ideologije. Neophodno je razjasniti kada su razlike u rezultatima između

različitih zemalja posledica različitog karaktera populizma, a kada se radi o uticaju kontekstualnih faktora na merenje, tj. kada se radi o artefaktima primenjene metodologije.

Opisani problem je predmet ovog rada. U njemu se analizira struktura populističkih stavova na uzorku ispitanika iz Srbije. Model koji se testira izveden je iz savremene literature o populizmu, a operacionalizovan je u okviru upitnika iz 5. modula CSES projekta (The Comparative Study of Electoral Systems, www.cses.org). CSES je globalni međunarodni projekat, posvećen istraživanju političkog ponašanja i političkih stavova.

U narednim poglavljima prvo ukratko dajemo pregled relevantne literature o populizmu kao ideologiji. Nakon toga sledi kratki prikaz političkog pejzaža u Srbiji u periodu izbora iz 2017. godine, sa posebnim osvrtom na eventualni populistički karakter tadašnjih političkih aktera. Nakon toga sledi pregled metodologije, te prikaz i diskusija rezultata. U prvom koraku analiziramo strukturu populističke ideologije – počevši od CSES modela. U drugom koraku posmatramo korelacije između dimenzija populizma i simpatija prema političkim partijama.

POPULIZAM – POTRAGA ZA IDEOLOŠKOM SUŠTINOM

Tvrđnja da je populizam kontradiktorni koncept – jeste opšte mesto. Mnogi tekstovi o populizmu započinju isticanjem činjenice da različiti autori pripisuju različito značenje pojmu populizma. Bez ulaženja u detaljan pregled te literature, ovde ukratko pominjemo samo dva različita viđenja – da je populizam prvenstveno retorički stil i da populizam poseduje izvesnu ideološku srž i suštinu.

Populizam se neretko prikazuje prvenstveno kao retorički stil, koji može u većoj ili manjoj meri da karakteriše političare, kandidate, partije (Jagers & Walgrave 2007; Block & Negrine 2017). Kao tipična populistička retorička sredstva navode se podilaženje osećanjima mase, isticanje korumpiranosti i otuđenosti svojih protivnika i slično. Tu se implicitno smatra da je sama sadržina populističke retorike promenljiva i da se može kombinovati sa različitim, pa i protivrečnim, ideološkim stremljenjima. Po Tagartovim rečima, „Kada se populizam vidi kao politički stil, različitim akterima, epizodama i politikama može da se pripiše atribut 'populistički', ali to ne bi impliciralo naročito čvrstu koherentnost između imenovanog fenomena i bilo kojeg drugog ideološkog ili primenjenog elementa”. (Taggart 2000, 95–8; Taguieff 1995).²

2 U tom duhu, Zaslove pravi razliku između „političara koji upotrebljavaju populističke teme, kao što su Tony Blair i Nicolas Sarkozy, i istinskih populista kao što su Jörg Haider ili Silvio Berlusconi” (2008, 331).

Svakako je ambiciozniji pokušaj da se definiše ideološka suština, ili srž populizma. Takvi pokušaji nisu retki. Na primer, pojedini autori smatraju da populizam karakterišu vrlo specifične ekonomske politike, kao na primer zamena uvoza domaćom robom (*import substitution*, engl.; Schamis 2006).

Početkom 21. veka u literaturi se iskristalisalo viđenje po kojem se populizam može konceptualizovati kao 'tanka ideologija', i da se tako može obuhvatiti naizgled velika šarolikost političara, partija i pokreta kojima se pripisuje epitet populistički. Prema Stenliju, „njegova tanka priroda znači da ne može da stoji sam kao praktična politička ideologija: nedostaje mu kapacitet da ponudi širokoobuhvatni i koherentni program za rešavanje krucijalnih političkih pitanja” (Stanley 2008, 95). Zbog toga se 'populistička srž' redovno sreće u kombinaciji sa nekim drugim ideološkim elementima, pa i onima koji pripadaju tradicionalnim ideologijama. Margaret Kanovan iznosi sličnu koncepciju, prema kojoj je populizam „tanko centrirana ideologija” ('thin centered' ideology), a ne samo retorički stil (Canovan 2002). Ta ideološka srž populizma se zatim redovno kombinuje sa različitim ideološkim dimenzijama, kao što su etnocentrizam, antiimigrantska orijentacija, radikalni nacionalizam, u slučaju savremenog desničarskog populizma (Ivarsflaten 2008).³

Kas Mudde je jedan od autora koji je znatno uticao na trenutno predominantnu koncepciju populizma. Po njegovim rečima, populizam je „ideologija koja smatra da je društvo u krajnjoj liniji podeljeno na dve homogene i suprotstavljene grupe, 'čisti narod' nasuprot 'korumpiranoj eliti', i koja tvrdi da politika treba da bude izraz opšte volje naroda (*volonté générale*)” (Mudde 2004, 543; Pappas 2012; Woods 2014; Fennema 2005; Pauwels 2010). Ono što je ovde posebno važno istaći je da se antielitizam često smatra kao upravo ona karakteristika zahvaljujući kojoj populizam 'prevazilazi' tradicionalnu podelu na levicu i desnicu. Dok je, na primer, etnocentrizam tipičan za desničarski populizam, a egalitarizam više za levičarski, antielitizam povezuje te ekstreme i sugeriše da zaista populizam može biti podjednako levi kao i desni. I drugi autori ističu podelu između 'čistog naroda' i 'korumpirane elite' kao centralnu za populizam. Već pominjani Stenli takođe smatra da je ta podela u suštini 'tanke ideologije populizma' (Stanley 2008).

Zapažanje da se u praksi sreću različite kombinacije elemenata populističke ideologije navodi autore da s time u skladu i imenuju različite vrste populizma. Tako, na primer, Zaslov navodi tri različite forme populizma: radikalni desničarski populizam, populizam desnog centra i levičarski populizam. U savremenoj literaturi svakako se najčešće sreće radikalni,

3 Za više detalja o savremenoj koncepciji populizma kao ideologije, uputili bismo čitaoce na radove Šalaja i saradnika (Grbeša & Šalaj 2018; Šalaj 2012).

desničarski populizam (Zaslave 2008). Uz antielitizam, tipični ideološki elementi ovog populizma su i etnocentrizam ili nativizam, antikorupcijska orijentacija, antiimigrantska orijentacija, a sreću se i elementi ekonomskog egalitarizma (Betz 1993; Ivarsflaten 2008; Mudde 2004; Rooduijn 2014; Todosijević 2015). Tipični akteri iz te kategorije su, na primer, austrijski FPÖ, nizozemski VVD. Zapravo, pojedini rezultati sugerišu da je nezadovoljstvo povodom politike prema imigrantima „ono što ujedinjuje populiste u zapadnoj Evropi”, a ne antielitizam ili antikorupcionaštvo (Ivarsflaten 2008).

Uglavnom, savremena literatura o populizmu ističe sledeće klase stavova, ili populističke atribute, kao najvažnije elemente savremenog populizma, koji u kombinaciji sa 'tankom ideološkom srži' grade konkretne manifestacije populističke ideologije:

Antielitistička orijentacija, nepoverenje u institucije reprezentativne demokratije, i politička alienacija čine prvi klaster populističkih stavova. Ovo je blisko Mudeovoj definiciji populizma, kao i drugim srodnim koncepcijama, gde se ističe rasep između naroda i političke elite (Akkerman et al. 2013; Mudde 2004; Fennema 2005; Pauwels 2010).

Antimanjinska orijentacija, sa različito imenovanim srodnim stavovima, kao što su etnocentrizam, antiimigrantska i antiazilantska orijentacija, ksenofobija, 'nativizam', i slično, čine drugi ključni element populizma. Ova dimenzija je došla u fokus pažnje istraživača krajem XX veka, sa porastom tenzija između rastućeg broja imigranata i azilanata i 'domaćih' stanovnika. Pojedini autori, kao, na primer, Ivarsflaten, nalaze da je ova orijentacija jedini zajednički prediktor preferencija za desničarske populističke partije u nekoliko zemalja Evrope (Ivarsflaten 2008). Štaviše, Van der Brug i Fennema smatraju da bi bilo ispravnije da se te partije nazivaju antiimigrantske partije (Van der Brug & Fennema 2007). Netrpeljivost, naravno, može biti, i često jeste, usmerena i na 'domaću' etničku manjinu. Po rečima Miščevića, na primer, „Hrvatski desni populizam, uvek „za dom spreman”, održava vezu čuvstvene solidarnosti s barem nekim elementima ustaškog pokreta: antisemitizam više ne igra nikakvu, ali mržnja prema Srbima igra središnju ulogu”. (Miščević 2019, 41)

U sferi ekonomije, kod populista se često sreću različite forme ekonomskog egalitarizma. To se gotovo bez izuzetka sreće kod levičarskog populizma.⁴ Međutim, takva ekonomska orijentacija se ponekad sreće i kod predstavnika desničarskog populizma (Derks 2006; Pauwels 2010). Ipak, karakter ekonomske filozofije u okviru savremenog populizma nije tako jednostavan. Prema Derksu, „Populizam kao 'tanka' ideologija ne sadrži

4 Ekonomski egalitarizam je, naravno, zapravo jedna od definišućih karakteristika leve generalno.

nikakvu specifičnu ekonomsku doktrinu”, ali su njegove konkretne manifestacije redovno povezane sa specifičnim ekonomskim preferencijama, kao što je, na primer, protivljenje ekonomskoj pomoći siromašnima (*anti-welfarism*, Derks 2006). Po njegovim rečima, desničarski populizam „ne uzima oblik ideje univerzalne jednakosti, nego pre partikularističke i utilitarne identifikacije sa sopstvenom grupom” (Derks 2006, 181). Dakle, egalitarijanizam se javlja i na populističkoj desnici, ali u formi koja je isključiva a ne univerzalna.

U kontekstu Evrope, važan i čest element populističkih programa je i suprotstavljanje daljoj unifikaciji Evropske unije, a u pojedinim slučajevima i zahtev za istupanje iz Evropske unije. Takve preferencije su, sa jedne strane, bliske izolacionističkim i nacionalističkim sentimentima na desnici. Sa druge strane, uklapaju se u antiglobalistička i antikapitalistička stremljenja radikalne levice.

Analiza javnog diskursa, retorike populističkih političara, programa i aktivnosti političkih partija daju važnu ali ipak nepotpunu sliku o karakteru savremenog populizma. Za potpuniju sliku, neophodno je istražiti relevantne stavove i na nivou građanstva, to jest populusa. Da bi se proverila teza o postojanju opštije populističke ideologije potrebno je utvrditi da li između različitih pretpostavljenih elemenata populističke ideologije zaista postoji povezanost, i da li tako definisana populistička ideologija korelira sa preferencijama za populističke partije.

Rodaujn je podvrgao empirijskoj proveru hipotezu o kovarijaciji nekoliko osnovnih elemenata populističke ideologije u Nizozemskoj (Rooduijn 2014). On je utvrdio da zaista postoji određeni stepen povezanosti između različitih pretpostavljenih komponenti populizma, kao što su nativizam, populizam, autoritarnost. Zaključio je da „postoji dublji faktor drugog reda koji objašnjava korelacije između tih latentnih faktora. Očigledno, DRP [desničarska radikalna populistička] ideologija postoji kao koherentni latentni stav ne samo među partijama nego takođe i u javnosti. [...] Ovaj DRP stav je snažno povezan sa glasanjem za DRP Partiju slobode (PVV)”. (Rooduijn 2014, 88–9)

Takođe, na podacima iz Nizozemske Todosijević (2015) nalazi značajne *razlike* između levičarskog i desničarskog populizma. Etnocentrizam se pokazao kao jedna od centralnih komponenti desničarskog populizma (glasača i simpatizera ranije aktivne LPF stranke), dok je za Socijalističku partiju, koja se ponekad smatra predstavnikom populističke levice, bilo karakteristično samo nešto izraženije prihvatanje tradicionalnih komponenti levičarske ideologije.

Ipak, da bi portret populističke ideologije u savremenoj Evropi izgledao konfuznije, Rodaujn u jednom novijem istraživanju izveštava da zapravo *nema* zajedničke karakteristike glasača populističkih partija u Evropi.

Njegovi zaključci su zasnovani na analizi 15 političkih partija iz 11 zapadno-evropskih zemalja (Rooduijn 2018).

Jedan od razloga za još uvek neodređeni status hipoteze o koherentnoj populističkoj ideologiji je i relativni nedostatak komparativnih istraživanja koja bi bila bazirana na adekvatnoj metodologiji – istovetnoj operacionalizaciji populističke ideologije i podjednakom kvalitetu metodologije prikupljanja podataka. Peti modul CSES projekta (The Comparative Study of Electoral Systems, www.cses.org) je razvijen upravo sa ciljem da se ideologiji populizma, i njenoj rasprostranjenosti među političkim partijama i glasačima, pristupi na sistematski način i na globalnom nivou.

Na teorijskom nivou, pošlo se od ideja autora koji ističu 'tanki' karakter populizma i centralnu ulogu antielitističke orijentacije (Canovan 2002; Mudde 2004, Hobolt et al. 2016). Prema CSES koncepciji, od centralnog su značaja „tri osnovne, i povezane, komponente populističkih stavova:

1. Stavovi prema političkim elitama i izbornoj demokratiji,
2. Stavovi prema drugim grupama (*out-groups*) unutar društva,
3. Percepcija „naroda” i vezanost uz naciju” (Hobolt et al. 2016, 5)

Prva dimenzija se odnosi na kritički stav prema političkim elitama, njihovo viđenje kao korumpiranih i otuđenih od „naroda”. U istu dimenziju spada i kritički stav prema demokratiji, zamerke na račun neefikasnosti demokratskog sistema i preferencije za 'snažnog vođu', koji bi nekako imao direktnu vezu sa problemima i potrebama populusa.

Druga dimenzija se odnosi na negativne stavove prema različitim grupama koje se doživljavaju kao tuđe, strane u tkivu sopstvenog naroda. Na primer, to mogu biti etničke manjine, konfesionalne manjine, imigranti, izbeglice, azilanti i slično. Za populističku ideologiju je karakterističan negativan stav prema takvim grupama.

Kod treće dimenzije se radi o konflaciji nacionalizma, nativizma i glorifikacije 'naroda'. Koncepcija nacije je ovde ekskluzivna – pripadnik nacije se postaje rođenjem od roditelja koji su takođe pripadali toj naciji. Imigranti i drugi ne mogu postati pravi 'Holandani' ili 'Austrijanci' bez obzira na njihova nastojanja, jer im je, u pojedinim verzijama populizma, civilizacija zapadne Evrope strana.

Ovako koncipirana populistička ideologija je zatim operacionalizovana kroz niz tvrdnji i stavova koje izražavaju različite elemente populizma. Detalji o ovako koncipiranim poddimenzijama populističke ideologije, zajedno sa osnovnim metrijskim karakteristikama primenjenih skala, nalaze se na početku prikaza rezultata.

SLUČAJ: SRBIJA 2017.

Srbija, kao i većina drugih savremenih demokratija, može se smatrati relevantnom za proveru hipoteze o strukturi populističke ideologije. Politika

u Srbiji svakako nije mogla ostati imuna na globalni talas populizma, ili populistički „Zeitgeist”, po Mudeovim rečima (Mudde 2004). Zapravo, elemente populizma možemo pronaći i u politici u ranijim periodima više-partijskog sistema Srbije. Dakle, za proveru ideje o strukturi populističke ideologije slučaj Srbije je nedvosmisleno relevantan.

Situacija je nešto kompleksnija u pogledu provere hipoteze o povezanosti populističke ideologije sa preferencijama za populističke partije. Za razliku od pojedinih zapadnoevropskih slučajeva, u Srbiji nije lako identifikovati jednu partiju kao čisto populističku. Zapravo, ako bismo analizirali retoriku političkih partija, zapazili bismo populističke elemente svakako kod većine partija, što sugerise da su razlike između partija na dimenzijama populističke ideologije možda vrlo male.

Glavne političke snage međusobno suprotstavljene na političkoj sceni Srbije u vreme sprovođenja ovog istraživanja su bile, sa jedne strane, Srpska napredna stranka (SNS) sa svojim koalicionim partnerima (prvenstveno Socijalistička partija Srbije, SPS) i satelitima. Na drugoj strani se nalazila heterogena grupa partija i pokreta, među kojima je ipak nešto izrazitiju ulogu igrala DS, iako znatno oslabljena u odnosu na period do 2012. godine.

Pobednik predsedničkih izbora iz 2017. godine i njegova stranka (SNS) su na vlast došli na izborima 2012. godine. Na tim izborima su nastupali sa izrazito antielitističkom retorikom, dakle, moglo bi se bez dileme reći – populistički. Tada vladajuća DS je optuživana za korumpiranost, klijentelizam, otuđenost od običnog naroda i elitizam beogradskih anacionalnih liberala (e.g., Jovanović 2013, 13). Istovremeno, SNS se samopromovisao kao branilac interesa 'običnog naroda', dok je DS prikazivan kao otuđen od naroda, elitistički, i da radi u interesu stranih sila (Spasojević 2017, 81; Stojiljković & Spasojević 2018). Uglavnom, jasno je da se u periodu izbora 2017. godine SNS može smatrati ne samo nacionalističkom, konzervativnom i autoritarnom partijom, nego i populističkom (Mikucka-Wójtowicz 2017; Jovanović 2018), ili čak „proevropskim populistima” (Spasojević 2017, 81). U istom duhu, Kajl i Guzlčin (Kyle & Gultchin 2018) svrstavaju A. Vučića u kategoriju 'kulturnog' populizma (ne misli se 'kultivisanog', nego populiste u sferi kulturne politike a ne, recimo, ekonomske). Iako su u vreme sprovođenja ove ankete već bili pet godina na vlasti, antielitistička retorika je ostala sastavni deo javnog nastupanja SNS-a (Spasojević 2017). Objekat kritike, naravno, nisu političari uopšte, nego pojedinci i organizacije asocirani sa opozicionim političkim partijama. U svakom slučaju, u literaturi je zapaženo da politika koju vode A. Vučić i SNS, kao i njihov politički stil, veoma podsećaju na politiku Viktora Orbána i njegovog Fidesa (Schenkkan & Repucci 2019).

Dakle, iako je SNS kontrolisao vlast tokom pet godina pre ovog istraživanja, i dalje je moguće da će se identifikovati elementi antielitizma kod njihovih glasača. Što se tiče preostalih dimenzija populističke ideologije, reputacija SNS-a sugerise da će simpatizeri te stranke pokazati izraženiji nivo negativnog stava prema manjinama, kao i sklonost ka isključivoj koncepciji nacionalnog identiteta. Iako se SNS, nakon izdvajanja iz Srpske radikalne stranke, deklariseo kao proevropska stranka, zainteresovana za prevazilaženje konflikata u regionu, neizvesno je u kojoj meri je ta preorijentacija raširena na nivou stavova njihovih glasača i simpatizera.

I pored kontinuiranog antielitizma iz kampa SNS-a i srodnih partija, ipak se viši nivo antielitizma očekuje kod simpatizera pojedinih opozicionih partija. U vreme izbora 2017. to su bili glasači predsedničkih kandidata Saše Jankovića (kojeg je podržala Demokratska stranka, Nova stranka, itd.), Vuka Jeremića (podržanog od SDS-a, Nove Srbije, itd.), Saše Radulovića (pokret Dosta je bilo), zatim glasači nezavisnog kandidata poznatog pod pseudonimom Ljubiša Preletačević Beli. Razlog za povišeni antielitizam kod ovih glasača ne mora da bude samo populistički antielitizam, nego i sama činjenica da su te partije u opoziciji i da se bore da svrgnu aktuelnu vlast na izborima. Naravno, ni optužbe na račun korumpiranosti, nedemokratskosti, autoritarnosti SNS vlasti, od strane opozicionih aktivista, nisu bile retke, i njihova refleksija se može očekivati u odgovorima ispitanika.

Pored navedenog, većina tadašnjih opozicionih stranaka i grupa tradicionalno privlače glasače koji su tolerantniji i manje nacionalistički orijentisani. To znači da se kod njih očekuju relativno niži skorovi na preostalim dimenzijama populizma – antimanjinskoj orijentaciji i isključivom nacionalnom identitetu.

Jedan od najuspešnijih kandidata na izborima 2017. bio je Luka Maksimović, pod pseudonimom Ljubiša Preletačević Beli. Iako se radilo o šaljivom kandidatu, sa namerom da izloži ruglu celokupnu profesionalnu političku scenu Srbije, ovaj kandidat je bio zapravo treći najuspešniji na tim izborima. S obzirom na izrazito kritički stav prema srpskoj 'političkoj klasi' u celini, moglo bi se očekivati da će njegovi simpatizeri i glasači pokazati posebno visok nivo antielitističke orijentacije, a time i populizma. Na preostalim dimenzijama populizma, očekivali bi se ispodprosečni skorovi kod simpatizera Belog. Čitava njihova kampanja je obilovala šaljivim, nekonvencionalnim pristupom, koji je u suprotnosti sa konvencionalizmom, konzervativizmom i tradicionalizmom koji su u osnovi antimanjinske i nacionalističke orijentacije. Iz njihovih nastupa se među temeljnim vrednostima jasno nazirala tolerancija (dakle očekuju se niži skorovi na pitanjima antimanjinske orijentacije) i inkluzivno definisanje nacionalnog identiteta.

Dakle, očekivanja u pogledu razlike između glasača različitih predsjedničkih kandidata na dimenziji antielitizma nisu sasvim jednoznačna. Rezultati sigurno zavise od načina na koji su pitanja iz te skale interpretirana od strane ispitanica i ispitanika. Mnogo su jasnija očekivanja u pogledu druge dve dimenzije populizma. Očekuju se viši skorovi kod glasača i glasačica koji su podržali A. Vučića.

PROBLEM, CILJ, HIPOTEZE

Cilj ove analize je da proverimo da li navedena CSES operacionalizacija populističke ideologije funkcioniše na koherentan i konzistentan način, tj. da proverimo da li ima osnova za shvatanje da je populizam zaista koherentna ideologija. Da bi se to proverilo, potrebna su istraživanja bazirana na uporedivoj metodologiji, koja koriste iste merne instrumente. Ovde je upravo to slučaj: koristi se CSES definicija populizma, i analiziramo strukturu populističke ideologije, tj. skale populizma, na uzorku ispitanika iz Srbije.

Problemu strukture populističke ideologije pristupa se primenom faktorske analize na CSES operacionalizaciju populističke ideologije. Očekuje se da će ranije opisane tri komponente konvergirati ka opštoj dimenziji populističke ideologije. Kovarijansa dimenzija populizma ka opštijoj dimenziji dala bi podršku viđenju da populizam nije samo politička etiketa, nego da je to ipak ideološka orijentacija, ma koliko 'tanka', koja postoji na nivou stavova građanki i građana. Analiza ovog problema je relevantna za razumevanje specifičnog slučaja – Srbije na izborima 2017. godine, ali i za opštiji problem merenja populističke ideologije i kroskulturnu validnosti trodimenzionalnog modela uključenog u CSES Modul 5 upitnik.

Prva, strukturna, hipoteza, dakle, glasi: *Komponente populističke ideologije definisane na osnovu CSES operacionalizacije pokazaće jasnu tendenciju konvergencije ka opštijoj dimenziji populizma.*

Drugi istraživački zadatak se odnosi na prediktivnu, tj. eksplanatornu funkciju elemenata populističke ideologije. Operacionalizacija i merenje populističke ideologije se mogu smatrati uspešnim ako dimenzije populizma koreliraju sa preferencijama za populističke partije. Zbog toga je drugi deo analize usmeren na proveru povezanosti između dimenzija populizma i partijskih preferencija u Srbiji.

Iz navedenog sledi druga hipoteza: *Očekuje se da će opšta populistička ideologija, kao i njene komponente, biti u korelaciji sa preferencijama za partije sa populističkom reputacijom.* Ovakva formulacija druge hipoteze je, naravno, zavisna od ishoda testiranja prve hipoteze. U slučaju da strukturna hipoteza ne bude potvrđena, analiza će se usmeriti na komponente, tri poddimenzije teorijski zamišljene populističke ideologije. Modifiko-

vana druga hipoteza bi tada glasila da se očekuju povezanosti koje reflektuju poznatu reputaciju ispitivanih stranaka i kandidata. Dakle, tu bi korelacije reflektovale temeljnija ideološka opredeljenja, koja nisu dovoljno koherentna da bi se govorilo o opštoj populističkoj orijentaciji – kako je definisana u savremenoj literaturi.

METOD

UZORAK I ANKETIRANJE

Celokupni CSES Module 5 upitnik bio je uključen u on-lajn istraživanje javnog mnjenja koje je sprovedeno u Srbiji, u periodu nekoliko meseci nakon izbora 2017. godine. Deo tog CSES upitnika predstavlja i operacionalizacija populističke ideologije.

Upitnik je popunilo oko 2.100 ispitanika (na sva pitanja je odgovorilo oko 1.500 ispitanika). Uzorak je sačinjen na osnovu adresa elektronske pošte slobodno dostupnih na internetu. Uz pomoć specijalnog pretraživača, pregledan je veliki broj internet stranica lociranih u Srbiji, i sa njih su prikupljene dostupne adrese. Na svaku email adresu poslato je do 4 poziva da se uključe u anketu. Nekakav odgovor je stigao sa oko 10% adresa (odgovor ili zahtev za isključivanje sa email liste). Od onih koji su odgovorili na neki način, oko 60% ispitanika je popunilo anketu. Podaci su prikupljeni u periodu između 2. juna 2017. i 23. januara 2018. Izbori su održani 2. aprila 2017.

Iako se ovde radi o prigodnom uzorku potrebno je istaći nekoliko karakteristika. Prvo, u uzorku ima građana iz svih krajeva Srbije, i gotovo svih opština. Dakle, postignuta je geografska reprezentativnost. Zatim, uključeni su ispitanici različitog obrazovnog, uzrasnog i profesionalnog statusa. Uzorak je, naravno, pristrasan u smeru mlađih, bolje obrazovanih, urbanih ispitanika, zaposlenih u javnoj službi. Ali, uz pomoć ponderisanja, karakteristike uzorka moguće je donekle približiti karakteristikama populacije (nije moguće u potpunosti u pogledu starosti i obrazovanja).

Jasno je da ovako konstruisani uzorak nije baziran na slučajnom izboru, nego prvenstveno na samoselekciji i dostupnosti. Međutim, pošto se tradicionalne metode prikupljanja podataka (licem u lice, na primer) susreću sa sve izraženijim problemima (De Leeuw, Hox & Luiten 2018), on-lajn anketiranje na prigodnim uzorcima postaje sve prihvatljivije. Pojedina poređenja zapravo sugerišu da tradicionalne metode na slučajnim uzorcima nisu uvek superiorne (Breton et al. 2017; Baker et al. 2013).

INSTRUMENT: CSES OPERACIONALIZACIJA POPULISTIČKE IDEOLOGIJE⁵

ANTIELITISTIČKA ORIJENTACIJA

Prvu komponentu CSES koncepta populističke ideologije čini antielitistička orijentacija. Ovu komponentu operacionalizuju iskazi koji izražavaju negativan stav prema političkim elitama – verovanje da političari ne vode računa o narodu, da su oni samo zapravo najveći problem u društvu, da političari rade u interesu bogatih i moćnih, a da bi u stvari narod trebalo da ima suverenu političku moć. Odgovaralo se na Likertovoj skali od 1 (uopšte se ne slaže) do 5 (potpuno se slaže).

U ovu kategoriju antielitističke orijentacije i kritičkog stava prema demokratiji spada i stav koji izražava glorifikaciju populističkog vođe, koji „zaobilazi pravila kako bi obavio posao”. Ipak, ova čestica će biti analizirana odvojeno od ostalih iz ove grupe. Na osnovu preliminarnih analiza, ispostavilo se da je taj stav u negativnoj korelaciji sa ukupnim skorom preostalih čestica. Dakle, pokazalo se da su različiti latentni stavovi u njihovoj osnovi.⁶ Analiza pouzdanosti (interne konzistencije) pokazala je da navedenih 5 čestica čini zadovoljavajuće konzistentnu skalu antielitizma ($\text{Alpha}=.68$). Čestice skale antielitističke orijentacije, sa deskriptivnim statističkim pokazateljima, prikazani su u Tabeli 1.

Tabela 1. Čestice skale antielitističke orijentacije i stav prema populističkom vođi – Deskriptivni pokazatelji

	N	Aritmetička sredina	St. greška	Korelacija sa skalom
<u>Antielitistička orijentacija</u>				
Qo4b Većini političara nije stalo do naroda.	1888	4.12	0.03	0.75
Qo4c Većini političara se može verovati.*	1879	3.81	0.03	0.55
Qo4d Političari su najveći problem u Srbiji.	1854	3.65	0.03	0.73
Qo4f Narod, a ne političari, trebalo bi da donosi najvažnije političke odluke.	1881	3.45	0.03	0.55

5 Za detaljan prikaz, videti dokument *CSES Planning Committee Module 5 Pre-Plenary Report* (Hobolt et al. 2016).

6 Izostavljena je još jedna stavka, koja glasi: „Ono što ljudi u politici nazivaju kompromisom je zapravo izdaja sopstvenih principa”. Razlog za to je što se takođe pokazalo da ne spada sadržinski u antielitističku orijentaciju, a ni na drugi način ne doprinosi koncipiranju populizma kod naših ispitanika.

Q04g Većini političara je stalo samo do interesa onih koji su bogati i moćni.

1882

3.98

0.03

0.76

Stav prema populističkom vođi

Q04e Imati snažnog vođu u vladi je dobro za Srbiju, čak i kada taj lider zaobilazi pravila kako bi obavio posao.

1874

2.47

0.03

Beleške: Sumirani indeks antielitističke orijentacije: Alfa=.68

Čestica koja se odnosi na populističkog vođu (Q04e) nije uključena u skalu jer ne korelira sa ostalim elementima skale.

* Odgovori šifrirani u suprotnom smeru.

Ovde možemo izneti dve opservacije. Prvo, u proseku, građani Srbije su pokazali visok nivo antielitističke orijentacije, tj. prilično izražen negativni stav prema političkoj eliti. S druge strane, stav prema poželjnosti populističkog vođe je pretežno negativan. Druga opservacija je da pojedinačne stavke antielitističke orijentacije visoko koreliraju sa samom skalom, što ukazuje da se tom skalom meri jedna konzistentna orijentacija.

NEGATIVNI STAV PREMA MANJINAMA I IMIGRANTIMA

Drugu dimenziju CSES koncepcije populističke ideologije čini negativan stav prema manjinama, a posebno imigrantima. U literaturi se ova dimenzija sreće pod različitim imenima – nacionalizam, nativizam, etnocentrizam. Čestice u ovoj grupi izražavaju stav da manjine treba da se prilagode običajima i tradiciji većine, stav da je volja većine primarna, kao i nekoliko tvrdnji koje izražavaju negativan stav prema imigrantima.

Analiza pouzdanosti, prikazana u Tabeli 2, takođe ukazuje da se radi o zadovoljavajuće koherentnoj i konzistentnoj skupini čestica.

Tabela 2. Čestice skale antimanjinske orijentacije – Deskriptivni pokazatelji

	N	Aritmetička sredina	St. greška	Korelacija sa skalom
Q05a Manjinske grupe treba da se prilagode običajima i tradiciji u Srbiji.	1,849	3.22	.032	.71
Q05b Volja većine treba da uvek prevagne, čak i nad pravima manjinskih grupa.	1,845	2.64	.033	.73
Q05c Imigranti su, generalno govoreći, dobri za srpsku ekonomiju.*	1,839	3.87	.026	.58

Qo5d Srpska kultura je generalno oštećena od strane imigranata.	1,847	2.38	.032	.79
Qo5e Imigranti povećavaju stopu kriminala u Srbiji.	1,845	2.75	.033	.79

Beleške: Sumirani indeks antimanjinske orijentacije: Alfa=.77

* Odgovori šifrirani u suprotnom smeru.

ISKLUČIVI NACIONALNI IDENTITET

Populistički koncept nacije podrazumeva isključivost – ne može svako da postane član nacije, bez obzira na nastojanja. Sledeći skup pitanja izražava gradirane nivoe isključivosti, od potrebe da neko bude rođen u Srbiji da bi bio pripadnik nacije, pa do toga da je dovoljno da „poštuje srpske običaje i tradiciju”. Pretke, na primer, nije moguće steći, ali je moguće prihvatiti običaje i tradiciju, naučiti jezik. Ovom skupu čestica je dodat iskaz u vezi potrebe pripadnosti Srpskoj pravoslavnoj crkvi. To je učinjeno imajući u vidu značaj religijske identifikacije za konstrukciju nacionalnog identiteta u regionu.

Pitanje je formulisano na sledeći način: *Neki ljudi smatraju da su određene stvari važne da bi neko bio pravi Srbin. Drugi kažu da nisu važne. Koliko su po Vama važne sledeće stvari da bi neko bio istinski Srbin?* Ponuđene opcije su prikazane u narednoj tabeli. Odgovaralo se izborom jedne od četiri ponuđene opcije: od „1. Potpuno je nevažno” do „4. Veoma je važno”. Iako navedene stavke mogu da se posmatraju kao različiti stepeni isključivosti, pokazalo se da je skalu najprimerenije tretirati kao aditivnu. Koficijent pouzdanosti Indeksa isključivog nacionalnog identiteta, konstruisanog sumiranjem odgovora, najviši je od tri prikazana: Alpha=.80.

Tabela 3. Čestice skale isključivog nacionalnog identiteta – Deskriptivni pokazatelji

	N	Aritmetička sredina	St. greška	Korelacija sa skalom
Qo6a Da je rođen u Srbiji.	1831	1.96	0.023	0.71
Qo6b Da ima srpske pretke.	1825	2.44	0.024	0.80
Qo6c Da zna da govori srpski jezik.	1826	3.11	0.022	0.71
Qo6d Da poštuje srpske običaje i tradiciju.	1826	2.95	0.023	0.77
Qo6x Da je vernik/ca Srpske pravoslavne crkve.	1826	2.11	0.025	0.74

Primerbe: Sumirani indeks isključivog nacionalnog identiteta (5 pitanja): Alfa=.80

REZULTATI

Analizi strukture populističke ideologije, na osnovu CSES operacionalizacije, može se pristupiti na dva načina. Jedan je faktorskom analizom svih 17 uključenih pojedinačnih stavki, tj. pitanja. Drugi bi bio tako što bi se faktorska analiza sprovela nad podskalama populističke ideologije. Pojedinačne stavke bi bile grupisane u podskale, prema teorijskom konstruktu kojem pripadaju.

Mi ćemo ovde pristupiti na ovaj drugi način, jer se tako dobija jasnija slika o položaju poddimenzija s obzirom na teorijsku koncepciju populizma. Ipak, osnovne rezultate bazirane na analizi pojedinačnih stavki naveli smo u prilogu, da bi se videlo u kojoj meri rezultati zavise od načina na koji se pristupilo analizi. Odmah se može reći da oba pristupa navode na iste zaključke.

RELACIJE IZMEĐU KOMPONENTI POPULISTIČKE IDEOLOGIJE

Analize koje slede uključuju i stavku koja se odnosi na podršku populističkom vođi kao posebnom elementu populističke ideologije. Razlozi za to su i teorijski i empirijski. Prvo, glorifikacija populističkog vođe se u literaturi redovno ističe kao jedna od prepoznatljivih karakteristika populizma u politici. Zbog toga bi bilo neopravdano da se ta stavka isključi iz analize, bez obzira što je zastupljena samo jednom stavkom, a ne posebnom skalom. Analize su takođe pokazale da uključivanje te stavke doprinosi razumevanju i potpunijoj interpretaciji dobijenih rezultata.

U prvom koraku analize utvrđene su korelacije između teorijskih elemenata populističke ideologije. Rezultati prikazani u Tabeli 4 pokazuju prilično visoku korelaciju između antimanjinske orijentacije i prihvatanja isključivog nacionalnog identiteta. To je i očekivano, pošto se obe dimenzije mogu shvatiti kao izrazi opštije nacionalističke, netolerantne orijentacije. Međutim, ta dva stava su u prilično niskoj ili nultoj korelaciji sa antielitističkom orijentacijom. Dakle, već na ovom prvom koraku se može zaključiti da je ideja o koherentnoj populističkoj ideologiji upitne validnosti kada se radi o ispitanicima iz Srbije.

Pozitivan stav prema populističkom vođi je u očekivanoj korelaciji sa antimanjinskim i nacionalističkim stavom. Međutim, korelacija sa antielitizmom je neočekivana – ide u negativnom smeru. Iako prema standardnom modelu populizma glorifikacija vođe ide zajedno sa kritikom političke elite, u Srbiji je slučaj suprotan. Nakon tih izbora glorifikacija vođe je išla ruku pod ruku sa pozitivnim stavom prema političkoj eliti.

Tabela 4. Korelacije između subdimenzija populističke ideologije
(i stava prema populističkom vođi)

	Antielitistička orijentacija	Antimanjinska orijentacija	Isključivi nacionalni identitet
Antimanjinska orijentacija	.14*		
Isključivi nacionalni identitet	.05	.55*	
Populistički vođa	-.25*	.24*	.20*

* $p < .01$

Precizniju sliku o strukturi populističkih stavova će nam dati rezultati faktorske analize. Scree test je sugerisao izvođenje dva faktora (iako je karakteristična vrednost drugog faktora manja od 1), čija je struktura prikazana u Tabeli 4. Prvi faktor je definisan prvenstveno negativnim stavovima prema nepripadnicima sopstvene nacije, i u manjoj meri sklonošću glorifikaciji populističkog vođe. Drugi faktor, koji nije u korelaciji sa prvim (proverena je i kosouglavna rotacija faktora), definisan je, sa jedne strane, antielitizmom, a sa druge, negativnim stavom prema populističkom vođi.

Tabela 5. Faktorska analiza elemenata populističke orijentacije

Varijable	F1	F2
Antielitizam		0.44
Antimanjinska orijentacija	0.68	
Isključivi nac. identitet	0.65	
Glorifikacija vođe (Qo4e)	0.32	-0.37

Prikazani su koeficijenti $> .20$

Zaključak ovog dela analize je jasan: strukturalna hipoteza o postojanju opšte dimenzije populističke ideologije *nije* potvrđena. Podaci ne pružaju podršku modelu prema kojem bi uključeni stavovi formirali tri povezane komponente opštije populističke ideologije. Naprotiv, rezultati pokazuju konvergenciju stavova u dve dimenzije, jednu koju čini kombinacija antimanjinske i nacionalističke orijentacije sa sklonošću glorifikaciji vođe, koja podseća na desničarski autoritarni populizam ili samo desničarski autoritarizam.

Druga dimenzija, koju čine antielitizam i negativna projekcija glorifikacije vođe, predstavlja neočekivanu kombinaciju, jer, prema teorijskom modelu, ta dva elementa treba da budu u pozitivnoj korelaciji. Ovde se verovatno radi o uticaju konkretnog političkog konteksta. Negativan stav prema političkoj eliti može da znači i prosto negativan stav prema partiji (ili partijama) koje su duže vreme na vlasti i koje se identifikuju sa sintagmom 'političari'. Ako je još situacija takva da je populistička partija, sa

populističkim vođom, ta partija koja je na vlasti, onda bi se očekivalo da će negativan stav prema političkoj eliti (tj. vladajućoj populističkoj partiji) i populističkom vođi činiti jedan relativno koherentan stav, kao što ovi rezultati pokazuju.

Drugi deo analize treba da nam pokaže da li je ovakvo tumačenje održivo, a takođe i da nam prikaže ideološki profil srpskih partija na dimenzijama populističke orijentacije.

DIMENZIJE POPULISTIČKE IDEOLOGIJE I PARTIJSKE PREFERENCIJE

Tabela 6 prikazuje korelacije između komponenti populističke ideologije i stepena simpatija prema najvažnijim srpskim političkim partijama i kandidatima u periodu tadašnjih izbora. Simpatije prema političkim partijama merene su standardnim 11-stepenim pitanjima, uključenim u CSES upitnik.

Pošto goreprikazani rezultati nisu potvrdili hipotezu o opštoj populističkoj ideologiji, ovde ne možemo da proverimo da li opšti populizam korelira sa partijskim preferencijama. Osnovni 'problem' je u tome što anti-elitizam (u Srbiji tog vremena) ne korelira sa ostalim teorijskim elementima populizma. Ako bismo SNS smatrali populističkom strankom, kao što mnogi analitičari tvrde, ovi rezultati pokazuju da su simpatije prema toj stranci u korelaciji sa tri od četiri elementa populističke ideologije: anti-manjinskom orijentacijom, isključivim nacionalnim identitetom, glorifikacijom populističkog vođe, ali u negativnoj sa antielitizmom. Antielitizam, prema teoriji, bi, međutim, trebalo da bude centralni element populizma.

Antielitizam je tada karakterisao samo simpatije prema Belom – kandidatu koji je nedvosmisleno nastupao sa izrazitom kritikom političkog establišmenta u Srbiji. Da li bi se zbog toga podrška Belom mogla okarakterisati kao populistička? Na osnovu korelacija sa preostalim elementima populizma jasno je da ne bi. Simpatije prema Belom su u negativnoj korelaciji sa antimanjinskom orijentacijom, isključivim nacionalnim identitetom i glorifikacijom populističkog vođe.

Korelacije koje se odnose na ostale političke partije generalno su slične jednom od ova dva glavna primera, iako su koeficijenti uglavnom niži. Tako, na primer, glavni koalicioni partner SNS-a Socijalistička partija Srbije ima vrlo sličan profil kao i SNS, a takođe i SRS. Preostale tzv. opozicione stranke pokazuju generalno profile koji odgovaraju njihovoj tradicionalnoj reputaciji, kao liberalnije i tolerantnije stranke. Simpatije prema tim strankama, međutim, nisu jasno povezane sa stavom prema političkim elitama, pa ni prema populističkom vođstvu.

Tabela 6. Korelacije između dimenzija populizma i simpatija prema političkim partijama

Simpatije prema političkim partijama	Anti-elitizam	Anti-manjinska o.	Isključivi nac. identitet	Glorifikacija vođe
Srpska napredna stranka (SNS)	-.48*	.18*	.20*	.51*
Socijalistička partija Srbije (SPS)	-.27*	.14*	.20*	.40*
Demokratska stranka (DS)	-.03	-.21*	-.16*	-.17*
Demokratska stranka Srbije (DSS)	-.05	.10*	.11*	.10*
Liga socijaldemokrata Vojvodine (LSV)	-.10*	-.17*	-.09*	-.002
Liberalno-demokratska partija (LDP)	-.07	-.18*	-.12*	-.02
Beli (Preletačević)	.19*	-.20*	-.15*	-.15*
Srpska radikalna stranka (RS)	-.11*	.21*	.24*	.28*

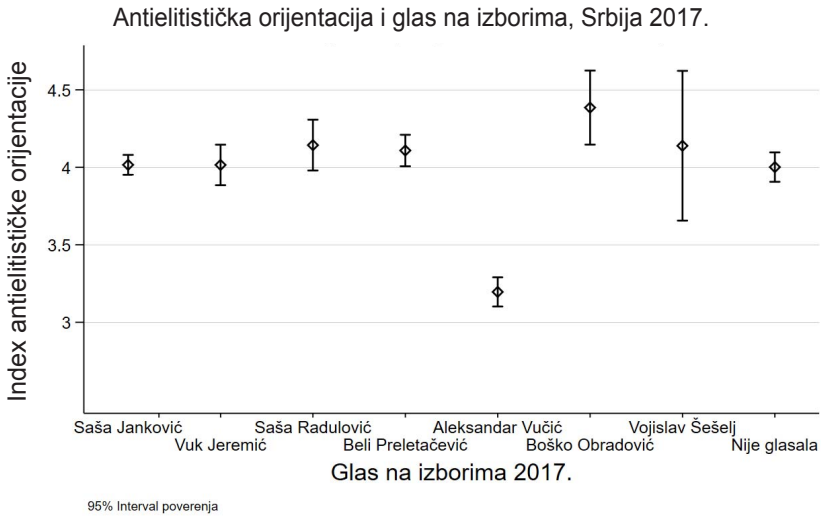
* $p < .001$

Prikazani rezultati se odnose na povezanost između stepena simpatija prema političkim partijama i pojedinačnih dimenzija populizma. To znači da na rezultate za svaku partiju utiču svi ispitanici, bez obzira na to za koga su glasali. Zbog toga bismo još jasniju sliku očekivali kad uporedimo glasače pojedinih partija i kandidata na tim izborima. Grafikon 1 prikazuje prosečne skorove glasača različitih kandidata na predsedničkim izborima 2017. godine, na skali antielitizma. Fokusiramo se samo na ovu dimenziju, jer ona izrazito odstupa od teorijskih očekivanja. Rezultati vrlo jasno pokazuju rascjep između glasača kandidata iz partije na vlasti (A. Vučića) i glasača koji su podržali ostale kandidate.⁷ Statistički značajno viši nivo antielitističke orijentacije, u poređenju sa glasačima SNS kandidata, pokazali su ne samo glasači svih ostalih kandidata, nego i izborni apstinenti. Jasno je, dakle, da ova skala meri i stav prema partiji na vlasti, a ne samo populizam.⁸

7 Prikazani su rezultati samo za glasače onih kandidata kojih je u uzorku bilo dovoljno da se relativno pouzdano odredi prosečan skor.

8 Interesantno je da je negativan stav prema političkoj eliti toliko raširen u Srbiji da je čak i stav glasača koji su podržali SNS kandidata iznad neutralnog skora (3). Dakle, i glasači A. Vučića smatraju da su političari u Srbiji veliki problem, ali ipak u mnogo manjoj meri nego glasači svih ostalih kandidata.

Grafikon 1. Prosečan nivo antielitističke orijentacije kod glasača različitih kandidata na predsedničkim izborima 2017. godine

DISKUSIJA I ZAKLJUČAK

Da bismo proverili teorijsku hipotezu o strukturi populističke ideologije, koju čine tri komponente – antielitizam, antimanjinska orijentacija i isključiva koncepcija nacionalnog identiteta, primenjena je faktorska analiza na CSES operacionalizaciji populističke ideologije (Hobolt et al. 2016). Podaci su prikupljeni u Srbiji, nakon predsedničkih izbora 2017. godine, putem on-lajn ankete. Uzorak ispitanika je prigodan, ali su zastupljene sve osnovne socio-demografske kategorije stanovništva.

Testiranje strukturalne hipoteze je pokazalo da srpska realnost ne odgovara teorijskom konstrukt opšte populističke ideologije. Odstupanje se odnosi na antielitističku orijentaciju, koja ne korelira sa ostalim komponentama teorijskog modela populističke ideologije.

Analiza povezanosti poddimenzija populističke ideologije sa partijskim preferencijama je pokazala da skale antimanjinske orijentacije i isključivog nacionalnog identiteta koreliraju sa preferencijama za stranke u skladu sa poznatim ideološkim profilom i reputacijom tih stranaka. Pojedine stranke privlače tolerantnije glasače, a pojedine privlače netolerantne. Takva povezanost ne podrazumeva neophodnost pozivanja na populizam. Primere nije je možda te nalaze tumačiti kao potvrdu odranije poznate važnosti autoritarnosti i tradicionalizma za političke podele u Srbiji (e.g., Pantić i Pavlović 2009; Todosijević 2006).

Interpretacija koja se nameće je da skala antielitizma u Srbiji 2017. godine nije funkcionisala onako kako se prema teorijskom modelu populističke ideologije od nje očekuje. Pokazalo se da ona zapravo razlikuje glasače partija na vlasti od glasača opozicionih partija. To važi čak i bez obzira na njihove međusobne ideološke razlike. Na primer, glasači V. Šešelja su takođe pokazali viši nivo antielitizma, iako je ta stranka u realnosti sarađivala sa SNS-om, a i ideološki se znatno razlikuje od većine drugih opozicionih stranaka.

Opšti zaključak je da je testirani model populističke ideologije podložan uticaju raspodele političke moći u datom političkom kontekstu. Pretpostavljamo da je mnogo veća verovatnoća da se teorijski model pokaže kao adekvatan u klasičnim savremenim primerima populizma, gde su glavne populističke partije u opoziciji. Njihova antielitistička retorika verovatno dobro može da se reprezentuje iskazima kakvi se nalaze u CSES skali antielitizma. Ti iskazi generalno se odnose na političare uopšte. Međutim, na osnovu primera iz Srbije, očekivali bismo teškoće kada su populističke partije na vlasti neko duže vreme, dovoljno da oni sami budu identifikovani kao politička klasa. Ostaje za buduća istraživanja da se proverí koliko je ovakva formulacija antielitizma primenjiva u različitim političkim kontekstima. Pojedine preliminarne analize, na primer u Mađarskoj gde je populistički Fides takođe duži period na vlasti, ukazuju na postojanje istog problema (Todosijević 2018).

Za buduća istraživanja ostaje zadatak da reše problem merenja antielitizma. Jedno od mogućih rešenja jeste formulacija tvrdnji na način koji ne bi vodio konflaciji stavova prema partijama na vlasti i prema političkoj eliti generalno. Nije jasno kako bi se to izvelo na način koji bi bio pogodan za komparativna istraživanja. Drugi mogući pristup je da se antielitizam mora definisati posebno, za svaki politički kontekst. Na primer, u Mađarskoj bi se kao meta populističkog antielitizma mogao navesti G. Soroš i njegove fondacije. U Srbiji bi to mogla biti, možda, 'beogradska liberalna elita'. Međutim, iako bi to možda dovelo do poboljšanog merenja populizma u okviru jedne zemlje, nejasno je kako bi se taj pristup primenio u komparativnim istraživanjima i da li bi doprineo konceptualizaciji populizma kao opšte ideologije. Izazov merenja opšte populističke ideologije u komparativnom kontekstu, dakle, ostaje otvoren.

Teorijske implikacije dobijenih rezultata, posebno ako se slični rezultati ponove u slučajevima gde su populističke partije duže vreme na vlasti, vredne su dodatne diskusije. Jedna implikacija bi mogla biti da antielitizam zapravo nije taj sržni deo populističke ideologije. To bi značilo da su populisti koji nisu antielitisti – zamislivi. To bi takođe sugerisalo ozbiljnu reviziju teorijske literature o populizmu kao ideologiji. Za sada nije izvesno da postoji neka alternativna ideološka komponenta koja bi mogla da zauzme

mesto u središtu populističke ideologije. Izgleda da je 'tanka srž' populizma toliko tanka da se zapravo ne može definisati. Takvo tumačenje rezultata nas vodi opasno blizu zaključka da sam koncept populizma kao ideologije možda i nije koristan. U tom slučaju, bilo bi primerenije tumačiti populizam kao retorički stil pre nego kao ideologiju.

Međutim, čini se da je takav ishod malo verovatan. Jedan od razloga je verovatno to što opisani koncept populizma kao 'tanke ideologije' deluje uverljivo kada se radi o zapadnoevropskim slučajevima populizma, posebno kod (relativno) malih, radikalnih opozicionih partija. U ovoj varijanti ostaje zadatak ne samo da se poboljša metod merenja populizma u slučajevima 'atipičnih populizama', kao što je ovde prikazani, nego i da se formuliše uverljivo teorijsko obrazloženje validnosti koncepta koji je toliko zavisn od konteksta. Antimanjinska orijentacija i isključivi nacionalni identitet nisu dovoljni da bi se pored koncepta radikalne desnice zadržao i populizam kao ideologija. U suprotnom, realna je mogućnost da populizam izgubi vrednost kao naučni koncept i poistoveti se sa običnom negativnom političkom etiketom.

LITERATURA

- Akkerman, Agnes, Mudde, Cas & Zaslove, Andrej. 2013. How populist are the people? Measuring populist attitudes in voters. *Comparative Political Studies* 47(9): 1324–1353. doi: 10.1177/0010141013512600.
- Baker, Reg, Brick, J. Michael, Bates, Nancy A., Battaglia, Mike, Couper, Mick. P., Dever, Jill A., ... & Tourangeau, Roger. 2013. Summary report of the AAPOR task force on non-probability sampling. *Journal of Survey Statistics and Methodology* 1(2): 90–143. doi: 10.1093/jssam/smt008.
- Block, Elena, & Negrine, Ralph. 2017. The populist communication style: Toward a critical framework. *International Journal of Communication* 11: 178–197.
- Breton, Charles, Cutler, Fred, Lachance, Sarah & Mierke-Zatwarnicki, Alex. 2017. Telephone versus Online Survey Modes for Election Studies: Comparing Canadian Public Opinion and Vote Choice in the 2015 Federal Election. *Canadian Journal of Political Science* 50 (4): 1005–36. doi: 10.1017/S0008423917000610.
- Canovan, Margaret 2002. Taking Politics to the People: Populism as the Ideology of Democracy. In Y. Mény & Y. Surel (Eds.), *Democracies and the populist challenge* (pp. 25–44). Basingstoke, UK: Palgrave.
- de Leeuw, Edith, Hox, Joop, & Luiten, Annemieke 2018. International Nonresponse Trends across Countries and Years: An analysis of 36 years of Labour Force Survey data. *Survey Methods: Insights from the Field*, 1–11. doi: 10.13094/SMIF-2018-00008.

- Derks, Anton. 2006. Populism and the Ambivalence of Egalitarianism. How Do the Underprivileged Reconcile a Right Wing Party Preference with Their Socio-Economic Attitudes? *World Political Science Review* 2(3): 175–200.
- Fennema, Meindert. 2005. Populist Parties of the Radical Right. In: J. Rydgren (Ed.), *Movements of Exclusion: Radical Right-Wing Populism in the Western World* (pp. 1–24). New York: Nova Science Publishers.
- Grbeša, Marijana & Šalaj, Berto. 2018. *Dobar, loš ili zao? Populizam u Hrvatskoj*. Zagreb: Tim press.
- Hobolt, Sara, Anduiza, Eva, Carkoglu, Ali, Lutz, Georg & Sauger, Nicolas. 2016. *CSES Module 5: Democracy Divided? People, Politicians and the Politics of Populism*. CSES Planning Committee Module 5 Pre-Plenary Report. http://www.cses.org/plancom/module5/CSES5_ContentSubcommittee_FinalReport.pdf, (accessed 21.6.2019).
- Ivarsflaten, Elisabeth. 2008. What Unites Right-Wing Populists in Western Europe? Re-Examining Grievance Mobilization Models in Seven Successful Cases. *Comparative Political Studies*, 41(1), 3–23. doi: 10.1177/0010414006294168.
- Jagers, Jan & Walgrave, Stefaan. 2007. Populism as political communication style: An empirical study of political parties' discourse in Belgium. *European Journal of Political Research*, 46(3): 319–345. doi: 10.1111/j.1475-6765.2006.00690.x.
- Jovanović, Miodrag. 2013. Parlamentarni izbori u Srbiji 2012. godine – rezultati i političke posledice. U: Jovanović, M. i Vučićević, D. (ur.), *Izbori u Srbiji 2012. godine: (Ne)očekivana promena*. Beograd: Institut za političke studije.
- Jovanović, Srđan M. 2018. “You’re Simply the Best”: Communicating Power and Victimhood in Support of President Aleksandar Vučić in the Serbian Dailies Alo! and Informer. *Journal of Media Research-Revista de Studii Media* 11(2 (31)): 22–42. doi: 10.24193/jmr.31.2.
- Kyle, Jordan, & Gultchin, Limor. 2018. *Populists in power around the world*. London: Tony Blair Institute for Global Change. <https://institute.global/policy/populists-power-around-world> (accessed 2.5.2020).
- Mikucka-Wójtowicz, D. 2017. Populizam u političkim strankama – strategija ili ideologija? In Z. Lutovac, (ed.), *Populizam* (pp. 103–118), Beograd: Institut društvenih nauka.
- Miščević, Nenad. 2019. „Vratit ćemo narodu državu” – desni populizam, nacionalizam i novi izazovi. *Političke perspektive* 9 (1): 37–66. doi: 10.20901/pp.9.1.02.
- Mudde, Cas. 2004. The Populist Zeitgeist. *Government and Opposition* 39(4): 541–563. doi: 10.1111/j.1477-7053.2004.00135.x.
- Pantić, Dragomir & Pavlović, Zoran. 2009. *Political Culture of Voters in Serbia*. Belgrade: Institute of Social Sciences.

- Pauwels, Teun. 2010. Explaining the Success of Neo-liberal Populist Parties: The Case of Lijst Dedecker in Belgium. *Political Studies* 58(5): 1009–1029. doi: 10.1111/j.1467-9248.2009.00815.x.
- Rooduijn, Matthijs. 2014. Vox populismus: a populist radical right attitude among the public? *Nations and Nationalism* 20(1): 80–92. doi: 10.1111/nana.12054.
- Rooduijn, Matthijs. 2018. What unites the voter bases of populist parties? Comparing the electorates of 15 populist parties. *European Political Science Review*, 10(3): 351–368. doi: 10.1017/S1755773917000145.
- Schamis Hector E. 2006. Populism, socialism, and democratic institutions. *Journal of Democracy* 17(2): 20–34. doi: 10.1353/jod.2006.0072.
- Schenkkan, Nate, & Repucci, Sarah. 2019. The Freedom House Survey for 2018: Democracy in Retreat. *Journal of Democracy* 30(2), 100–114. doi: 10.1353/jod.2019.0028.
- Spasojević, Dušan. 2017. Može li populizam biti vladajuća ideologija? U: M. Simendić, *Demokratski otpori normalizaciji autoritarizma u Evropi* (str. 75–93). Zbornik radova sa redovne međunarodne konferencije Udruženja za političke nauke Srbije. Beograd: Udruženje za političke nauke Srbije i Fakultet političkih nauka.
- Stanley, Ben. 2008. The thin ideology of populism. *Journal of Political Ideologies* 13(1): 95–110. doi: 10.1080/13569310701822289.
- Stojiljković, Zoran & Spasojević, Dušan. 2018. Populistički Zeitgeist u „proevropskoj” Srbiji. *Politička misao: Croatian Political Science Review*, Vol. 55, Issue 3, pp. 104–128. doi: 10.20901/pm.55.3.04.
- Šalaj, Berto. 2012. Suvremeni populizam. *Analiz Hrvatskog politološkog društva* 9 (1): 21–49.
- Taggart, Paul. 2000. *Populism*. Buckingham: Open University Press.
- Taguieff, Pierre-André. 1995. Political science confronts populism: from a conceptual mirage to a real problem. *Telos* 103: 9–43. doi: 10.3817/0395103009.
- Todosijević, Bojan. 2006. Politics in Serbia 1990–2002: A cleavage of world views. *Psihologija* 39(2): 121–146.
- Todosijević, Bojan. 2015. The elusive substance of populism: Structure of populist ideology in the Netherlands. *Teme* 39(4): 1121–1146.
- Todosijević, Bojan. 2018. *Anti-elite orientation and populism in comparative perspective*. Prikazano na konferenciji Parties, Populism and Participation: Hungarian elections in a comparative perspective. Central European University, Budimpešta, Mađarska, 6. jun 2018.
- Van der Brug, Wouter, & Fennema, Meindert. 2007. Forum: Causes of Voting for the Radical Right. *International Journal of Public Opinion Research* 19(4): 474–87. doi: 10.1093/ijpor/edmo31.

Zaslove, Andrej. 2008. Here to stay? Populism as a new party type. *European Review* 16(3): 319–336. doi: 10.1017/S1062798708000288

SUMMARY

THE STRUCTURE OF POPULIST IDEOLOGY: SRBIJA 2017

There is a growing perception in the literature on populism that it can be characterized as an ideology that has a specific, albeit 'thin', content. It is considered that this applies not only to political parties and movements, but also to the attitudes of those who support populist parties and personalities. The Comparative Study of Electoral Systems (CSES, www.cses.org) included in its 5th module the operationalization of populist ideology as a combination of three basic orientations: a negative attitude towards minorities and immigrants, a negative attitude towards political elites, and an exclusive conception of national identity. In this paper, we analyze the extent to which such a conception of populist ideology has empirical support based on data from Serbia. The data was collected after the 2017 presidential election, using an online survey method. The structural hypothesis on the interconnectedness of the theoretical components of populist ideology was tested. After that, the connection between the dimensions of the components of populist ideology and party preferences was analyzed. The results showed that these three components do not converge towards a more general dimension of populist ideology. It was concluded that the scale of anti-elitism, in the context of Serbia, is an indicator of the attitude towards the ruling parties, and not just populist antipathy towards the political elite.

KEYWORDS: populism, ideology, elections, Srbija, CSES.

PRILOG

FAKTORSKA ANALIZA ELEMENATA POPULISTIČKE
ORIJENTACIJE

U analizu je uneto 17 osnovnih stavki CSES operacionalizacije populističke ideologije. Faktorska analiza je ukazala na dva značajna faktora (prema kriterijumu karakteristične vrednosti veće od 1.0, kao i prema Skri kriterijumu).

Tabela 1. Faktori populističke ideologije nakon kosougle rotacije (Oblimin)

Šifra	Čestica	F1	F2
Q5_SQ001	Ono što ljudi u politici nazivaju kompromisom je zapravo izdaja sopstvenih principa.		0.42
Q5_SQ002	Većini političara nije stalo do naroda.		0.73
Q5_SQ003 (r)	Većini političara se može verovati. (obrnuto)		0.33
Q5_SQ004	Političari su najveći problem u Srbiji.		0.62
Q5_SQ005	Imati snažnog vođu u vladi je dobro za Srbiju, čak i kada taj lider zaobilazi pravila kako bi obavio posao.	0.31	-0.32
Q5_SQ006	Narod, a ne političari, bi trebalo da donosi najvažnije političke odluke.		0.38
Q5_SQ007	Većini političara je stalo samo do interesa onih koji su bogati i moćni.		0.73
Q6_SQ001	Manjinske grupe treba da se prilagode običajima i tradiciji u Srbiji.	0.55	
Q6_SQ002	Volja većine treba da uvek prevagne, čak i nad pravima manjinskih grupa.	0.61	
Q6_SQ003 (r)	Imigranti su, generalno govoreći, dobri za srpsku ekonomiju. (obrnuto)	0.37	
Q6_SQ004	Srpska kultura je generalno ugrožena od strane imigranata.	0.63	
Q6_SQ005	Imigranti povećavaju stopu kriminala u Srbiji.	0.65	
Q7_SQ001	Da je rođen u Srbiji.	0.55	
Q7_SQ002	Da su mu preci Srbi.	0.61	
Q7_SQ003	Da zna da govori srpski jezik.	0.53	
Q7_SQ004	Da poštuje srpske običaje i tradiciju.	0.69	
Q7_SQ005	Da je vernik/ca Srpske pravoslavne crkve.	0.64	

Prikazani su koeficijenti >.30

Poslano 19.11.2019.
Revidirano 27.1.2020.
Prihvaćeno 28.2.2020.

DISKURZIVNA ANALIZA ZAKONODAVNOG OKVIRA EUROPSKE UNIJE O CIRKULARNOJ EKONOMIJI

*Valentino Petrović**

*Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo
Zagreb*

SAŽETAK

Dosadašnja istraživanja o razvoju cirkularne ekonomije u Europskoj uniji većim su djelom bila usmjerena na prednosti implementacije takvoga modela koje se najčešće dijele na okolišne i ekonomske. Ovaj će rad analizirati diskurs o cirkularnoj ekonomiji s drugačijeg gledišta, onoga kojemu je u središtu ljudsko zdravlje kao presudan faktor. Na temelju toga, pokušat će se odgovoriti na dva pitanja; kako su se mijenjali prioriteti i diskurs unutar zakonodavnog okvira Europske unije kada je riječ o cirkularnoj ekonomiji, te kako osvijestiti aktere da prilagode svoje ponašanje i djelovanje okolišnim normama. U analizi se koriste metode analize teksta i diskursa, kojima će se adresirati dosadašnja literatura i dokumenti Europske unije, prvenstveno paketi mjera o cirkularnoj ekonomiji, akcijski plan iz 2015. godine i novousvojene direktive. Ujedno, iskorisćena je komparativna metoda za usporedbu 'starih' i 'novih' direktiva, odnosno diskursa u Europskoj uniji i Kini, te posljednja metoda, intervju s Davorom Škrlecom, bivšim zastupnikom u Europskom parlamentu i članom Kluba zastupnika Zelenih/Europskog slobodnog saveza. Rezultati su pokazali da je svaki novi paket Europske unije bio kvalitativno precizniji, ali da se sa stajališta ciljeva izlazilo u susret implementacijskim kapacitetima država članica. Na kraju, oblikovao se zasebni diskurs o cirkularnoj ekonomiji za čiju je sustavnu provedbu ipak nužno u središte postaviti pitanje zdravlja.

KLJUČNE RIJEČI: cirkularna ekonomija, Europska unija, direktiva 2018/851 o otpadu, Kina, *policy*, analiza diskursa, *issue framing*

Kontakt autora:

Valentino Petrović, Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo, Ilica 5, 10 000 Zagreb.
E-pošta: valentinopetrovic@hotmail.com

UVOD

Politika zaštite okoliša danas se promatra iz smjera različitih aktera, poput nacionalnih vlada, privatnih kompanija, nevladinih organizacija i pojedinaца, koji svojim djelovanjem utječu na njezin razvoj te nastoje harmonizirati svoje ciljeve s ciljevima zelenih politika. U javnom diskursu o zelenim politikama sve češće se naglašavaju tri razine problema. Prvo, okolišni problemi koji su uzrokovani nedovoljnom brigom za zaštitu tla, vode i zraka. Drugo, društveni problemi poput nerazvijene svijesti o važnosti skrbi za okoliš koji mogu dovesti do povećane nezaposlenosti i siromaštva. Treće, ekonomski problemi koji su povezani s poslovanjem tvrtki i korporacija ili, najšire rečeno, djelovanjem tržišta (Geissdoerfer i sur. 2017, 757). Unatoč tome, zaštita okoliša ostaje koncept koji se (pre)često percipira utopijski jer posljedice nedovoljno razvijenih zelenih politika nisu vidljive danas, već će se očitovati tek u budućnosti.

Ovakav eskapistički način promišljanja prisutan je u državama članicama Europske unije, premda se svijest o problemu zagađenja okoliša počela razvijati 1960-ih godina u tadašnjoj Europskoj zajednici, dok su konkretne mjere i programi poduzeti početkom 1970-ih, najvećim djelom kao posljedica intervencije javnosti i proliferacije znanstvenih spoznaja o važnosti ekologije (McCormick 2010, 183–184). Potrebno je bilo pokrenuti val institucionalnih promjena kojima bi se stvorio pravni i zakonodavni okvir da politika zaštite okoliša postane dio šireg europskog plana. Prvi koraci bili su donošenje Akcijskog programa zaštite okoliša iz 1973. i Jedinstvenog europskog akta iz 1986. godine (McCormick 2010, 184). Wysokinska navodi program LIFE, uspostavljen 1992. godine, kojim je Europska unija nastojala financijski potpomognuti države članice u ostvarivanju mjera zaštite okoliša, a uključivao je prije svega inovacije na lokalnoj razini. Njegova je namjena bila učinkovito iskorištavanje resursa i postizanje ekološke ravnoteže u sektorima poljoprivrede, ribarstva, energije i transporta (Wysokinska 2016, 60–61).

Usporedno s razvojem politike zaštite okoliša, tijekom druge polovice 20. stoljeća, u znanstvenim istraživanjima oblikovao se koncept cirkularne ekonomije na temelju ideja koje su se isprva pojavile u 18. i 19. stoljeću, a upozoravale su na ubrzan porast svjetske populacije i ograničenost prirodnih resursa (Kirchherr i sur. 2018, 264; Lacy i Rutqvist 2015, 20–21). Takve su ideje proizlazile iz različitih sustava mišljenja o navedenoj problematici, stoga se ne može sa sigurnošću tvrditi koji je autor ili znanstvenik zaslužan za uvođenje koncepta cirkularne ekonomije, već se njezina povijest promatra iz više pristupa koji uključuju izvedbenu ekonomiju, biomimikriju, industrijsku ekologiju, regenerativni dizajn i dr. (ellenmacarthurfoundation.org, 2019). Danas se cirkularna ekonomija promatra kao novi, učinkoviti i održivi model upravljanja prirodnim resursima i njome

se aktivno bave različiti nevladini, nacionalni i međunarodni akteri među kojima vodeće mjesto zauzima Zaklada Ellen MacArthur (Tišma i sur. 2017, 229). Zaklada je osnovana 2010. godine¹ i od tada se u okviru njezina rada objavljuju različita izvješća i knjige o cirkularnoj ekonomiji² u kojima se analiziraju pojedini dijelovi toga koncepta i područja na koja utječe. Jednako tako, Zaklada „služi kao centar za suradnju poslovnog sektora, kreatora politika i akademske zajednice“ (Geissdoerfer i sur. 2017, 759). Osim Zaklade, na razini država, Njemačka je imala predvodničku ulogu kada je riječ o integraciji „cirkularne ekonomije u nacionalno zakonodavstvo, što je učinila već 1996. godine stupanjem na snagu *Zakona o promicanju kružnog gospodarstva i osiguravanju ekološkog odlaganja otpada*“ (Su i sur. 2013 u: Geissdoerfer i sur. 2017, 759).

Unatoč hvalevrijednim aktivnostima Zaklade Ellen MacArthur u promicanju kružnoga modela, usmjerenje ovoga rada je na ulozi Europske unije i koracima koje je poduzela u cilju probuđivanja svijesti kod država članica o važnosti implementiranja mjera cirkularne ekonomije. Prve takve korake Europska unija poduzela je 2011. godine u dokumentima *Predvodnička inicijativa za resursnu učinkovitost* i *Plan za resursnu učinkovitost*, koji se smatraju polazištem oblikovanja cirkularnog modela, te u kojima se navode okolišne, ekonomske i društvene prednosti racionalnog korištenja prirodnih resursa (Tišma i sur. 2017, 238). Nakon toga, Europska unija je nastavila s aktivnostima u smjeru uvođenja zelenih politika u svoje zakonodavstvo što je rezultiralo paketima mjera o cirkularnoj ekonomiji, odnosno akcijskim planom i direktivama koje su predmet kasnije analize.

Cilj ovoga rada je istražiti koncept cirkularne ekonomije i njezin razvojni put u zakonodavstvu Europske unije. U prvome dijelu rada definirat će se cirkularna ekonomija, te će se usporediti s danas prevladavajućom, linearnom ekonomijom. Zatim će se kroz teorijski pregled literature i izvještaja Zaklade Ellen MacArthur prikazati prednosti i nedostaci implementacije cirkularnog modela. U trećem će se dijelu analizirati paketi mjera (iz 2014, 2015. i 2018. godine) Europske unije o cirkularnoj ekonomiji koji čine njezin zakonodavni okvir, s naglaskom na akcijski plan Europske komisije iz 2015. godine prigodnog naziva *Zatvaranje kruga* i četiri usvojene direktive iz 2018. godine. Jednako tako, analizom će se diferencirati diskursi

1 Više o povijesnom razvoju modela cirkularne ekonomije i školama mišljenja unutar kojih se koncept oblikovao, kao i znanstvenicima čiji je rad u različitim područjima i disciplinama utjecao na kreiranje pojma kružno gospodarstvo videti na: <https://www.ellenmacarthurfoundation.org/circular-economy/concept/schools-of-thought> i knjizi *Okolišne politike i razvojne teme* (Tišma i sur. 2017, 230–232). Misija i ciljevi Zaklade Ellen MacArthur dostupni na: <https://www.ellenmacarthurfoundation.org/our-story/mission>

2 Publikacije Zaklade Ellen MacArthur dostupne za preuzeti ili kupiti na: <https://www.ellenmacarthurfoundation.org/publications>

i shvaćanje cirkularne ekonomije u Europskoj uniji i Kini s obzirom na to da je Kina svoj zakonodavni okvir o cirkularnoj ekonomiji donijela prije Europske unije i danas se po tome može smatrati uzorom mnogima (Tišma i sur. 2017, 236–237). To će biti učinjeno pregledom dosadašnjih empirijskih istraživanja o kineskom modelu cirkularne ekonomije iz kojih je vidljiv značajan diskurzivni pomak u odnosu na Europsku uniju. Nakon toga, slijedi rasprava iz koje će proizaći zaključak rada u kojem će se odgovoriti na dva pitanja: prvo, kako su se mijenjali prioriteti i diskurs Europske unije kada je riječ o cirkularnoj ekonomiji i, drugo, kako utjecati na svijest potrošača da promijene svoje navike i slijede principe cirkularnog modela.

METODE PRIKUPLJANJA I ANALIZE PODATAKA

Premda ima globalne dimenzije i široki raspon političkih, ekonomskih i društvenih koristi, cirkularna ekonomija se u Europskoj uniji razvila relativno kasno, stoga ne čudi manjak istraživanja čiji bi naglasak bio na rezultatima njezine implementacije u državama članicama. Iz tog razloga, ovaj će rad ponuditi pregled i analizu ključnih dokumenata Europske unije kojima se pokušao stvoriti zakonodavni okvir o cirkularnoj ekonomiji koji bi bio temelj buduće implementacije. U tome nam može poslužiti analiza sadržaja, no kako se ona danas može percipirati kao kvantitativna metoda u kojoj se „tekstualni podaci kodiraju u eksplicitne kategorije i zatim opisuju koristeći statistiku...” (Hsieh i Shannon 2005, 1278), precizirat ćemo terminologiju te iskoristiti analizu teksta i diskursa kao dvije kvalitativne metode istraživanja (Vromen 2018, 246).

Analiza teksta nam omogućuje fokusiranje na literaturu i službene dokumente, dok analiza diskursa uzima u obzir „širi društveni, politički i kulturni okvir (...) te je usmjerena na vokabular i strukturu teksta, odnosno (prikazuje) kako se korištenje pojedinih izraza mijenja kroz vrijeme“ (Vromen 2018, 251). To je važno jer ćemo u ovom radu istražiti implikacije provedbe cirkularnog modela, njezine okolišne, društvene i ekonomske prednosti. Istovremeno, analizirat ćemo promjene u prioritetima i diskursu Europske unije o cirkularnoj ekonomiji s naglaskom na tri paketa mjera, odnosno usvojene direktive iz 2018. godine koje su oblikovane unutar vidljivog cirkularnog diskursa i one prethodne direktive u kojima se cirkularna ekonomija ne spominje. Jednako tako, u kontekstu istraživanja, neophodno je naglasiti da „diskurs nije politički neutralan nego da utjelovljuje odnose moći, uspostavljaajući ih, održavajući ili razgrađujući“ (Petković 2014, 49), što će nam poslužiti za razumijevanje stavova javnog i privatnog sektora, te ostalih aktera koji svojim djelovanjem kontroliraju upravljačke mehanizme cirkularne ekonomije i teže ostvariti svoje javne ili partikularne interese.

Uz analizu teksta i diskursa, kao istraživačka metoda iskorištena je komparativna analiza na dva načina. Prvo, na primjeru novousvojene direktive o otpadu iz 2018. godine i direktive o otpadu iz 2008. godine, uspoređivat ćemo promjenu diskursa prema cirkularnom modelu unutar zakonodavstva Europske unije, kao i promjene unutar ranije navedenih paketa. Drugo, uspoređivat će se diskurs o cirkularnoj ekonomiji između Europske unije i Kine na *policy* razini. U poglavljima posvećenima Europskoj uniji vidjet ćemo što je to potaknulo Europsku uniju da primjeni načela kružnoga modela i prenese ih u svoje zakonodavstvo. U poglavlju posvećenom Kini uočiti ćemo razlike u pristupu navedenoj problematici, te krajnjim ciljevima koje Kina želi ostvariti implementiranjem cirkularne ekonomije. Kao posljednja metoda istraživanja iskorišten je ekspertni polustrukturirani intervju s Davorom Škrlecom, bivšim hrvatskim zastupnikom u Europskom parlamentu i članom Kluba zastupnika Zelenih/Europskog slobodnog saveza, proveden 3. rujna 2019. godine. Osim njegova mandata u Europskom parlamentu, razlog zašto je proveden jedan intervju leži u činjenici da se sam Škrlec profesionalno bavi pitanjem cirkularne ekonomije i bio je član Odbora za okoliš, javno zdravlje i sigurnost hrane (euro-parl.europa.eu, 2019). Ujedno, ovaj rad ne teži problematiziranju cirkularne ekonomije iz perspektive različitih političkih opcija ili ideologija, stoga se ekspertni intervju za dubinsku analizu čini primjerenim.

Koristeći navedene istraživačke metode promatrat ćemo kako je cirkularna ekonomija došla na dnevni red odlučivanja u Europskoj uniji i kako je uokvirena u analiziranom zakonodavnom okviru (paketi mjera, akcijski plan, direktive). U tome će nam pomoći metodološke pretpostavke *policy* ciklusa ili procesa stvaranja javnih politika (Petak i Petek 2014, 133–136), ali najvažnije od svega iskoristit ćemo *issue framing* (Jerković i Petak 2017), odnosno davanje okvira problemu, kao alat za proširivanje i redefiniranje prioriteta cirkularne ekonomije kojim se ostvaruje posljednji korak u zaokruživanju diskursa problematike ovoga rada. Cjelokupna analiza bit će potkrijepljena korištenjem primarnih izvora, dakle službenih dokumenata i izvješća Europske unije, odnosno direktiva, te sekundarnih izvora koji uključuju dosadašnju literaturu i istraživanja o cirkularnoj ekonomiji.

CIRKULARNA EKONOMIJA, DEFINICIJA I TEMELJNE ODREDNICE

Da bismo na ispravan način definirali koncept cirkularne ekonomije i upoznali se sa svim njezinim karakteristikama najprije je potrebno reći nešto više o linearnom modelu ili linearnoj ekonomiji koja umnogome opisuje tradicionalan način bavljenja pitanjima otpada, resursa i koja donosi ekonomske gubitke za proizvođače i potrošače (Bačova i sur. 2016, 2; Bourguignon 2016, 1–2). To je način upravljanja u kojem dolazi do „isko-

rištavanja i transformacije prirodnih resursa u proizvode; kasnije te proizvode kupuju potrošači koji ga bacaju nakon što je ispunio njihove potrebe (...) takav model zanemaruje visoke ekonomske, društvene i troškove za okoliš (...) stoga je neodrživ u dugoročnom pogledu“ (Bačova i sur. 2016, 2). Upravljanje resursima time je simplificirano i jednokratno jer proizvođači i potrošači ne uzimaju u obzir dugoročne ciljeve održivog razvoja i prednosti sustava koji uključuje recikliranje iskorištenih proizvoda, što posljedično dovodi do sve većih ekoloških neravnoteža. U studiji Službe Europskog parlamenta za usluge parlamentarnih istraživača (*European Parliamentary Research Service – EPRS*) navodi se da u Europi danas prevladava upravo linearan model upravljanja otpadom koji podrazumijeva postojanje neograničenih resursa i materijala za proizvodnju, ali i stvara pretjeranu ovisnost o resursima izvan Europe (Hollins i sur. 2017, 15–16). Druga studija, ona Zaklade Ellen MacArthur (2014, 12), slijedi sličnu argumentaciju i u njoj se problematiziraju ograničenja linearne ekonomije poput rizika s kojima su suočene tvrtke pri nabavi resursa čije cijene više nisu predvidljive. Jednako tako, nedostatke linearnog modela istraživači Zaklade vide u nesigurnim lancima nabave, deterioraciji kvalitete hrane i pretjeranoj potrošnji energije (Zaklada Ellen MacArthur Vol. 3 2014, 12). Cirkularna ekonomija vodi se drugačijom ekološko-ekonomskom paradigmom i, teoretski, izravno pristupa ograničenjima izazvanim korištenjem linearnog modela. Ipak, kasnija analiza pokazat će da je praktična primjena cirkularnog modela suočena s brojnim izazovima koji uključuju, između ostalog, različite interese država članica Europske unije i privatnog sektora.

Pri definiranju cirkularne ekonomije važno je naglasiti da ona nema jednu, univerzalnu definiciju (Tišma i sur. 2017, 229), već se različiti autori i znanstvenici u svojim radovima nastoje opredijeliti za onu koja je za potrebe njihovih istraživanja najprikladnija. Pošto je ovaj rad primarno politološkog karaktera i ne ovisi toliko o samoj definiciji cirkularne ekonomije, koja često uključuje tehničke termine specifične za prirodne znanosti, te u manjoj mjeri društvene, odlučeno je da nema potrebe za stvaranjem nove definicije, već će biti iskorištene one koje objedinjuju njezine glavne osobine. Osim pukog upoznavanja s pojmom cirkularne ekonomije, njezino definiranje je važno jer se često uz nju spominje sintagma održivi razvoj, te odnos dva navedena koncepta nerijetko ostaje mistificiran nedovoljno jasnom eksplanacijom njihovih temeljnih karakteristika. Problematiziranje diskursa između ova dva termina poslužit će u kasnijoj raspravi u kojoj će se navesti nešto više o samom održivom razvoju.

Često se u literaturi koristi definicija Zaklade Ellen MacArthur u kojoj se navodi da je cirkularna ekonomija usmjerena prema ostvarivanju „razvojnog ciklusa koji štiti i povećava prirodni kapital, optimizira korištenje prirodnih resursa i minimizira sistemske rizike kroz upravljanje

ograničenim i obnovljivim resursima“ (Tišma i sur. 2017, 229). Provođenjem takvih mjera ne utječe se isključivo na sektor zaštite okoliša, već ono podrazumijeva međusektorski pristup u koji su uključeni različiti akteri i različite grane industrije, poljoprivreda, poduzetnici, te krajnji korisnici – potrošači (Bačova i sur. 2016, 2). Implementacija modela cirkularne ekonomije zahtijeva komplementarne mjere u procesu stvaranja novih proizvoda, te utilitaristički pristup kojim se ostvaruje višestruka korist za javni i privatni sektor čije je stavove, ipak, teško harmonizirati.

Kirchherr i sur. (2018) u svojoj analizi koriste široku definiciju cirkularne ekonomije koja pretpostavlja ostvarivanje ciljeva održivog razvoja te ističu pitanje društvene korisnosti takvoga modela. Tvrdi da se cirkularna ekonomija temelji na „smanjivanju, alternativnoj upotrebi i recikliranju (...) materijala u procesu stvaranja, distribucije i potrošnje (...) s ciljem postizanja održivog razvoja, što implicira stvaranje više kvalitete okoliša, ekonomskog prosperiteta i društvene pravednosti...“ (Kirchherr i sur. 2017, 224–225 u: Kirchherr i sur. 2018, 264). Ova definicija je točna i na ispravan način opisuje dugoročne posljedice implementiranja održivih modela naglašavajući okolišne, ekonomske i društvene prednosti sinergije cirkularne ekonomije i održivog razvoja. No, u ovom radu smo se ipak odlučili za treću definiciju koja taj odnos analizira znatno kompleksnije.

U dvjema ponuđenim definicijama mogu se primijetiti sličnosti koje će se, jednako tako, očitovati u posljednjoj definiciji, ali razlog radi kojega je ona potrebna leži u činjenici da su autori treće definicije pretpostavili i dokazali konceptualnu i provedbenu razliku cirkularne ekonomije i održivog razvoja. Tako Geissdoerfer i sur. (2017) jasno diferenciraju navedene modele tvrdeći da je cirkularna ekonomija „regenerativni sustav u kojem su upotreba resursa, otpad, zračenje i potrošnja energije minimizirani usporavanjem, zatvaranjem i ograničavanjem materijala i energetske petlje“ (Geissdoerfer i sur. 2017, 759). Više o odnosu cirkularne ekonomije i održivog razvoja bit će prikazano u diskusiji, no zasad je važno napomenuti da će se u cjelokupnoj analizi kao radna definicija cirkularne ekonomije iskoristiti posljednje navedena jer je cilj izbjeći monolitno shvaćanje da su ova dva koncepta nedjeljiva i da jedan neizbježno proizlazi iz drugoga. Osim toga, ova definicija omogućuje da na temelju analize zakonodavstva Europske unije o cirkularnoj ekonomiji i kasnije diskusije logički povežemo rad u koherentnu cjelinu i ponudimo optimalan zaključak i prijedloge kako pomiriti različita shvaćanja cirkularne ekonomije i održivog razvoja, te odgovorimo na istraživačka pitanja.

PREDNOSTI I IZAZOVI IMPLEMENTACIJE
CIRKULARNOG MODELA

Prednosti korištenja cirkularnog modela višestruke su, ali ih se najčešće dijeli u dvije ponekad suprotstavljene kategorije: okolišne i ekonomske prednosti (Bourguignon 2016, 3). Takvo, pomalo manihejsko, shvaćanje u kojem su u odnos dovedeni interesi prirode i profita nastoji se racionalizirati teorijom usmjerenom na resurse³. Njome se objašnjava da „ulaganja u okolišni sektor mogu dovesti do povećanja profita“ (Park i sur. 2010, 1494), odnosno da privatni sektor svojim aktivnostima može generirati ekonomski rast, što dovodi do obostrane koristi (Park i sur. 2010). U kontekstu cirkularne ekonomije Andersen (2006, 134) smatra da bi bilo racionalno očekivati od privatnog sektora da poštuje norme i maksime kružnoga modela ukoliko će to povećati konačan iznos zarade koji ostvaruje svojim djelovanjem, međutim, navodi da niti kod donositelja odluka, ni kod privatnog sektora još nije razvijena svijest o prednostima takvog načina upravljanja resursima (Andersen 2006, 134).

Bourguignon polazi od pretpostavke da će implementacija cirkularne ekonomije dovesti do značajnog poboljšanja okolišnih uvjeta čime će se smanjiti pritisak i negativne posljedice ljudskog djelovanja na prirodu. U kategoriju okolišnih prednosti navodi „značajno smanjenje emisije stakleničkih plinova putem efikasnijeg upravljanja otpadom“. Jednako tako, naglašava „smanjenu upotrebu resursa (poput energije, vode, tla) u proizvodnji, što će se pozitivno odraziti na klimatske promjene“. Na kraju, cirkularna ekonomija „ublažit će rizike povezane s nabavom sirovina, poput cjenovne volatilnosti, dostupnosti sirovina i ovisnosti o uvozu“ (Bourguignon 2016, 3–4). Slijedom ove argumentacije može se zaključiti da je teorija usmjerena na resurse na točan način predviđela međuovisnost prirode i profita, barem u ovom kontekstu.

Cirkularna ekonomija implicira inovativne načine upravljanja resursima, a ekonomske prednosti takvoga modela proizlaze upravo iz novih tehnologija koje poslovni sektor koristi za stvaranje dodatne vrijednosti i unaprjeđenje svog rada (Zaklada Ellen MacArthur Vol. 2 2013, 9–10). Inovacije i moderne tehnologije povezane su s ostalim prednostima kružnoga modela poput otvaranja radnih mjesta i pojačane interakcije između proizvođača i potrošača. Predviđeno je da se implementacijom cirkularne ekonomije stvori novi oblik suradnje više sektora u procesu proizvodnje, ponajviše na lokalnoj razini, što će dovesti do rasta zaposlenosti; potrošači tada više neće koristiti proizvode jednokratno već će ih nakon prvotnog korištenja proizvođači moći unaprijediti za buduću primjenu (Zaklada

3 *Resource Based View (RBV)* (Park i sur. 2010, 1494).

Ellen MacArthur Vol. 2 2013, 9–10; Zaklada Ellen MacArthur Vol. 1 2013, 11).

Kada je riječ o izazovima i nedostacima implementacije cirkularnog modela Preston (2012) navodi sljedeće. Prvo, smatra da je danas cjelokupna infrastruktura u procesu proizvodnje usmjerena prema iskorištavanju fosilnih goriva u cilju postizanja neprestanog industrijskog rasta, što je u suprotnosti s cirkularnim modelom koji pretpostavlja diversifikaciju resursa. Drugo, različite interesne grupe mogu utjecati na političku volju da se cirkularne mjere ipak ne uvedu u okviru *policy* procesa jer će to podrazumijevati više cijene određenih resursa. Treće, unatoč dugoročnim koristima kružnog modela, tvrtke se susreću s izazovom i rizikom prilagođavanja novom načinu proizvodnje, što uključuje uvođenje nove opreme, strojeva i podjelu rada. Četvrto, u procesu proizvodnje više ne bi sudjelovala jedna tvrtka već više njih iz različitih država te stoga potrebna razmjena informacija i stvaranje novih lanaca nabave. Peto, i možda najvažnije, nemogućnost utjecaja na svijest potrošača da promijene svoje navike u smislu odlaganja otpada i da prepoznaju vrijednost cirkularne ekonomije (Preston 2012, 14–15).

Nadalje, pozvat ćemo se na istraživanje Kirchherra i sur. (2018) kao važnu referencu s empirijskom podlogom u kojem su autori nastojali klasificirati barijere implementaciji cirkularne ekonomije u Europskoj uniji. Tijekom istraživanja provedeni su intervjui i ankete s predstavnicima poslovnog sektora i nacionalnih vlada država članica Europske unije, te su rezultati pokazali da se prepreke mogu podijeliti u četiri kategorije: kulturalne, regulatorne, tržišne i tehnološke.⁴ Odgovore koje su autori dobili tijekom intervjua i u anketi kodirali su u navedene kategorije. Istraživanje je pokazalo da su „kulturalne prepreke, ponajprije odgovori 'nedostatak interesa i svijesti potrošača' i 'neodlučna kultura poduzeća' pojavljuju kao najčešće prepreke cirkularnoj ekonomiji..." (Kirchherr i sur. 2018, 270). Zanimljivo, odgovori koji pripadaju skupini „tehnoloških prepreka, poput 'sposobnosti za ponovnu proizvodnju visokokvalitetne robe' nalaze se na posljednjem mjestu“ (Kirchherr i sur. 2018, 270).

Na kraju, valja navesti izazov kruženja otrovnog otpada u procesu recikliranja, što neposredno utječe na ljudsko zdravlje (Bilitewski 2012; Grundmann i sur. 2013; Lahl and Zeschmar-Lahl 2013). Prema procjenama, gotovo „80% elektroničkog otpada transportira se iz razvijenih država u države u

4 Autori su nastojali odgovoriti na pitanje „koje su glavne prepreke za usporavanje tranzicije Europske unije prema cirkularnoj ekonomiji? (...) Podaci su prikupljeni tijekom 2017. godine. Istraživanje je uključivalo tri razine: analizu dokumentacije, polustrukturirane intervjue i anketu. Ispitanici su bili iz cijele Europe, npr. Belgije, Njemačke, Nizozemske, Portugala, Švedske i Ujedinjenog Kraljevstva“ (Kirchherr i sur. 2018, 265). Naslov istraživanja: *Barriers to the Circular Economy: Evidence from the European Union (EU)*.

razvoju u Aziji i Africi gdje se recikliraju i prenamijenjuju zbog niske cijene rada i manjka kontrole..." (Grundmann i sur. 2013, 2).

STVARANJE ZAKONODAVNOG OKVIRA O CIRKULARNOJ EKONOMIJI U EU

Premda su i prije 2011. godine unutar Europske unije postojale inicijative za stvaranje obuhvatne strategije kojom bi se kontrolirao i zaštitio sektor okoliša, kao referentno razdoblje kojim ćemo započeti analizu zakonodavnog okvira o cirkularnoj ekonomiji u Europskoj uniji uzeli smo ono nakon 2011. jer tada nastaju ključni dokumenti o cirkularnom modelu što je, između ostalog, i navedeno u literaturi u uvodnom dijelu rada (Tišma i sur. 2017). Prvi paket Europske komisije o cirkularnoj ekonomiji nastaje 2014. godine i nosi naziv *Prema kružnom gospodarstvu: program nulte stope otpada za Europu* (*Towards a Circular Economy: A Zero Waste Programme for Europe*). Plan je bio „transformirati Europsku uniju u cirkularnu ekonomiju do 2030. godine, što se trebalo postići izmjenama šest direktiva o otpadu“ (Scharff 2018, 2). Od samog početka proučavanja dokumenta, pa i u njegovu naslovu uočava se promjena diskursa prema ostvarivanju ciljeva cirkularne ekonomije. Tako se u uvodu na općenitoj razini čitatelja upoznaje s modelom cirkularne ekonomije i njezinim temeljnim principima, dok se u drugome dijelu navode tržišne i okolišne prednosti prema kojima bi „sprječavanjem stvaranja otpada, ekološkim dizajnom, ponovnom uporabom otpada i sličnim mjerama, poduzeća u EU mogla ostvariti neto uštedu od 600.000.000.000 eura (...), a godišnje emisije stakleničkih plinova istovremeno bi se smanjile za 2 do 4%“ (eur-lex.europa.eu 2014). U direktivama koje su sadržane u paketu, Europski parlament i Vijeće Europske unije predlažu izmjenu prijašnjih direktiva⁵, čime bi se ostvarilo povećanje „recikliranja komunalnog otpada na barem 70% do 2030, povećanje stope recikliranja ambalažnog otpada na 80% do 2030. (...) zabranu odlaganja otpada koji se može reciklirati do 2025, dok bi države članice trebale uložiti napore za prestanak odlaganja otpada do 2030.“ (eur-lex.europa.eu 2014, 10).

Na samom početku, Scharff tvrdi, plan je bio pozitivno prihvaćen, poglavito zbog problematike koju je adresirao te su pozdravljeni pokušaji da se unutar Europske unije harmoniziraju okolišni ciljevi osnivanjem posebnih mehanizama izvještavanja i nadziranja provedbe proklamiranih ideja. Međutim, velika je pozornost bila usmjerena na komunalni otpad,

5 Predložene su izmjene direktive 2008/98/EZ o otpadu, 94/62/EZ o ambalaži i ambalažnom otpadu, 1999/31/EZ o odlagalištima otpada, 2000/53/EZ o otpadnim vozilima, 2006/66/EZ o baterijama i akumulatorima i o otpadnim baterijama i akumulatorima, te 2012/19/EU o otpadnoj električnoj i elektroničnoj opremi (eur-lex.europa.eu 2014).

postotci recikliranja koje države članice trebaju ostvariti bili su previsoki, te je problem bio neuključivanje aktera poput istraživača i sveučilišta u kreiranje strategije, koja je većim dijelom bila proizvod analize stručnjaka unutar institucija Europske unije. Komisija je pravovremeno intervenirala te su sredinom 2015. godine provedene konzultacije koje su uključile široki broj aktera, između ostalog, predstavnike interesnih skupina i poslovnog sektora (Scharff 2018, 2–5). Iz istih su razloga povučeni prijedlozi izmjena direktiva, što je otvorilo prostor donošenju novog paketa o cirkularnoj ekonomiji u prosincu 2015. koji je sadržavao akcijski plan i četiri nova prijedloga direktiva s novim ciljevima koji su postavljeni pred države članice (Bourguignon 2016, 5).

U planu naziva *Zatvaranje kruga – akcijski plan EU-a za kružno gospodarstvo* (*Closing the Loop – An EU Action Plan for the Circular Economy*) ponovno se detaljno analiziraju prednosti koje bi države članice, ali i Europska unija kao zajednica, ostvarile implementacijom mjera cirkularne ekonomije. Osim dostizanja višeg stupnja ekološkog standarda koji je prethodni plan naglasio, Europska komisija sada polazi od pretpostavke da će se prelaskom na novi, cirkularni model „povećati konkurentnost EU-a, čime će se pridonijeti stvaranju novih poslovnih prilika, te inovativnih i učinkovitih načina proizvodnje i potrošnje (...) na lokalnoj razini otvarat će se nova radna mjesta na svim razinama kvalifikacija“ (eur-lex.europa.eu 2015, 2).

Akcijskim planom Europska komisija je obuhvatila pet prioriternih područja za razvoj kružnog i održivog gospodarstva, te za svako ističe zašto je ono važno, odnosno na koji način implementacija mjera cirkularne ekonomije može pridonijeti njegovom unaprjeđenju. Ističu se: a) važnost recikliranja plastike, b) smanjenje rasipanja hrane, c) racionalizacija korištenja ključnih sirovina, d) recikliranje građevinskog otpada i e) prenamjena materijala na bio osnovi (eur-lex.europa.eu 2015, 14–19). U okviru predloženih izmjena direktiva redefinirani su ciljevi za države članice u pogledu recikliranja koji su smatrani dovoljno ambicioznima, te izvedivijima u odnosu na one iz 2014. godine. Tako se navodi da je cilj recikliranje „65% komunalnog otpada do 2030. (...) 75% ambalažnog otpada do 2030. (...) smanjenje odlaganja otpada na najviše 10% svog otpada do 2030. (...) uvođenje gospodarskih poticaja za proizvođače da na tržište stavljaju ekološki prihvatljivije proizvode“ (europa.eu 2015). Ti su ciljevi smanjeni za pet postotnih bodova naspram onih iz prvog paketa o cirkularnoj ekonomiji iz 2014. godine, što je razumljivo s obzirom na, između ostalog, nejednake apsorpcijske kapacitete država članica. Ovim je paketom Komisija pružila mogućnost Estoniji, Grčkoj, Hrvatskoj, Malti, Rumunjskoj i Slovačkoj da zatraže odgodu od pet godina za ispunjavanje navedenih ciljeva recikliranja komunalnog otpada i smanjenja odlaganja otpada (Scharff 2018, 6), pa se i

na tom području vidi racionalizacija u pristupu gospodarenja otpadom, te uzimanje u obzir kritika na račun prvotnog plana iz 2014. godine.

Prije posljednjeg dijela analize u kojem će biti predstavljene direktive usvojene 2018. godine kojima je Europska komisija revidirala dotadašnje zakonodavstvo unutar Europske unije, ukratko će biti prikazano izvješće Europske komisije o akcijskom planu iz 2015. godine. U dosadašnjoj se analizi može primijetiti konvergencija prema onome što bi se možda preambiciozno moglo nazvati idealima cirkularne ekonomije. Tome u prilog možemo navesti tvrdnju da su u drugom paketu o cirkularnoj ekonomiji rezultati koje države članice trebaju ostvariti, jednako kao i mjere kojima će se oni postići, prilično specificirani. Slijedom toga, u izvješću se navodi da se u akcijskom planu prvi puta „promicao sustavni pristup u svim vrijednosnim lancima. Na temelju njega Komisija je integrirala načela kružnog gospodarstva u proizvodnju i potrošnju plastike, gospodarenje vodama, prehrambene sustave...” (eur-lex.europa.eu 2019, 1). Osim toga, akcijskim planom se naglasila heterogenost aktera koji sudjeluju u procesima proizvodnje i potrošnje resursa, među kojima su istaknuti građani država članica kao dionici čiju je ulogu potrebno ojačati, što se treba postići pravovremenim informiranjem o kvaliteti i trajnosti proizvoda koje koriste. Jednako tako, važnu ulogu u provođenju mjera cirkularne ekonomije imaju privatni akteri, napose poduzeća. Europska je komisija stvorila posebne metode procjene⁶ koristi određenih proizvoda, prema kojima će se mjeriti njihova ekološka prihvatljivost, čime će se pomoći poduzećima da prilagode svoje poslovanje ekološkim zahtjevima (eur-lex.europa.eu 2019, 3).

Kako ne bi došlo do perpetuiranja jednostranog ispunjavanja ciljeva, akcijskim se planom predložila razmjena iskustava država članica i zajednička provedba ideja o cirkularnoj ekonomiji, tijekom koje bi Europska komisija pružala pomoć sudjelovanjem svojih stručnjaka (eur-lex.europa.eu 2019, 3–5). Međutim, to je vrlo teško postići uzevši u obzir razlike između država članica kada je riječ o kontroli otpada, odnosno recikliranju njegovih posebnih vrsta. Pozivajući se na podatke Eurostata iz 2016. godine, Bourguignon navodi da Njemačka prednjači u recikliranju komunalnog otpada s gotovo 50%, dok države poput Malte, Rumunjske i Slovačke ne dostižu niti 10%. Recikliranje ambalažnog otpada se susreće s drugom vrstom problema jer ono uključuje različite vrste, te se, primje-

6 „Metode mjerenja ekološkog otiska proizvoda (Product Environmental Footprint, PEF) i ekološkog otiska organizacija (Organization Environmental Footprint, OEF), koje je razvila Komisija, omogućuju poduzećima da iznose pouzdane, ponovljive i usporedive tvrdnje o prihvatljivosti proizvoda za okoliš (...) Približno 300 poduzeća iz 27 različitih sektora i više od 2000 dionika pet je godina radilo na ispitivanju tih metoda, koje smatraju najboljom praksom za procjenu životnog ciklusa“ (eur-lex.europa.eu 2019, 3).

rice, na razini EU-28 najviše reciklira papir (85%), dok se u najmanjem udjelu reciklira plastična ambalaža (37%). Rastući problem u Europskoj uniji zasigurno predstavlja i godišnji rast otpada uzrokovan električnom i elektroničkom opremom 3–5% (Bourguignon 2018, 2–3).

Iz izvješća Službe Europskog parlamenta za usluge parlamentarnih istraživača, nastalog u ožujku 2018. godine, može se zaključiti da nije bilo ujednačenog stava oko akcijskog plana i prijedloga direktiva. Najveći otpor paket je doživio od strane nevladinih udruga koje su zahtijevale „uvođenje ciljeva za prevenciju otpada od hrane i morskog otpada (...) kao i kažnjavanje za spaljivanje neobrađenog otpada“ (Bourguignon 2018, 9). Poslovni sektor je pozdravio napore Europske unije da harmonizira ciljeve recikliranja u državama članicama, ali su istovremeno upozoravali na važnost kvalitetne implementacije. Nacionalni parlamenti država članica su, pak, upozorili da su pojedine stavke paketa protivne načelu supsidijarnosti, poput ujednačavanja definicija i izvještavanja Europske unije o provedenim mjerama (Bourguignon 2018, 8–10).

Unatoč različitim mišljenjima oko problematike cirkularne ekonomije u Europskoj uniji, akcijski se plan iz 2015. godine i njegove direktive smatraju temeljem posljednjeg paketa analiziranog u ovome radu, onoga iz 2018. godine, u kojemu su, između ostalog, usvojene izmijenjene direktive s novim ciljevima za države članice. Osim toga, paket je jasno definirao strategiju⁷ kojom će se mjeriti napredak država članica prema ostvarenju cirkularne ekonomije. Strategija obuhvaća deset pokazatelja, te je definirana njihova relevantnost, odnosno alati Europske unije kojima će se ostvariti. Pritom je strategija podijeljena u četiri faze: proizvodnja i potrošnja, gospodarenje otpadom, sekundarne sirovine, te konkurentnost i inovacije (eur-lex.europa.eu 2018, 3–4).

No, najvažnija promjena u paketu iz 2018. godine očituje se u usvajanju četiri nove direktive koje postavljaju pred države članice fiksne rokove za ispunjavanje ciljeva cirkularne ekonomije; to su direktive o: a) otpadu, b) ambalaži i ambalažnom otpadu, c) odlagalištima otpada i d) baterijama i akumulatorima, otpadnim baterijama i akumulatorima, te otpadnoj električnoj i elektroničnoj opremi (davor-skrlec.eu 2019). Promatrajući navedene direktive uočava se ono što smo ranije nazvali promjenom diskursa o cirkularnoj ekonomiji jer su diskurzivni pomaci unutar novih direktiva vidljivi, prvo, u njihovom odnosu prema direktivama koje su zamijenili,

7 Strategija je sadržana u dokumentu *Komunikacija Komisije Europskom parlamentu, Vijeću, Europskom gospodarskom i socijalnom odboru i Odboru regija: o okviru za praćenje kružnog gospodarstva*. U dokumentu su jasno navedene faze i pokazatelji napretka prema cirkularnoj ekonomiji, te prvi zaključci o provođenju takvog modela. Dokument dostupan na <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/PDF/?uri=CELEX:52018DC0029&from=EN>.

i drugo, u odnosu na prvi paket kojim smo započeli analizu, onaj iz 2014. godine. Osim toga, longitudinalnom analizom i komparativnom metodom možemo promatrati kako su se ciljevi Europske unije mijenjali, te kako su bili formulirani kroz sadržaj svakog novog zakonodavnog paketa. Pa je tako očiti zaokret u sadržaju direktive o otpadu iz 2018. godine u odnosu na direktivu koju je zamijenila, onu iz 2008. godine. U prvom članku nove direktive jasno se daje do znanja da Europska unija teži prema novome, cirkularnom modelu, te je i sama upotreba terminologije prilagođena tome. Novom direktivom se:

„utvrđuju mjere za zaštitu okoliša i zdravlja ljudi sprečavanjem ili smanjenjem nastanka otpada (...) smanjenjem ukupnog utjecaja uporabe resursa i povećanjem učinkovitosti takve uporabe, što je ključno za prijelaz na kružno gospodarstvo i osiguravanje dugoročne konkurentnosti Unije (Direktiva 2018/851 2018, 150/120).

U prvome se članku direktive iz 2008. godine tvrdi da se „utvrđuju mjere za zaštitu okoliša i zdravlja ljudi sprečavanjem ili smanjenjem štetnih učinaka proizvodnje i gospodarenja otpadom i smanjenjem sveukupnih učinaka uporabe resursa, te poboljšanjem efikasnosti te uporabe“ (Direktiva 2008/98/EZ 2008, 104). Jednako tako, u novoj se direktivi navodi da je potrebno uvesti definicije različitih vrsta otpada i postrožiti ciljeve za države članice kako bi oni reflektirali nastojanje Europske unije da se transformira prema kružnome modelu, dok prvotna direktiva iskazuje tek nastojanje Unije za donekle preciznijim definiranjem otpada, uporabe i zbrinjavanja (Direktiva 2018/851 2018, 150/109–110) (Direktiva 2008/98/EZ 2008, 99–100).

Naravno, Europskoj uniji može se prigovoriti da su ovo samo kozmetičke promjene kojima *de jure* iskazuje potrebu za promjenom dosadašnjeg smjera. Međutim, direktiva o otpadu iz 2018. godine daje jasne definicije i stavlja nove ciljeve pred države članice koje trebaju ispuniti u narednom razdoblju. Tako se uvode definicije neopasnog otpada, komunalnog otpada i građevinskog otpada, te se revidiraju definicije biootpada i gospodarenja otpadom (Direktiva 2018/851 2018, 150/120–121). Ove nam definicije nisu toliko važne u smislu prelaska na cirkularan model, već odražavaju prioritete Europske unije u smislu diskursa kojem je u središtu termin otpad (*waste*) i njegove različite vrste i kategorije u svim analiziranim dokumentima. Više o tome bit će rečeno u sljedećem poglavlju koje će uspoređivati diskurs o cirkularnoj ekonomiji u Europskoj uniji i Kini. Prije toga, potrebno je spomenuti ciljeve koji su postavljeni pred države članice kada je riječ o recikliranju. Direktivom o otpadu iz 2018. godine utvrđeno je da će države članice do 2025. godine „morati reciklirati najmanje 55% komunalnog otpada, do 2030. najmanje 60%, a do 2035. godine 65%“ (davor-skrlec.eu 2019), dok će neke članice imati pravo zatražiti odgodu od pet

godina ukoliko se nalaze u skupini država koje su 2013. godine reciklirale manje od 20% komunalnog otpada ili odlagale više od 60% (Direktiva 2018/851 2018, 150/129).

U Direktivi o ambalaži i ambalažnom otpadu iz 2018. godine, jednako kao u prethodno analiziranoj, prevladava novi diskurs, što je jasno vidljivo u članku 1. u kojemu je naglasak na ponovnoj upotrebi ambalaže i recikliranju koji bi, naposljetku, trebali dovesti do transformacije ekoloških ciljeva prema modelu cirkularne ekonomije. U istome se članku u Direktivi 94/62/EZ iz 1994. godine navode tek prioritete sprječavanja ambalažnog otpada, recikliranja i oporabe ambalaže, što treba rezultirati smanjenjem pojave takvog otpada na odlagalištima (Direktiva 2018/852 2018, 150/145) (Direktiva 94/62/EZ 1994, 14). Jednako tako, nova direktiva uvodi definicije ponovno uporabljive ambalaže i višeslojne (kompozitne) ambalaže, te se dodaju točke u kojima se preciziraju ciljevi za države članice. Tako do 2025. godine države članice Europske unije moraju reciklirati najmanje 65% ambalažnog otpada, dok se do 2030. godine taj postotak povećava na 70% (Direktiva 2018/852 2018, 150/147). Istaknuti su i posebni ciljevi za pojedine materijale. Do 2025. godine mora se reciklirati „50% plastike, 25% drveta, 70% nebojenih metala, 50% aluminija, 70% stakla, 75% papira i kartona“ (Direktiva 2018/852 2018, 150/147). Postotci su ponovno smanjeni u odnosu na one iz prethodnih paketa što upućuje na zaključak kako je Europska unija uzela u obzir razlike u mogućnostima provedbe ciljeva od strane država članica, te je svaka nova direktiva sadržajno specifičnija.

Posljednje dvije direktive: o odlagalištima otpada, odnosno o otpadnim vozilima, baterijama i akumulatorima, o otpadnim baterijama i akumulatorima, te otpadnoj električnoj i elektroničkoj opremi, sažetije su od prethodne dvije. Između ostalog, dodan je stavak prema kojem države članice do 2030. godine trebaju poduzeti mjere da se „sav otpad koji je pogodan za recikliranje ili drugi postupak oporabe, posebno komunalni otpad, ne prihvaća na odlagališta...“ (Direktiva 2018/850 2018, 150/103). Jednako tako, određeno je da se do 2035. godine na odlagalištima količina komunalnog otpada smanji na 10% (Direktiva 2018/850 2018, 150/104).

Direktive iz 2018. godine uokvirene su unutar novog, cirkularnog, diskursa te je vidljiva intencija Europske unije da se njima definiraju specifična područja na koje se cirkularnim mjerama može utjecati. Osim diskurzivnog pomaka kojim je cirkularna ekonomija ostvarila prve korake prema „samostalnosti“ u smislu odvajanja od široko shvaćene politike zaštite okoliša, što je vidljivo iz sadržaja direktiva i što će, između ostalog, biti rečeno u provedenom intervjuu, u analizi legislative Europske unije primjećuje se još jedan okvir. To je okvir unutar kojeg su istaknuta dva faktora: okoliš i ekonomija. Počevši od prvog paketa iz 2014. godine do direktiva iz 2018. godine, naglasak je na ekološkom (re)dizajnu, recikliranju, sorti-

ranju otpada, odnosno na javnom i privatnom profitu, razvoju poduzetništva i otvaranju novih radnih mjesta. Ovaj rad će u analizu uključiti još jedan faktor koji će biti prikazan u diskusiji, a neophodan je za cjeloviti razvoj cirkularne ekonomije. Prije toga, promotrit ćemo kako se cirkularna ekonomija razvijala u Kini.

EUROPSKA UNIJA I KINA – RAZLIKE U SHVAĆANJU MODELA CIRKULARNE EKONOMIJE

U ovom poglavlju uspoređivat će se diskurs o cirkularnoj ekonomiji u Europskoj uniji i Kini, razlike u njihovim shvaćanjima kružnog modela i njegovih prioriteta, heterogenost aktera koji sudjeluju u donošenju ključnih odluka i, općenito, prikazat će se razvojni put cirkularne ekonomije u zakonodavstvu Kine. Razlog zašto govorimo o Kini leži u činjenici da u „globalnim razmjerima Kina ostvaruje najveću potrošnju prirodnih resursa i stvara najveće količine otpada“ (Tišma i sur. 2017, 236), ali se istovremeno nalazi među državama predvodnicama korištenja kružnog modela.

Ideja cirkularne ekonomije u Kini se pojavljuje tijekom 1990-ih godina, ali 1998. biva prihvaćena kao koncept upravljanja okolišem, te početkom 2000-ih dolazi do snažnijeg implementiranja u službene dokumente države (Qi i sur. 2016, 1). Kineski interes za cirkularnu ekonomiju u tom je razdoblju „bio potaknut njemačkim i japanskim zakonima o recikliranju“ (Mathews i Tan 2016). Komparativno promatrano, Kina je započela s kreiranjem zakonodavnog i strateškog okvira cirkularne ekonomije prije Europske unije, stoga su i rezultati implementiranja takvog modela vidljiviji, dok na razini Europske unije *policy* ciklus implementacije tek treba započeti. Problemi okoliša i održivog razvoja u Kini i dalje postoje, ali „od 2005. do 2013. godine resursna učinkovitost porasla je za gotovo 35%, intenzitet stvaranja otpada smanjen je za približno 47%, a udio recikliranog i oporabljenog otpada porastao je za 8,2%“ (Tišma i sur. 2017, 237).

Cjelovita i kvalitetnija komparacija Europske unije i Kine bit će moguća nakon analize kvantitativnih podataka nastalih provedbom poduzetih mjera u Europskoj uniji jer su trenutno dostupni samo ciljevi koje je Unija predstavila državama članicama u sklopu paketa zakonodavnih reformi o cirkularnoj ekonomiji. Usprkos tome, Europskoj uniji i Kini je zajedničko prihvaćanje ekološkog minimuma i cirkularne ekonomije kao novog *policy* modela upravljanja resursima, te se „u obje regije cirkularna ekonomija predstavlja kao oblik ekološke modernizacije, ideja da se konfliktna shvaćanja između ekonomije i ekologije mogu prebroditi putem tehnološke i društvene inovacije“ (McDowall i sur. 2017, 3)

Počeci razvoja cirkularne ekonomije u Kini obilježeni su aktivnim sudjelovanjem i doprinosom kineske akademske zajednice zahvaljujući

kojoj je taj koncept isprva i uveden, te koja je zajedno s političkim i društvenim elitama potaknula razmišljanje o zagađenju okoliša kao važnom elementu daljnjeg ekonomskog razvoja (Qi i sur. 2016, 57). Kako je ranije navedeno, u Europskoj je uniji uloga akademske zajednice i europskih sveučilišta bila zanemarena, pa je većina tereta bila na ramenima upravo predstavnika Europske unije i njezinih istraživača, što je izrazito problematično s obzirom na široki broj aktera na koje problematika zagađenja okoliša utječe, odnosno koji mogu pridonijeti razvoju cirkularne ekonomije inovativnim rješenjima i metodama istraživanja. McDowall i sur. (2017) kao najveći problem Kine ističu njezin ubrzan ekonomski rast iz kojega proizlaze problemi vezani za shvaćanje i provedbu cirkularne ekonomije. Naime, Kina teško pronalazi ravnotežu između trenutnog ekonomskog rasta koji iziskuje velike ekološke gubitke i potreba da se cirkularna ekonomija implementira u značajnijoj mjeri. Za razliku od europskih država, Kina ima cilj zadržati trenutni rast. Europske države, s druge strane, žele potaknuti veći ekonomski rast putem inovacija kojima istovremeno nastoje poboljšati zaštitu sektora okoliša (McDowall i sur. 2017, 3). Isti autori navode da značajna razlika postoji i u načinu na koji se europske države i Kina odnose prema određenim pitanjima modela cirkularne ekonomije u *policy* dokumentima i medijima. Europske politike i dokumenti naglašavaju prednosti implementacije cirkularne ekonomije za industriju i u medijima je učestalo korištenje termina otpad (*waste*). U Kini je pozornost na stvaranju ekološki održive zajednice, odnosno ekološke civilizacije, te mediji u većoj mjeri koriste izraz zagađivanje (*pollution*) (McDowall i sur. 2017, 3–4). Geissdoerfer i sur., pak, pokazuju da razlike postoje i sa stajališta znanstvenog proučavanja navedene tematike. Tako je Kina država s najviše publikacija na temu cirkularne ekonomije; ima ih gotovo četiri puta više od prvog pratitelja, Engleske. Jednako tako, Kina je, kao ključna riječ, postala jedna od najpopularnijih odrednica pri pretraživanju publikacija o cirkularnoj ekonomiji (Geissdoerfer i sur. 2017, 760).

Na *policy* razini Kina je donijela *Zakon o promicanju cirkularne ekonomije*, te su stvoreni fondovi za modernizaciju i olakšavanje provođenja cirkularnih mjera, čime se dodatno ističe holistički pristup Kine i suradnja s industrijskim tvrtkama na *mikro*, *mezo* i *makro* razini (Lacy i Rutqvist 2015, 173). Mathews i Tan navode ulogu države čije su intervencije, između ostalog, uključivale „fondove kojima se alocirala potpora konverziji industrijskih parkova u eko-industrijske aglomeracije. Porezne olakšice su omogućene tvrtkama koje prakticiraju ponovno korištenje resursa“ (Mathews i Tan 2016).

Međutim, empirijsko istraživanje (Liu i Bai 2014), koje je uključivalo provođenje upitnika i intervjuje među 157 kineskih tvrtki, pokazalo je da postoji dihotomija između svijesti o važnosti implementacije načela cirkularne

larne ekonomije i konkretnih mjera poduzetih da se to ostvari. Naime, kineske tvrtke na teorijskoj razini prepoznaju cirkularnu ekonomiju kao model upravljanja politikom zaštite okoliša, ali u svome djelovanju ne pokazuju volju da te mjere provedu (Liu i Bai 2014, 150). Iz svega navedenog može se primijetiti da postoji značajna razlika između Europske unije i Kine kada govorimo o razvoju kružnog modela upravljanja ekonomijom. Pomalo ironično, pokazalo se da je Kina slijedila njemački primjer donošenja zakona o cirkularnoj ekonomiji, dok je Europska unija, čija je jedna od država osnivačica i ujedno njezina najvažnija članica Njemačka, s time krenula tek nakon 2011. godine. Naravno, moramo uzeti u obzir politički sustav, političku kulturu i stupanj centraliziranosti pri donošenju odluka u oba slučaja, no ipak ostaje mišljenje da je cirkularna ekonomija u Europskoj uniji mogla zaživjeti ranije, barem u kontekstu politike zaštite okoliša koja je imala, kako smo naveli, početni zamah u drugoj polovici 20. stoljeća.

DISKUSIJA

Pregled dosadašnje literature o cirkularnoj ekonomiji i analiza tri paketa mjera kojima je Europska unija stvorila zakonodavni okvir oko iste te postavila obvezujuće ciljeve pred države članice omogućuje nam da uočimo tri razine diskursa o cirkularnoj ekonomiji koje su međusobno povezane i međusobno utječu jedna na drugu. Kao prvu razinu možemo promatrati odnos održivog razvoja i cirkularne ekonomije; druga je razina odnos okoliša i ekonomije; dok je treća razina intenzivnije usmjeravanje diskursa o cirkularnoj ekonomiji i njezinih prednosti na zdravlje ljudi.

Prva razina bila je kratko spomenuta prilikom samog definiranja cirkularne ekonomije, te smo uvidjeli da među autorima postoji opći konsenzus o odnosu održivog razvoja i cirkularne ekonomije. Međutim, radna definicija korištena u ovome radu ona je Geissdoerfera i sur. (2017) koji u obzir nisu uzeli samo sličnosti cirkularne ekonomije i održivog razvoja već, za našu analizu znatno važnije, njihove razlike. Svoju analizu potkrijepili su prikazom osam tipova odnosa u kojima se oni mogu naći (Geissdoerfer i sur. 2017, 764–765). Tako autori na početku tvrde da oba koncepta podrazumijevaju „multi- ili interdisciplinarni pristup za uspješniju integraciju neekonomskih aspekata u općeniti razvoj (...) naglašavaju važnost diverzifikacije (...) vide suradnju različitih aktera ne samo kao poželjnu, već kao imperativ (...) (i) smatraju inovacije u poslovnom sektoru ključnima“ (Geissdoerfer i sur. 2017, 762–764). Osim toga, ponudili su skup distinkcija između dva koncepta, ali za argumentaciju koju ovaj rad slijedi najvažnija je ona da održivi razvoj ima opsežnije ciljeve, odnosno da je usmjeren jednako prema okolišu, ekonomiji i društvu, dok cirkularna ekonomija ipak prednost daje ekonomskim dobitima, zatim okolišu i tek

na kraju društvu ili zajednici (Elkington 1997; Webster 2015 u: Geissdoerfer i sur. 2017, 764). Ovaj diskurs o razlikama između dva koncepta nam je važan jer, između ostalog, služi kao argument da je za uspješnu implementaciju principa cirkularne ekonomije i njezino *de facto* približavanje održivom razvoju neophodno naglasiti upravo čovjeka i kao prioritet postaviti zdravlje ljudi.

Druga razina koju promatramo, a izravno se nadovezuje na analizu zakonodavnog okvira Europske unije, jeste odnos okoliša i ekonomije. Sva tri paketa o cirkularnoj ekonomiji podrazumijevaju otvaranje novih radnih mjesta u državama članicama, povećanje konkurentnosti Europske unije i njezinih proizvoda, te stvaranje novih tehnologija kojima bi javni i privatni sektor istovremeno bili u mogućnosti ostvariti tržišne dobitke i podići razinu svijesti o cirkularnoj ekonomiji. Kada govorimo o javnom sektoru i načinu na koji se odnosi prema principima cirkularne ekonomije riječ je zapravo o državama članicama Europske unije. U zapadnom se dijelu Unije „odlaganje otpada smanjivalo tako da se koristilo spaljivanje otpada (kao metoda), što je prikazano kao uspjeh u smislu da se drastično smanjilo odlaganje otpada (...) dok u istočnom dijelu niti nisu bili razvijeni kapaciteti za spaljivanje...” (Škrlec, Davor, intervju, 03.09.2019).

Europska unija je smanjivanjem postotnih bodova za ispunjavanje ciljeva iz direktiva izašla u susret državama članicama, uzimajući u obzir razlike među njima, međutim, Škrlec ističe da su „ciljevi (iz direktiva iz 2018. godine) možda i zahtjevniji, nego oni iz 2014. godine (...) (jer je) obveza čistog materijala koji treba izaći iz postupka sortiranja i ući u postupak recikliranja puno zahtjevnija...” (Škrlec, Davor, intervju, 03.09.2019). Istovremeno, postavlja se pitanje kakva je uloga privatnog sektora u odnosu okoliša i ekonomije. Park i sur. (2010, 1495) u raspravu uvode teoriju ekološke modernizacije (*ecological modernization theory*) koja ima dublje implikacije od jednostavno shvaćenog *win-win* ili *win-lose* odnosa (Christmann 2000; Melnyk i sur. 2003; Hoffman i sur. 1999; Walley and Whitehead 1994 u: Park i sur. 2010, 1495). Tvrde da se teorijom ekološke modernizacije koja uključuje upravljanje lancima zelene nabave (*green supply chain management*) mogu postići tehnološke inovacije kojima će se povećati učinkovitost iskorištavanja resursa, te se ujedno može pomoći akterima u privatnom sektoru da u svome poslovanju adresiraju pitanja okoliša. Ova teorija, smatraju autori, ima obuhvatan pristup u odnosu na teoriju usmjerenu na resurse te su njezini rezultati vidljiviji što su potkrijepili primjerima tri kineske tvrtke⁸ koje su bile predmet njihove analize (Park i sur. 2010, 1495–1500). Škrlec, pak, napominje da u privatnom sektoru

8 Autori su proveli analizu studije slučaja tri kineske tvrtke *Alcatel*, *Haier* i *Dongtai* tijekom 2008. godine, te su ispitivali uspješnost njihovog poslovanja u okviru teorije ekološke modernizacije s naglaskom na različite stupnjeve lanaca nabave (Park i sur. 2010).

„postoji jedan progresivan dio koji shvaća da ako nastavimo ovim tempom trošiti resurse, a danas ih trošimo višestruko nego što Zemlja može regenerirati, vrlo brzo ćemo ih potrošiti za buduće generacije“, ali ostaje pitanje „kako skeptični dio privatnog sektora privući da počnu primjenjivati načela cirkularne ekonomije...“ (Škrlec, Davor, intervju, 03.09.2019).

Treća razina koja proizlazi iz teorijskog pregleda i analize zakonodavstva Europske unije o cirkularnoj ekonomiji je ona koja u obzir uzima diskurs o zdravlju kao prioritetu pri ostvarivanju cirkularnog modela. U prvome paketu iz 2014. godine koji, naglašavamo, nije obvezujući dokument, već okvir unutar kojeg su definirani ciljevi i prioriteti nije bilo spomenuto zdravlje. Paket je bio najviše usmjeren na uvođenje mjera o otpadu i upravljanju resursima (eur-lex.europa.eu 2014). Analizirajući akcijski plan iz 2015. godine i usvojene direktive iz 2018. godine, ostaje dojam da je Europska unija ipak uzela u obzir učinak štetnog djelovanja zagađenja okoliša na zdravlje ljudi, makar se čini da su te promjene više deklarativne što, zapravo, slijedi ranije spomenutu argumentaciju Geissdoerfera i sur. (2017) o razlici između održivog razvoja i cirkularne ekonomije. Opravdanost treće razine može se povezati s tvrdnjom da „kada ljudi postanu svjesni da zagađenje utječe na njihovo zdravlje tada će promijeniti svoje ponašanje...“ (Škrlec, Davor, intervju, 03.09.2019). Međutim, postavlja se pitanje kako diskurs o zdravlju nametnuti da bude polazišna osnova cirkularne ekonomije. Svaki problem ili javna politika dolazi na dnevni red odlučivanja na tri načina. Prvi se odnosi na

„davanje okvira problemu (*issue framing*), odnosno način na koji su pitanja definirana. Drugi faktor naglašava institucionalnu strukturu, ili mjesto javnih politika (*policy venue*) (...) Na kraju, važan je vremenski kontekst, ili prozor javnih politika (*policy window*) što označuje kratko vremensko razdoblje u kojem se pažnja posvećuje određenom problemu...“ (Jerković i Petak 2017, 57).

Jerković i Petak (2017) navode primjer borbe protiv alkoholizma kao problem koji je u državama članicama Europske unije postojao tijekom 1990-ih, ali tada se nije percipirao kao problem, već kao posljedica slobodnog tržišta. Međutim, promjena se dogodila nakon što je Švedska preuzela predsjedanje Vijećem Europske unije 2001. godine, te se pitanju alkoholizma pristupilo novim okvirom, čiji je naglasak na javnom zdravlju, pa je alkoholizam ubrzo postao zdravstveni i socijalni problem (Jerković i Petak 2017, 57–58). Tu se zapravo promatra mobilizacijski potencijal nekog problema „jer njegovo postavljanje na *agendu* ovisi i o tome utječe li on na cjelokupno stanovništvo ili samo na neku manju skupinu...“ (Petak i Petek 2014, 131). Stoga, može se tvrditi da je „postavljanje *agende* vjerojatno najvažnija faza u stvaranju javnih politika jer događaji u ovoj fazi imaju odlučujući utjecaj na ostatak ciklusa i njegov ishod“ (Jerković i

Petak 2017, 49). Jednako tako, potrebno je imati i fokusirajući događaj (*focusing event*) (Versluis i sur. 2011, 116), što je u prethodnom primjeru bilo švedsko preuzimanje predsjedanja Vijećem Europske unije (Jerković i Petak 2017, 58). Stoga, nastavno na argument Škrleca o naglašavanju zdravlja ljudi kao poticaja za racionalnije upravljanje resursima i otpadom, možemo reći da se pitanju cirkularne ekonomije treba pristupiti na drugačiji način, odnosno da je potrebno promijeniti *policy* okvir ili ga redefinirati u smislu *agende* čime bi se potaknulo države članice, privatni sektor, civilna društva i građane da se bolje upoznaju sa samim kružnim modelom. Takva promjena uključivala bi naglašavanje negativnih posljedica zagađenja okoliša na zdravlje ljudi, čime bi se zdravlje kao faktor i prioritet izjednačilo s okolišnim i ekonomskim prednostima koji su najzastupljeniji u literaturi i dokumentima Europske unije.

ZAKLJUČAK

Ovaj rad za cilj je imao istražiti kako su se mijenjali prioriteti i diskurs unutar Europske unije kada je riječ o cirkularnoj ekonomiji i ponuditi odgovor na pitanje kako utjecati na svijest ljudi da promijene svoje shvaćanje cirkularnog modela ili se tek upoznaju s njime. To je učinjeno analizom zakonodavnog okvira Europske unije, počevši od prvog paketa o cirkularnoj ekonomiji iz 2014. godine, i pregledom dosadašnje literature o navedenoj problematici. U tome leži i doprinos rada jer su se u analizi nastojali prikazati temelji novog zakonodavstva Europske unije o cirkularnoj ekonomiji kojega čine četiri nove direktive, dok je u raspravi intencija bila kritički se osvrnuti na otvorena pitanja, odnosno različite diskurse unutar kojih se cirkularna ekonomija može dalje istraživati. Što se tiče odgovora na dva istraživačka pitanja s početka rada zaključujemo sljedeće.

Prioriteti zakonodavnog okvira Europske unije mijenjali su se unutar novostvorenog diskursa o cirkularnoj ekonomiji kao suvremenom načinu upravljanja resursima. Taj diskurs uključivao je paket iz 2014. s prijedlogom direktiva, akcijski plan iz 2015. te, konačno, paket iz 2018. s kojim su nove „cirkularne“ direktive usvojene. U analiziranim paketima i direktivama iz 2018. godine prisutan je snažan naglasak na ciljevima i očekivanjima od država članica, te su jasno definirani postotci koje trebaju ostvariti. Postotni ciljevi s godinama su se smanjivali, što je iz jedne perspektive logično s obzirom na različite mogućnosti provedbe tih ciljeva unutar država članica, njihov ekonomski razvoj, te interese ostalih aktera. Stoga, možemo reći da je danas oblikovan novi diskurs o cirkularnoj ekonomiji kao zasebnoj politici, izvan okvira politike zaštite okoliša, o čemu govori Škrlec kada kaže da je „cirkularna ekonomija nadrasla početni princip da se radi o zaštiti okoliša i da je ona potpuno novi ekonomski model“

(Škrlec, Davor, intervju, 03. 09. 2019). Pregledom i analizom dokumenata, te izvješća Europske unije, odnosno ekspertnim intervjuom pokazali smo da je učinjen neophodan diskurzivni iskorak prema ekonomskom faktoru jer promjene u prioritetima, ili postotnim ciljevima, upućuju da se unutar Europske unije razvilo novo shvaćanje potaknuto ekonomskim prednostima do kojih će doći implementacijom cirkularnog modela. Ali taj diskurzivni pomak nije potpun ukoliko se, osim okoliša i ekonomije, ne zadovolji posljednji faktor približavanja cirkularne ekonomije i održivog razvoja – društvo ili zajednica. To nas dovodi do drugog istraživačkog pitanja u kojem smo htjeli pokazati kako utjecati na promjene u ljudskoj svijesti i kako potaknuti aktere da prilagode obrasce svoga ponašanja maksimama cirkularnog modela.

Odgovor na to pitanje slijedio je tvrdnju Škrleca o ljudskom zdravlju kao faktoru, te je argumentacija utemeljena na procesu stavljanja javnih politika na dnevni red s posebnim naglaskom na fazu uokvirivanja problema (*issue framing*). Promatrajući idejne početke cirkularne ekonomije, zatim analizirane pakete, te kvalitativni i kvantitativni sadržaj direktiva, primjećuje se da su ciljevi na početku bili pretežno uokvireni oko pitanja okoliša, da bi se zatim diskurs proširio na ekonomski profit uvođenja cirkularnih mjera. Međutim, dugoročna održivost cirkularne ekonomije može se ostvariti promjenom *policy* okvira, odnosno novim diskurzivnim iskorakom prema zdravlju pojedinca i zajednice, kako je prikazano u diskusiji. Shvaćanju zdravlja kao ključnog faktora ide u prilog i primjer koji su u svojem radu naveli Lacy i Rutqvist (2015, 149–150). Autori su se pozvali na tvrdnju Guntera Paulija, autora knjige *The Blue Economy*, koji je opisao susret s direktorom tvrtke zadužene za proizvodnju kave. Kada ga je Pauli upitao što planira učiniti s ostacima kave, te planira li ih upotrijebiti za daljnju proizvodnju, npr. gljiva, direktor tvrtke mu je odgovorio da se ne bave gljivama, odnosno da će otpad od kave spaliti. Pauli navodi da se otpadom od kave može stvoriti nova vrijednost ili zdrava hrana (Lacy i Rutqvist 2015, 149–150). Proces o kojem govori upravo je zaokruživanje proizvodnje i naglasak je na zdravlju, te implicitno zaštititi okoliša u vidu izbjegavanja spaljivanja i ekonomiji u vidu stvaranja nove vrijednosti, o kojima smo govorili kada smo diferencirali cirkularnu ekonomiju i održivi razvoj. Štoviše, Grundmann i sur. (2013) tvrde da su europski političari pristupili problemu kemijskog otpada tek kada su shvatili njegov poguban utjecaj na ljudsko zdravlje (Grundmann i sur. 2013, 2).

Ostaje dojam da se cirkularna ekonomija kao koncept pretjerano sublimirala, a zapravo ne postoji koherentno shvaćanje što ona zaista predstavlja. Prostor za daljnja istraživanja o ovoj temi ostaje otvoren, a prijedlog je da istraživači mogu ići u smjeru potrage za fokusirajućim događajem (*focusing event*). Osnivanje Zaklade Ellen MacArthur djelom je bio takav

dogadaj, ali diskurs nije usmjeren na zdravlje ljudi. Usvajanje novih direktiva, kako se sada čini, neće dovesti do promjene mnijenja u tom smjeru. Ostaje za vidjeti hoće li ta promjena doći s *top-down* pristupom, koji bi uključio novi sastav Europskog parlamenta i Europske komisije ili, kao u prethodnom primjeru, predsjedanje Vijećem Europske unije neke od država članica zainteresirane za ovaj problem. Jednako tako, promjena može doći iz *bottom-up* smjera, što ipak zahtjeva veći angažman svih građana i deliberaciju o ekonomskim, okolišnim i zdravstvenim koristima cirkularne ekonomije.

LITERATURA

- Andersen, Mikael Skou. 2006. "An introductory note on the environmental economics of the circular economy". *Sustainability Science*, 2(1): 133–140. doi: 10.1007/s11625-006-0013-6.
- Bačova, Martina, Kai Bohme, Marie Guitton, Marjan van Herwijnen, Tamas Kallay, Jenny Koutsomarkou, Ivano Magazzu, Eilish O'Loughlin and Ania Rok. 2016. "Pathways to a circular economy in cities and regions". *ESPON, Interact, Interreg Europe and URBACT*. <https://espon.public.lu/dam-assets/publications/policy-brief-on-circular-economy-final.pdf> (accessed 13.03.2019).
- Bilitewski, Bernd. 2012. "The Circular Economy and Its Risks". *Waste Management*, 32(1): 1–2. doi: 10.1016/j.wasman.2011.10.004
- Bourguignon, Didier. 2016. "Closing the loop: New Circular Economy Package". *EPRS European Parliamentary Research Service. Members Research Service*. [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2016/573899/EPRS_BRI\(2016\)573899_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2016/573899/EPRS_BRI(2016)573899_EN.pdf) (accessed 13.03.2019).
- Bourguignon, Didier. 2018. "Circular Economy Package: Four Legislative Proposals on Waste". *EPRS European Parliamentary Research Service. Members Research Service*. [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2018/625108/EPRS_BRI\(2018\)625108_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2018/625108/EPRS_BRI(2018)625108_EN.pdf) (accessed 24.10.2019).
- Geissdoerfer, Martin, Paulo Savaget, Nancy M.P. Bocken and Erik Jan Hultink. 2017. "The Circular Economy – A New Sustainability Paradigm?" *Journal of Cleaner Production*, 143: 757–768. doi: 10.1016/j.jclepro.2016.12.048.
- Grundmann, Veit, Bernd Bilitewski, Antje Zehm, Rosa Mari Darbra and Damia Barcelo. 2013. "Risk-based Management of Chemicals and Products in a Circular Economy at a Global Scale – Impacts of the FP7 Funded Projects RISKCYCLE". *Environmental Sciences Europe*, 25 (14): 1–6.
- Hollins, Oakdene, Peter Lee, Edward Sims, Olivia Bertham, Harry Symington, Nia Bell, Lucie Pfaltzgraff and Pernillia Sjogren. 2017. "Towards a circular economy – Waste management in the EU". *EPRS European Parliamentary Research Service. Science and Technology Options Assessment*. http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2017/581913/EPRS_STU%2017%20581913_EN.pdf (accessed 13.03.2019).

- Hsieh, Hsiu-Fang and Shannon, Sarah E. 2005. "Three Approaches to Qualitative Content Analysis" *Qualitative Health Research*, 15(9): 1277–1288. doi: 10.1177/1049732305276687.
- Jerković, Dijana and Petak, Zdravko. 2017. "Setting the Policy Agenda for Combating the Abuse of New Psychoactive Substances in the Republic of Croatia". *Criminology and Social Integration Journal*, 25(2): 46–62. doi: 10.31299/ksi.25.2.5.
- Kirchherr, Julian, Laura Piscicelli, Ruben Bour, Erica Kostense-Smit, Jennifer Muller, Anne Huibrechtse-Truijens, Marko Hekkert. 2018. "Barriers to the Circular Economy: Evidence From the European Union (EU)". *Ecological Economics*, 150: 264–272. doi: 10.1016/j.ecolecon.2018.04.028.
- Lacy, Peter and Rutqvist, Jakob. 2015. *Waste to Wealth: The Circular Economy Advantage*. London: Palgrave Macmillan.
- Lahl, Uwe and Zeschmar-Lahl, Barbara. 2013. "Risk Based Management of Chemicals and Products in a Circular Economy at a Global Scale (Risk Cycle), Extended Producer Responsibility and EU Legislation". *Environmental Sciences Europe*, 25(3): 1–12. doi: 10.1186/2190-4715-25-3.
- Liu, Yong and Bai, Yin. 2014. "An Exploration of Firms' Awareness and Behavior of Developing Circular Economy: An Empirical Research in China". *Resources, Conservation and Recycling*, 87: 145–152. doi: 10.1016/j.resconrec.2014.04.002.
- McCormick, John. 2010. *Razumjeti Europsku uniju*, 4. izdanje. Zagreb: MATE d.o.o. Biblioteka Gospodarska misao.
- McDowall, Will, Yong Geng, Beijia Huang, Eva Bartekova, Raimund Bleischwitz, Serdar Turkeli, Rene Kemp and Teresa Domenech. 2017. "Circular Economy Policies in China and Europe". *Journal of Industrial Ecology*, 21(3). doi: 10.1111/jiec.12597.
- Park, Jacob, Joseph Sarkis and Zhaohui Wu. 2010. "Creating Integrated Business and Environmental Value within the Context of China's Circular Economy and Ecological Modernization". *Journal of Cleaner Production*, 18(15): 1494–1501. doi: 10.1016/j.jclepro.2010.06.001.
- Petak, Zdravko i Petek, Ana. 2014. „Postavljanje dnevnog reda (agenda-setting)“. u: Ana Petek i Krešimir Petković. *Pojmovnik javnih politika*. Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu: Biblioteka Političke analize.
- Petak, Zdravko i Petek, Ana. 2014. „Proces stvaranja javnih politika (policy process)“. u: Ana Petek i Krešimir Petković. *Pojmovnik javnih politika*. Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu: Biblioteka Političke analize.
- Petković, Krešimir. 2014. „Diskurzivna analiza javnih politika (discursive policy analysis)“. u: Ana Petek i Krešimir Petković. *Pojmovnik javnih politika*. Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu: Biblioteka Političke analize.
- Preston, Felix. 2012. *A Global Redesign? Shaping the Circular Economy*. Chatham House EERG Briefing paper. London: The Royal Institute of International Affairs. 24.10.2019) <https://www.chathamhouse.org/sites/default/files/public/>

- Research/Energy%2C%20Environment%20and%20Development/bp0312_preston.pdf (accessed 24.10.2019).
- Scharff, Christoph. 2018. "The EU Circular Economy Package and the Circular Economy Coalition for Europe". <https://www.cec4europe.eu/wp-content/uploads/2018/09/Scharff-The-EU-Circular-Economy-Package-and-CEC4Europe-2018.pdf> (accessed 24.10.2019).
- Tišma, Sanja, Ana-Maria Boromisa, Marina Funduk i Helena Čermak. 2017. *Okolišne politike i razvojne teme*. Alineja: Zagreb.
- Vromen, Ariande. 2018. "Qualitative Methods", in: Vivien Lowndes, David Marsh and Gerry Stoker. *Theory and Methods in Political Science*. Palgrave: London.
- Qi, Jianguo, Jingxing Zhao, Wenjun Li, Xushu Peng, Bin Wu, Hong Wang, Fengling Jia, Tong Yang and Haiying Qi. 2016. *Development of Circular Economy in China*. Singapore: Social Sciences Academic Press and Springer Science.
- Wysokinska, Zofia. 2016. "The 'New' Environmental Policy of the European Union: A Path to Development of a Circular Economy and Mitigation of the Negative Effects of Climate Change". *Comparative Economic Research*, 19(2): 57–73. doi: 10.1515/ce-2016-0013.
- Zaklada Ellen MacArthur, World Economic Forum, McKinsey & Company. 2014. *Towards The Circular Economy: Accelerating The Scale-up Across Global Supply Chains*. Vol. 3.
- Zaklada Ellen MacArthur. 2013. *Towards The Circular Economy: Economic and Business Rationale for an Accelerated Transition*. Vol. 1.
- Zaklada Ellen MacArthur. 2013. *Opportunities for the Consumer Goods Sector*. Vol. 2.

INTERNETSKE STRANICE

- davor-skrlec.eu (2018) Davor Škrlec: zastupnik u Europskom parlamentu. Rok za prilagodbu zakonodavstva Republike Hrvatske za prelazak na kružno gospodarstvo <https://www.davor-skrlec.eu/rok-za-prilagodbu-zakonodavstva-republike-hrvatske-za-prelazak-na-kruzno-gospodarstvo/> (pristupljeno 21. 07. 2019).
- ec.europa.eu (2019) Europska komisija: Prema kružnom gospodarstvu https://ec.europa.eu/commission/priorities/jobs-growth-and-investment/towards-circular-economy_hr (pristupljeno 09. 03. 2019).
- ellenmacarthurfoundation.org (2019) Schools of Thought <https://www.ellenmacarthurfoundation.org/circular-economy/concept/schools-of-thought> (pristupljeno 29. 10. 2019).
- ellenmacarthurfoundation.org (2019) Mission <https://www.ellenmacarthurfoundation.org/our-story/mission> (pristupljeno 29. 10. 2019).
- ellenmacarthurfoundation.org (2019) Publications <https://www.ellenmacarthurfoundation.org/publications> (pristupljeno 29. 10. 2019).

europa.eu (2015) European Commission. Press Database Release https://europa.eu/rapid/press-release_IP-15-6203_hr.htm (pristupljeno 03. 11. 2019).

europarl.europa.eu (2019) Europski parlament. Zastupnici: Davor Škrlec. http://www.europarl.europa.eu/meps/hr/124756/DAVOR_SKRLEC/history/8 (pristupljeno 23. 10. 2019).

Mathews, John A. i Tan, Hao (2016) Circular Economy: Lessons from China. *Nature.com*. <https://www.nature.com/news/circular-economy-lessons-from-china-1.19593> (pristupljeno 15. 07. 2019).

DOKUMENTI

EUR-Lex (Access to European Union Law) (2019) Izvješće Komisije Europskom parlamentu, Vijeću, Europskom gospodarskom i socijalnom odboru i Odboru regija. *O provedbi akcijskog plana za kružno gospodarstvo*. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/PDF/?uri=CELEX:52019DC0190&from=HR> (pristupljeno 24. 10. 2019).

EUR-Lex (Access to European Union Law) (2018) Komunikacije Komisije Europskom parlamentu, Vijeću, Europskom gospodarskom i socijalnom odboru i Odboru regija. *O okviru za praćenje kružnog gospodarstva*. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/PDF/?uri=CELEX:52018DC0029&from=EN> (pristupljeno 20. 07. 2019).

EUR-Lex (Access to European Union Law) (2014) Komunikacija Komisije Europskom parlamentu, Vijeću, Europskom gospodarskom i socijalnom odboru i Odboru regija. *Prema kružnom gospodarstvu: program nulte stope otpada za Europu*. [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/PDF/?uri=CELEX:52014DC0398R\(01\)&from=HR](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/PDF/?uri=CELEX:52014DC0398R(01)&from=HR) (pristupljeno 15. 07. 2019).

EUR-Lex (Access to European Union Law) (2015) Komunikacija Komisije Europskom parlamentu, Vijeću, Europskom gospodarskom i socijalnom odboru i Odboru regija. *Zatvaranje kruga – akcijski plan EU-a za kružno gospodarstvo*. https://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:8a8ef5e8-99a0-11e5-b3b7-01aa75ed71a1.0023.02/DOC_1&format=PDF (pristupljeno 13. 03. 2019).

EUR-Lex (Access to European Union Law) (2014) Prijedlog direktive Europskog parlamenta i Vijeća o izmjeni direktiva 2008/98/EZ o otpadu, 94/62/EZ o ambalaži i ambalažnom otpadu, 1999/31/EZ o odlagalištima otpada, 2000/53/EZ o otpadnim vozilima, 2006/66/EZ o baterijama i akumulatorima i o otpadnim baterijama i akumulatorima, te 2012/19/EU o otpadnoj električnoj i elektroničkoj opremi. https://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:e669092f-01e1-11e4-831f-01aa75ed71a1.0019.02/DOC_1&format=PDF (pristupljeno 24. 10. 2019).

DIREKTIVE

- EUR-Lex (Access to European Union Law) Direktiva 2008/98/EZ Europskog parlamenta i Vijeća od 19. studenoga 2008. o otpadu i stavljanju izvan snage određenih direktiva. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/PDF/?uri=CELEX:32008L0098&from=HR> (pristupljeno 24. 10. 2019).
- EUR-Lex (Access to European Union Law) Direktiva Europskog parlamenta i Vijeća 94/62/EZ od 20. prosinca 1994. o ambalaži i ambalažnom otpadu. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/PDF/?uri=CELEX:31994L0062&from=HR> (pristupljeno 25. 10. 2019).
- EUR-Lex (Access to European Union Law) Direktiva (EU) 2018/851 Europskog parlamenta i Vijeća od 30. svibnja 2018. o izmjeni Direktive 2008/98/EZ o otpadu. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/PDF/?uri=CELEX:32018L0851&from=hr> (pristupljeno 24. 10. 2019).
- EUR-Lex (Access to European Union Law) Direktiva (EU) 2018/852 Europskog parlamenta i Vijeća od 30. svibnja 2018. o izmjeni Direktive 94/62/EZ o ambalaži i ambalažnom otpadu. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/PDF/?uri=CELEX:32018L0852&from=hr> (pristupljeno 24. 10. 2019).
- EUR-Lex (Access to European Union Law) Direktiva (EU) 2018/850 Europskog parlamenta i Vijeća od 30. svibnja 2018. o izmjeni Direktive 1999/31/EZ o odlagalištima otpada. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/PDF/?uri=CELEX:32018L0850&from=HR> (pristupljeno 24. 10. 2019).
- EUR-Lex (Access to European Union Law) Direktiva (EU) 2018/849 Europskog parlamenta i Vijeća od 30. svibnja 2018. o izmjeni Direktiva 2000/53/EZ o otpadnim vozilima, 2006/66/EZ o baterijama i akumulatorima i o otpadnim baterijama i akumulatorima, te 2012/19/EU o otpadnoj električnoj i električkoj opremi. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/PDF/?uri=CELEX:32018L0849&from=hr> (pristupljeno 24. 10. 2019).

SUMMARY

DISCOURSE ANALYSIS OF THE LEGISLATIVE FRAMEWORK OF THE EUROPEAN UNION ON CIRCULAR ECONOMY

The latest research on circular economy development in the European Union were primarily directed towards the advantages of implementation of such model which are most commonly presented as environmental and economic. This paper analyzes the circular economy discourse from a different point of view, one that focuses on human health as crucial element. In line with that, the paper will answer two questions; how did priorities and discourses within the legislative framework in the European Union had changed, and how to raise awareness of main actors to adapt their behaviour and actions towards environmental norms. The paper uses text and discourse analysis by which the current literature and documents of the European Union will be addressed,

primarily the EU packages on circular economy, 2015 Action Plan and newly adopted directives. Also, comparative method is used for comparison of “old” and “new” directives and discourses between the European Union and China. The last method used is interview conducted with Davor Škrlec, former Member of European Parliament and member of Greens/European Free Alliance political group. The results have shown that each new package on circular economy was more precise regarding quality but the proclaimed goals were aligned with implementation capacities of member states. Thus, a new discourse on circular economy was formed but in order it to be systematically implemented there is a need to emphasize human health as its main priority.

KEYWORDS: circular economy, European Union, directive 2018/851 on waste, China, policy, discourse analysis.

NOVI OBLICI POLITIČKE PARTICIPACIJE: ANALIZA DINAMIKE POLITIČKE KAMPANJE NA FORUMU 4CHAN

Matej Mikašinović-Komšo
Zagreb

SAŽETAK

U radu se analizira i kritički razmatra politička kampanja korisnika internetskog foruma 4chan – specifičnije, s podforumu /pol/ (*Politically Incorrect*), u svrhu utvrđivanja predstavlja li ona novi oblik političke participacije. Kroz prikaz relevantne literature o političkoj participaciji, te kroz prikaz povijesti, organizacije i koncepcije foruma 4chan, uspostavljaju se temelji na kojima se razrađuje kvalitativna analiza studije slučaja političke kampanje korisnika /pol/-a. Glavni nalazi analize odabrane političke kampanje pokazuju da je ona kolektivna, subverzivna, da koristi troll strategije radi realiziranja konzervativnih ciljeva, te da sudjelovanje korisnika u njoj, zbog političke motiviranosti djelovanja, predstavlja oblik političke participacije. Takva politička participacija se također, zbog naglaska na djelovanju manjeg broja pojedinaca iz cijelog svijeta, nedostatka organizacijske hijerarhije, te drugačije logike upotrebe društvenih mreža za dijeljenje materijala, može smatrati novim oblikom političke participacije.

KLJUČNE RIJEČI: politička participacija, političke kampanje, meme, memetično ratovanje, 4chan

1. UVOD

Politička participacija predstavlja temelj demokratskih političkih sustava, čija se koncepcija kontinuirano transformira, a opus oblika djelovanja neprestano proširuje. Jednu od ključnih dimenzija takve suštinske

Kontakt autora:

Matej Mikašinović-Komšo, Fakultet političkih znanosti, Lepušićeva 6, 10000 Zagreb
E-pošta: komshov@gmail.com

promjene političke participacije čini razvoj interneta, unatoč neslaganju znanstvenika o konačnom značenju njegovog utjecaja na političku participaciju.

Internet, kao novi oblik društvene komunikacije, ima velik utjecaj na mnoge aspekte ljudskog života, pa tako i u pogledu mogućnosti političke mobilizacije i participacije birača koju pruža (Visser and Stolle 2013, 937–940). Iako se najčešće govori o upotrebi interneta kao platforme za vođenje političkih kampanja od strane političara, te za mobilizaciju birača, daleko je zanimljivija primjena interneta od strane samih birača. Oni ga koriste kao sredstvo pomoću kojega mogu brzo i efikasno organizirati vlastite političke kampanje, jer omogućava lakše informiranje o politici, efikasnije organiziranje prosvjeda, brže širenje svijesti o političkim problemima, te promoviranje političkih ideja – kao primjer se može izdvojiti *Occupy Wall Street* pokret (Milner 2013, 2358–2359). Analiza potencijalnih oblika politički motiviranih djelovanja na internetu neophodna je kako bi se utvrdilo mogu li se oni smatrati oblicima političke participacije (Visser and Stolle 2013, 938), a jedan od takvih potencijalnih oblika su i političke kampanje korisnika internetskog foruma *4chan*, specifičnije, korisnika njegova podforumu */pol/-a* (*Politically Incorrect*).

Unatoč tome, trenutno ne postoji dostatna znanstvena literatura o takvim političkim kampanjama – one su nova i uglavnom neistražena internetska pojava. Stoga je temeljno pitanje kojim se rad bavi značenje političkih kampanja */pol/-a* u kontekstu političke participacije. Cilj rada je utvrditi i opisati internu logiku, te karakteristike takvih političkih kampanja, u svrhu njihova pojašnjavanja, te pronalaska odgovora na temeljno istraživačko pitanje rada: mogu li se političke kampanje */pol/-a* smatrati oblikom političke participacije te, ukoliko mogu, predstavljaju li inovativni, novi oblik političke participacije? Kako bi se na to pitanje moglo odgovoriti prikazat će se kroz relevantnu literaturu razvoj političke participacije i kolektivnog djelovanja, sama platforma *4chan*, povijest i funkcioniranje foruma, kao i razvoj čimbenika koji omogućuju koncipiranje takvih internetskih političkih kampanja. Na temelju prikazane literature i platforme definirat će se metodologija pomoću koje će biti provedena analiza izdvojene političke kampanje *4chan*-ovog podforumu */pol/*, čiji će temeljni nalazi biti prezentirani u diskusiji radi utvrđivanja odgovora na istraživačko pitanje rada. Konačno, zaključak će pružiti osvrt na cjelokupnu temu, rezultate analize i diskusije, te prijedloge za daljnje analize */pol/-a*.

2. RAZVOJ POLITIČKE PARTICIPACIJE

2.1. ŠIRENJE KONCEPTA POLITIČKE PARTICIPACIJE

Razvoj studija o političkoj participaciji posljednjih pedeset godina reflektira važnost građanske uključenosti u demokratski proces odlučivanja, koja se zbog društvenih promjena sve šire shvaća. Dok je 1950-ih naglasak bio na glasanju, danas katalog političke participacije poznaje aktivnosti poput potpisivanja peticija, blokiranja prometa, donacija ili suprotstavljanja policiji. Širenje opsega vladinih djelovanja prati i širenje domena političke participacije: aktivnosti unutar političke participacije počinju utjecati na sve aspekte života razvijenih društava (van Deth 2006, 3–4). Razvoj građanske uključenosti doveo je do nastanka oblika političke participacije koji nisu odgovarali krutim okvirima tradicionalnog promišljanja političkog djelovanja te su često, poput kanala koji ih omogućuju, bili ignorirani (Ross and Rivers 2017, 285). Istovremeno, demokratski su sustavi suočeni sa sve manjom stopom sudjelovanja u klasičnim oblicima političke participacije, pogotovo mladih. Gubitak veza u zajednici, premalo znanja o političkim procesima, te niska razina povjerenja u političare i demokratske institucije smatraju se pokazateljima slabijeg političkog angažmana novih generacija. Međutim, nije moguće ustvrditi da su mladi nezainteresirani za politiku – pokazalo se da bolje artikuliraju svoje preferencije i interese te češće izražavaju mišljenje o načinu upravljanja političkim sustavima (Eurobarometar 2012, 2).

Štoviše, mladi preferiraju sudjelovanje u novim oblicima političke participacije, koji su individualiziraniji, *ad-hoc* prirode, fokusirani na probleme i manje povezani s tradicionalnim društvenim rascjepima, osjećajući da tako izravno i djelotvorno utječu na političke odluke. Udaljavanje od institucionalizirane političke participacije, koja predstavlja sve oblike političkog djelovanja direktno vezane za službene institucionalne procese, prema neinstitucionaliziranoj, prema kojoj se političkim djelovanjem smatra svaki pokušaj utjecaja na državu i politiku izvan političkog sustava (Hoodge and Marien 2013, 133), povezano je s promjenom percepcije pojma aktivnog građanina (Eurobarometar 2012, 2). Nekoć je temelj participacije aktivnog građanina bilo glasanje; sada su stil života i samoisražene vrijednosti, te sklonost neinstitucionaliziranom djelovanju i proširenim oblicima političke participacije (van Deth 2014, 4). Konceptualna razlika između političke participacije i šireg građanskog angažmana počela se gubiti, stoga političku participaciju predstavlja svako organizirano djelovanje s ciljem utjecaja na kolektivni život (van Deth 2006, 352).

Iako je u takvim definicijama naglasak na manifestnim dobrovoljnim aktivnostima običnih građana, koji nastoje utjecati na vladu, njene odluke i političke ishode, bitno je uključiti i latentne oblike političke participacije

koji se mogu smatrati pretpolitičkim ili pričuvnim. Takvi oblici se ne mogu izravno klasificirati kao politička participacija, ali istovremeno mogu biti značajni za buduće političke aktivnosti konvencionalnijeg tipa. Naime, kako bi utjecali na političku agendu ili političke ishode, građani se mogu uključiti u izvanparlamentarne aktivnosti, „nekonvencionalnu“ političku participaciju (Ekman i Amna 2012, 286–290), angažirajući se formalno izvan političke domene, ali na načine koji mogu imati političke posljedice (Ekman i Amna 2012, 297–298). Širenje oblika političke participacije znači uključivanje raznih kreativnih, personaliziranih djelovanja, s naglaskom na nepolitičkim aktivnostima u političke svrhe, jer ih upravo izražavanje političkih ciljeva i intencija čini oblicima političke participacije (van Deth 2014, 350–351).

2.2. ONLINE POLITIČKA PARTICIPACIJA

Razvoj interneta otvara nove kanale i oblike političkog djelovanja, posebno mlađim generacijama koje se sve više bave *online* aktivnostima. Tehnološke inovacije mijenjaju načine na koje ljudi izražavaju svoje političke stavove i pokušavaju utjecati na politiku, dok izborne kampanje koriste internet kao sredstvo komunikacije (Bakardjieva 2008, 91). Međutim, internet i *online* politička participacija, unatoč sve većoj važnosti, nisu u potpunosti istraženi. Ne postoji konsenzus oko utjecaja interneta, te mogućnosti ostvarivanja opipljivih rezultata kao kod konvencionalnih oblika političke participacije (Theocharis 2015, 2). Tako jedna struja smatra internet sredstvom komunikacije i širenja ideja koje nije u stanju radikalno promijeniti političku participaciju, već samo proširuje mogućnosti angažiranja u već postojećim oblicima političke participacije (Halupka 2016, 4), dok druga internetske aktivnosti percipira sličnima *offline* aktivizmu, ali manje značajnima i pojednostavljenima, a rješavanje problema klikom miša, takozvani „*clicktivism*“ – angažman ispražnjen od značenja (Koc-Michalska and Lilliker 2017, 1), poticanjem ideje da pojedinci koji prakticiraju ove aktivnosti pridonose promjeni svijeta, iako zapravo ništa ne rade (Visser and Stolle 2013, 939).

Međutim, postoji struja koja smatra da se politička participacija ne treba shvaćati jednodimenzionalno (Koc-Michalska and Lilliker 2017, 1). Poroznost *online* i *offline* okruženja ima potencijal redefinirati uvjete demokratskog angažmana: građani, svedeni na poziciju pasivnih prima-telja izborne političke komunikacije, koriste internet za izgradnju mreža koje dovode u pitanje postavljene političke procese (Koc-Michalska and Lilliker 2017, 2). Iako oblici *online* političke participacije mogu predstavljati digitalnu verziju tradicionalnih oblika, nužno je sagledati sve inovativne mogućnosti interneta u pogledu političke participacije i privlačenja većeg broja građana u političku arenu (Dalton 2015, 2).

Naime, internet je omogućio novi način političkog angažiranja: povezivanje s drugima, prikupljanje i dijeljenje informacija (Dalton 2015, 3) „uz minimalne troškove, poruka i slika koje globalna publika može odmah vidjeti” (Lupia i Sin 2003, 316, prema de Zuniga i ostali 2010, 39). Stoga se danas i neformalna komunikacija smatra vrijednom za demokraciju (Vaccari and Valeriani 2018, 1), a tradicionalni oblici političke participacije više ne pokrivaju raspon političkih aktivnosti dostupnih javnosti (de Zuniga i ostali 2010, 38). Pritom razvoj interneta olakšava nastanak i rastuću vidljivost „kontrajavnosti“, koju čine grupe i interesi koji nisu zastupljeni u glavnim javnim diskursima (Bakardjieva 2008, 91). Interaktivnost interneta, širenje alternativnih kanala djelovanja i komunikacije putem blogova i foruma, te njeni niski troškovi, omogućuju takvim grupama zaobilaženje tradicionalnih ograničenja i sudjelovanje u novom obliku političkog angažmana, obilježenom *grassroot* (baznim) djelovanjem, „odozdo prema gore“ karakterom i stvaranjem sadržaja od strane građana (de Zuniga i ostali 2010, 38). Novi načini angažmana ubrzano se razvijaju, mijenjaju način sudjelovanja u demokraciji, te predstavljaju bitnu promjenu tradicionalne dinamike društvenih pokreta (Halupka 2016, 2).

2.3. VAN DETHOVA TIPOLOGIJA OBLIKA POLITIČKE PARTICIPACIJE

Unatoč prikazanim mogućnostima *online* političke participacije, postavlja se pitanje političkog karaktera takvog djelovanja. Može li se određeno *online* djelovanje smatrati oblikom političke participacije moguće je utvrditi pomoću van Dethove sustavne razrade oblika političke participacije u današnjim razvijenim digitaliziranim društvima, u kojima skoro svo ljudsko djelovanje počinje predstavljati potencijalnu političku participaciju – zbog ovog fenomena, van Deth istraživanja političke participacije naziva „istraživanjem svega“ (van Deth 2001, 4–5), te iz osnovnog shvaćanja političke participacije gradi daljnje oblike, prikazane u sljedećoj tablici kroz sedam pravila:

Tablica 1. Van Dethova pravila oblika političke participacije
(van Deth 2014, 354–359)

Pravilo	Objašnjenje
1. Je li u pitanju ponašanje?	Sve definicije participacije započinju utvrđivanjem je li u pitanju djelovanje.
2. Je li djelovanje dobrovoljno?	Nužno je da djelovanje bude opcionalno, rezultat slobodne volje, a ne posljedica upotrebe sile, pritiska ili prijetnje. Ukoliko nema vidljive prisile djelovanje se može smatrati dobrovoljnim.
3. Provode li djelovanje građani?	Za jasno definiranje političke participacije, nužno ju je limitirati isključivo na građanske, amaterske aktivnosti.
4. Nalazi li se djelovanje unutar sfere vlade/države/politike?	Nužno je utvrditi odvija li se političko djelovanje unutar političkog sektora državne moći/ <i>polity</i> -ju.
5. Nalazi li se meta djelovanja unutar sfere vlade/države/politike?	Djelovanje koje nije locirano u vladi/državi/politici može biti oblik političke participacije ukoliko je meta takvog djelovanja ipak u toj sferi. Takva djelovanja naglašavaju probleme čije rješavanje zahtjeva uključivanje vlade i države, a koji još uvijek nisu službeno percipirani kao problemi.
6. Je li djelovanje usmjereno na rješavanje kolektivnog ili komunalnog problema?	Amatersko, dobrovoljno djelovanje koje se ne nalazi, ili nema metu u sferi vlade/države/politike, može biti politička participacija ukoliko nastoji riješiti kolektivne ili komunalne probleme.
7. Koristi li se djelovanje za izražavanje ciljeva i intencija sudionika?	Ukoliko djelovanje zadovoljava prva tri pravila, ali ne sljedeća tri, ono može predstavljati političku participaciju ako se koristi za izražavanje političkih ciljeva i intencija sudionika.

Analiziranje svakog djelovanja kroz ova pravila omogućuje utvrđivanje njegove naravi kao oblika političke participacije. Početna 4 pravila (1+/2+/3+/4+) dovode do minimalističke definicije političke participacije: takvim se može smatrati dobrovoljno amatersko djelovanje, locirano u sferi vlade/države/politike, primjerice glasanje na izborima. Ovakav I. oblik političke participacije se najčešće naziva konvencionalnim oblikom (van Deth 2014, 356). Međutim, svaka konvencionalna participacija se s vremenom suočava s novim oblicima političke participacije, koji izazivaju

status quo države i institucija: moguće je utvrditi II. oblik političke participacije (1+/2+/3+/4-/5+) u kojem se naglasak stavlja na metu djelovanja, a ne na intenciju sudionika (van Deth 2014, 358).

Pozitivnim odgovorom na šesto pravilo (1+/2+/3+/4-/5-/6+) djelovanje se definira kao III. oblik političke participacije kojem je cilj rješavanje kolektivnih ili komunalnih problema: primjer takve participacije su građanske inicijative ili odbori susjedstva. Kao i kod II. oblika političke participacije, ovdje nema naglasaka na ciljeve ili intencije sudionika. Negativan odgovor na šesto pravilo definira djelovanje kao nepolitičku aktivnost, koja ne odgovara niti jednom od prethodna tri oblika političke participacije. Međutim, takvo djelovanje može biti oblik političke participacije ukoliko se koristi u političke svrhe: to su novi, kreativni oblici participacije, poput kupovanja određenog *brenda* radi slanja političke poruke. Sedmo pravilo (motivacija djelovanja) može rezultirati motivacijskom definicijom političke participacije (IV) kojoj pripadaju sve dobrovoljne nepolitičke aktivnosti građana, radi izražavanja političkih ciljeva i intencija (1+/2+/3+/4-/5-/6-/7+). Sedmo pravilo može se retroaktivno primijeniti na prethodne tri definicije političke participacije, koje mogu biti politički ili nepolitički motivirane, ovisno o svojim ciljevima (Van Deth 2014, 358–359).

3. INTERNETSKI FORUM 4CHAN

3.1. POVIJEST I ORGANIZACIJA 4CHAN-A

Primjer potencijalno inovativnih, novih oblika *online* političke participacije moguće je pronaći na internetskom forumu 4chan.¹ Stranica omogućuje korisnicima sudjelovanje u bilo kojem od 70 dostupnih podforumata fokusiranih na specifičnu temu, podijeljenih u sedam tematskih kategorija.² Anonimnost je zadano (i preferirano) ponašanje, korisnicima nije potreban profil za čitanje i pisanje *postova*³ (objava), no mogu unijeti ime koje se svakom objavom može promijeniti. Na nekim je podforumima (primjerice /pol/-u) implementiran sustav *ID* (osobnog identiteta) kori-

1 Christopher "Moot" Poole napravio je 4chan 1. listopada 2003, kako bi *anime* fanovima pružio mogućnost dijeljenja slika i raspravljanja o njima (Kushner, 2015). Dužnost administratora je obnašao sve do siječnja 2015, kada je prodao stranicu Hiroyukiju Nishimuri, trenutačnom administratoru (4chan 2019).

2 Tematske cjeline su: *Japanese Culture, Video Games, Interests, Creative, Other, Misc. i Adult* (4chan 2019).

3 Objava je internetski naziv za „poruku, bilo tekstualnu ili vizualnu, poslanu digitalno od strane korisnika“ (Computerhope.com 2019).

snika. Unutar jednog *threada*⁴ (dretve) svaki korisnik dobiva jedinstveni *ID* koji se pojavljuje zajedno s njegovom objavom, koristeći kombinaciju kolačića i *IP* praćenja. Ujedno, */pol/*, */sp/* i */int/*⁵ su jedini podforumi koji, temeljem geolokacije *IP* adrese, prikazuju zastavu države iz koje je korisnik komentirao (Hine i ostali 2017, 1).

“*Opening poster*” (otvarajući objavitelj) stvara novu dretvu postavljajući objavu (najčešće s jednom priloženom slikom) na podforum kojem tematski odgovara. Drugi korisnici mogu odgovarati, sa ili bez slika, referirajući se na prethodne objave ukoliko žele (Hine i ostali 2017, 1). Svaki podforum ima limitiran broj dretvi (takozvani katalog). Dretve se stoga, nakon relativno kratkog vremena, brišu pomoću *bumping* sistema: *bump* je naziv za „čin (na primjer pisanje objave) kojim se pojedina dretva vraća na vrh liste dostupnih dretvi“ (Webopedia.com 2019). Kako bi se spriječilo da se dretva održi vječno implementirana su ograničenja broja *bumpova*. Naime, nakon što je dretva *bump*ana određen broj puta, nova objava ga više neće podizati. Dretve s najnovijim objavama automatski brišu one s najstarijom objavom (Hine i ostali 2017, 2–3). Unatoč tome što *4chan* kao forum ima svoju „kulturu“ koju korisnici istovremeno samostalno stvaraju i mijenjaju, svaki podforum ima svoju „zajednicu korisnika“ s vlastitim nepisanim pravilima ponašanja: najsnažnijim i najutjecajnijim zajednicama *4chan*-a smatraju se */b/* i */pol/* jer su najviše utjecali na kulturu *4chana*, internetsku kulturu i vanjski svijet. Naime, njihovi članovi najbolje su iskoristili internet i smanjene troškove komunikacije za zajedničku mobilizaciju i koordinaciju raznih aktivnosti.

3.2. POVIJESNI RAZVOJ ORGANIZIRANOG DJELOVANJA KORISNIKA *4CHAN*-A

Najpoznatiji podforum *4chana* je */b/* (*Random*), gdje je gotovo sav sadržaj prihvatljiv. Svakog trenutka se u */b/-u* mogu pronaći seksizam, rasizam, uvrede, ali i otvorenost, kreativnost i humor (Merrin 2019, 204). Razlog dominacije takvog sadržaja je činjenica da */b/* nema pravila ponašanja (osim zabrane planiranja stvarnih zločina), niti zadane teme kojih se korisnici moraju pridržavati (Stryker 2011, 43). Iz takvog „kaosa“ nastali su bitni internetski *meme*ovi i aspekti internetske kulture (Merrin 2019, 204–205), poput *Rickrolling* i *LOLcats* (Stryker 2011, 43), a jedan od temeljnih, koje je popularizirao */b/* je digitalno *troll*anje, korišteno radi organiziranog sudje-

4 Dretva je internetski naziv za „skup originalne poruke (objave) i svakog sljedećeg odgovora na originalnu poruku“ (Computerhope.com 2019).

5 *Politically Incorrect*, *Sports* i *International*.

lovanja u internetskim *raidovima*⁶ (Merrin 2019, 204–5). Korisnici /b/-a, koji vole kaos sadržaja svojeg podforuma, koristili su samostalno organizirane akcije *trollanja* na šaljive načine – primjer za to su stalni *raidovi* na *Habbo Hotel*⁷ (Merrin 2019, 205).

Do postepene politizacije /b/-a i njegovog djelovanja, te sve važnije uloge na svjetskoj političkoj sceni, dolazi 2008. Prvi primjer vidljive politizacije je bio *Project Chanology*, koordinirani protesti usmjereni protiv Scijentološke crkve zbog pokušaja cenzuriranja informacija na internetu (Merrin 2019, 205), u kojima se 10. veljače 2008. u gradovima diljem svijeta okupilo oko 10.000 osoba iz novonastalog *online* kolektiva *Anonymous*.⁸ Pritom je najznačajnije da je prosvjede provela decentralizirana skupina bez formalnog vodstva ili unutarnje organizacijske strukture (Underwood and Welser 2011, 204), koja je, kombinacijom internetske *meme*-kulture, humora, *troll*-strategija i komunikacijskih tehnologija, odudarala od tipičnih oblika aktivizma (Merrin 2019, 205).

Iako je politizacija *Anonymousa* (samim time /b/-a) bila podržavana, mnogi su korisnici 4chana i /b/-a kritizirali napuštanje humora i *trollanja*, te jasno definiranje političke pozicije. Taj sentiment je prerasao u stapanje *troll*-kulture s novonastalim pokretom *alt-right*,⁹ koji se pojavio 2016. i pratio politički pomak 4chana udesno. Promjena je vidljiva od listopada 2011, kada je 4chan uspostavio podforum /pol/ zbog sve većeg broja ekstremističkih objava, koji postaje središte rasističkog, seksističkog, bijel-supremacističkog, neonacističkog komentiranja (Merrin 2019, 205–206).

Prvi događaj i veliki javni istup novopolitiziranog 4chana, koji je privukao mnoge korisnike interneta političkim stavovima /pol/-a, *Gamer-gate* skandal, dogodio se 16. kolovoza 2014. Optužbe Erona Gjonija, bivšeg dečka nezavisne dizajnerice video-igara Zoe Quinn, da ga je prevarila s pet muškaraca, izazvale su agresivne i snažne reakcije internetske *gaming* zajednice (/v/ s 4chana i razni podforumi *Reddit*) jer je jedan od njih bio Nathan Grayson, urednik časopisa o video-igricama *Kotaku*, koji je

6 *Raid* (prodor) je naziv za „koordinirani pokušaj razbijanja zajednice određene internetske stranice aktivnim sustavnim maltretiranjem korisnika i preuzimanjem kontrole nad raspravama“ (de Christofaro 2016).

7 Korisnici /b/-a su 2006. čuli glasinu da moderatori *Habbo Hotela* (stranice za *online* druženje u obliku igrice) zabranjuju korisnicima koji koriste tamnolute avatare sudjelovanje u igri. Stoga su ometali druge korisnike tako da su vlastitim digitalnim likovima (koji su redom bili crnci u odijelima sa afro-frizurama) onemogućili pristup bazenima, govoreći *Pool's Closed* (Knowyourmeme.com 2018).

8 „Grupa aktivista hakera stvorena radi promoviranja slobode govora, nesmetanog pristupa informacijama, te transparentnosti vlada i privatnih tvrtki“ (Rouse 2015).

9 Definiran je kao „politički desni, primarno internetski politički pokret utemeljen u SAD-u, čiji članovi odbacuju glavni tok konzervativne politike i zagovaraju ekstremističke ideje bjelačkog nacionalizma (Merriam-Webster.com 2019).

i napisao službenu recenziju za igru Zoe Quinn *Depression Quest*. To je percipirano kao dokaz pristrasnosti, korupcije novinarstva o video-igrama, te pokrenulo napad na novinske kuće optuženih novinara, samu Zoe Quinn i druge osobe koje su stale u njihovu obranu. Međutim, tek je snažna reakcija novinskog establišmenta na njihovo djelovanje rezultirala promjenom karaktera tih zajednica (Knowyourmeme 2018), okretanjem mnogih članova *gaming* zajednice udesno, te naglim porastom */pol/-ove* populacije. Sustavna „etička“ kampanja *4chan* i *Reddit* protiv medijske pristrasnosti podvrgla je Quinn, njezinu obitelj, te sve pojedince koji su stali na njezinu stranu prijetnjama. Time se pokret otkrivanja korupcije razvio u organiziranu, seksističku kampanju pročišćavanja *gaming*-kulture od političke korektnosti, progresivnih ideja, te smanjenja prisutnosti žena u industriji video-igara (Merrin 2019, 206); da bi u konačnici prerastao u želju za postizanjem istoga na političkoj sceni.

Korisnici */pol/-a*, naglo radikalizirani, okrenuli su se borbi protiv establišmenta, glavnog toka političkog poretka, duboke države, liberalnih medija, te „kulture političke korektnosti“, vjerujući da diskriminiraju bijelce i muškarce, a potiču ženske i manjinske pokrete. Pritom su se pokazali važnim medijskim elementom *alt-righta* (alternativna desnica), jer su, donoseći važnu demografsku skupinu mladih, imali središnju ulogu u konzervativnom napadu na *mainstream* medije i politiku, te naoružali i preusmjerili *troll*-kulturu, podržavajući izbor Trumpa za predsjednika (Merrin 2019, 207).

Iako *4chan*-kultura nije direktno omogućila Trumpu pobjedu na izborima, proizvela je snažnu pro-Trumpovsku ikonografiju, koja je bila daleko prilagodljivija od Obaminih *Hope* postera. Pro-Trumpovski *4chan* i *Reddit* su neumorno stvarali i putem *Twittera* proširili *memeove*. Službena Trumpova kampanja je najkorisnije *memeove* proširila na druge platforme, poput *Facebooka*, radi masovnijeg dijeljenja (Merrin 2019, 208-209).

3.3. TEMELJI ORGANIZIRANOG DJELOVANJA KORISNIKA

4CHAN-A

Strategije političkog angažmana korisnika */pol/-a* prate određenu internu logiku, utemeljenu na nekoliko elementa. Ključan element je *trollanje*, ranije uglavnom nepolitička aktivnost, a danas politizirana i široko korištena na internetu, te u aktivizmu. Pojam potječe iz sredine 15. stoljeća od francuske riječi *trolle* (lutati u potrazi za lovinom), te staronjemačke riječi *trollen* (štetiti), dok kasnije postaje ribolovni termin (odnosio se na povlačenje mamca iza čamca kako bi se vidjelo što se može uhvatiti) koji se zadržao do Vijetnamskog rata, kada su američki piloti govorili da „*trollaju* za MiG-ovima“ (nastoje privući neprijateljske zrakoplove, često kao mamac

za druge aktivnosti). Upravo su te ideje mamljenja i igranja s metom inspirirale *online* upotrebu tog pojma: nastojanje da se izmami odgovor koji se zatim mogao ismijavati (Merrin 2019, 201–202).

Na taj element nadovezuje se koncept memetičnog ratovanja, „natjecanja oko narativa, ideja i društvene kontrole na bojišnici društvenih medija“ (Giese 2016, 70). Pojam dolazi s margina vanjske politike (Giese 2016, 69), no bio je prihvaćen od korisnika */pol/-a*, kao karakterizacija njihovog djelovanja. Može se smatrati digitalnom verzijom psihološkog ratovanja: ako su propaganda i javna diplomacija konvencionalni oblici memetičnog i psihološkog ratovanja, onda je *troll*anje „gerila-verzija“, s ciljem preuzimanja kontrole dijaloga, narativa i psihološkog prostora. Bitno je, radi razumijevanja važnosti interneta i memetičnog ratovanja, uvidjeti brzinu širenja informacija na globalnoj razini, te utjecaj koji one mogu imati na percepciju i društvene pokrete (Giese 2016, 70–72).

Zadnji element je sredstvo kojim se, pomoću *troll*-strategija, vodi memetično ratovanje – internetski *meme*.¹⁰ Razvoj interneta, smanjenje troškova komunikacije, te veća vidljivost digitalnog sadržaja omogućili su razvoj koncepta *memea*, „određene ideje prezentirane kao pisani tekst, slika, jezični pomak ili druga jedinica kulture“ (Shifman 2013, 364), definiranog u digitalnom svijetu internetske kulture s tri atributa. Prvenstveno, *meme*ovi su „kulturene informacije koje prelaze s jedne osobe na drugu, no postepeno eskaliraju u zajednički društveni fenomen“ (Shifman 2013, 365). Iako se dijele na mikro razini (s osobe na osobu), njihov utjecaj na mentalitet, ponašanje i djelovanje društvenih grupa ostvaruje se na makro razini. *Meme*ovi, šireći se kao i digitalna kultura, od strane pojedinaca, imaju potencijal eskalirati unutar nekoliko sati. Drugi je da se *meme*ovi „reproduciraju kroz razna sredstva imitacije“ (Shifman 2013, 365), jer korisnici viđene *meme*ove, umjesto da samo prenose, samostalno mijenjaju i preoblikuju. Treći je difuzija *meme*ova kroz kompeticiju i selekciju. Naime, ne cijene se svi *meme*ovi jednako: neki primjeri internetskih *meme*ova su prilagodljiviji sociokulturnom okruženju u kojem se šire od drugih (Shifman 2013, 364–365).

Kombinacija ovih elemenata predstavlja 4chanovu „*troll*-politiku“ utemeljenu na prisvajanju *troll*-kulture u političke svrhe, upotrebljavajući humor, satiru i *troll*anje za napad na postojeće ideje, argumente i ponašanje. Pritom se od izvornog *troll*anja razlikuje po tome što to čini radi razvijanja alternativne pozicije u koju vjeruje – za razliku od *troll*anja, „*troll*-politika“ je ozbiljna. Da bi postala takva morala se udaljiti iz šaljivog kaosa podforumu */b/* u podforum */pol/*, jer istinsko *troll*anje ne mari za bijeli nacionalizam i supremacizam. *Alt-right* je, međutim, originalne ideje

10 Koncept *memea* je osmislio Richard Dawkins 1976. u knjizi „Sebični gen“, definiravši ga kao „male kulturne jedinice transmisije, slične genima, koje se šire s osobe na osobu kopiranjem ili oponašanjem“ (Shifman 2013, 363).

*troll*anja prenamijenio u sredstvo, koristeći *meme*ove za promicanje svoje političke agende, uživajući pritom u mogućnostima memetičkog diskursa¹¹ (Merrin 2019, 219–220).

Unatoč intrigantnoj prirodi i velikim mogućnostima koje pruža, *4chan* ostaje uglavnom neistražen (Hine i ostali 2017, 1). Nije moguće tvrditi da se politički angažman korisnika temelji isključivo na kontinuiranoj proizvodnji propagandnog materijala u obliku *meme*ova, pa je, u okviru istraživanja o političkoj participaciji, potrebno pomno analizirati podforum */pol/* i njegovo potencijalno političko djelovanje.

4. METODOLOGIJA

Mogu li se političke kampanje */pol/-a* smatrati oblikom političke participacije te, ukoliko mogu, predstavljaju li inovativni, novi oblik političke participacije? Na temelju prikazane literature i predstavljene platforme za ovo istraživačko pitanje uspostavljaju se dvije istraživačke pretpostavke koje će biti provjerene u analizi: proučavanu političku kampanju */pol/-a* moguće je definirati kao oblik političke participacije; moguće ju je definirati kao inovativni, novi oblik političke participacije.

Polazeći od predstavljenih teorijskih pretpostavki o političkoj participaciji i *4chanu*, u nastavku rada će se, na temelju dijakronijske kvalitativne studije, provesti studija slučaja reprezentativne uspješne internetske kampanje */pol/-a*, u svrhu davanja odgovora na navedeno istraživačko pitanje i pretpostavke. Uvjet odabira relevantne političke kampanje, njena uspješnost, temelji se na tome jesu li je prikazali i obradili relevantni mediji, što podrazumijeva da se šira, u strategiju kampanje neupućena javnost susrela s tom specifičnom kampanjom – takvom je definirana politička kampanja */pol/-a It's Okay To Be White* (St. George 2017).

Nužno je utvrditi način na koji će se ona analizirati: evidentirat će se i analizirati internetske dretve od kojih je kampanja sastavljena (pojedinačne rasprave o političkoj temi sa */pol/-a* maksimalne veličine od oko 300 objava/komentara). Dretve sadrže diskusije o procesu nastanka kampanja, objave koje detaljno obrazlažu plan djelovanja, strategiju, razvoj ciljeva, završne reakcije sudionika o uspjehu/neuspjehu kampanja – sve što će omogućiti utvrđivanje mišljenja i prijedloge anonimnih učesnika koji su u njoj sudjelovali, te prirodu i karakter političke kampanje. Pritom će se

¹¹ Korištenje *meme*ova je dovelo do stvaranja ujedinjenijeg identiteta na *online* forumima, posebno na *4chanu*. Korisnici su 2008. manifestirali svoje, kao i političke aspiracije *4chana*, stvaranjem *Anonymousa*. S druge strane, *alt-right* je u svojim *meme*ovima koristio humor i parodiju kako bi prikrio svoje ekstremne stavove i marginalizirao njihove problematične aspekte. Tako oni koji vide *meme*ove pomisle da se radi samo o šali, iako se unutar nje nalazi politički sadržaj i pokušaj političkog uvjeravanja (Lamerichs i ostali 2018, 182).

same dretve analizirati pomoću objava, individualnih komentara korisnika koji tvore dretve i predstavljaju najnižu razinu analize.

Svi ovi relevantni podaci dostupni su na internetskom arhivu *4plebs*, ključnom izvoru primarnih podataka, koji sadrži sve diskusije */pol/-a* od 2014. i omogućuje im direktan pristup (*4plebs* 2019). Pojedine dretve o političkim kampanjama pronađeni su na *4plebsu* identificiranjem ključnih riječi kampanje, unutar specificiranog vremenskog perioda u kojem je politička kampanja provedena, tako da je pronađena početna dretva, iz kojeg su praćeni sve daljnje dretve koje su je kronološki i strateški slijedili.

U nastavku je, nakon definiranja ciljeva i jedinica analize, nužno definirati samu analizu političke kampanje */pol/-a*, koja se svodi na tri razine. U prvoj se daje deskriptivni opis kampanje – na temelju sadržaja objava unutar dretvi će biti prikazana u tablici s jasnim pregledom ključnih podataka: ukupan broj dretvi i objava, vremensko trajanje aktivnog organiziranja i provođenja kampanje (datum početka i kraja kampanje), prosječni broj sudionika (svakom anonimnom korisniku se dodaje jedinstveni identifikacijski kod za vrijeme sudjelovanja u jednoj dretvi), prosječni broj sudionika koji su u dretvi napisali objavu samo jednom (što znači da nisu bili snažno uključeni u raspravama), prosječni broj komentara osnivača dretve, te prosječni broj sudionika iz SAD-a. Tablicu će pratiti druga razina, opis formiranja temeljne strategije, cilja, načina provedbe, krajnjeg rezultata, te ocjene kvalitete kampanje sudionika dretvi. Ovi elementi će se utvrđivati na temelju objava korisnika, unutar dretvi vezanih za političku kampanju, na način da će se prikupljati one objave korisnika čiji se sadržaj direktno tiče organiziranja, provođenja, te rasprave o pojedinoj kampanji. Definiranje i opisivanje kampanje pomoću ovih elemenata istovremeno predstavlja uvid u njenu unutrašnju koncepciju i način funkcioniranja, te nužan korak prije konačne razine analize i utvrđivanje zaključaka. U njoj će se, na temelju van Dethovih sedam pravila/koraka definiranja oblika političke participacije s detaljnijim uvjetima, utvrditi u kakav se oblik političke participacije može smjestiti politička kampanja */pol/-a*:

Tablica 2. Prikaz uvjeta za van Dethova pravila utvrđivanja oblika političke participacije

Pravilo		Uvjet utvrđivanja odgovora za /pol/ političku kampanju	Oblik političke participacije
1.	Je li u pitanju djelovanje?	Je li moguće iz komentara korisnika zaključiti da su oni eksplicitno izjavili da su proveli plan kampanje kakav je zamišljen, a ne da su samo raspravljali o tome? Ukoliko je moguće onda je kampanja djelovanje. Ukoliko nije moguće sudjelovanje u kampanji nije oblik političke participacije.	I
2.	Je li aktivnost dobrovoljna?	Je li moguće iz komentara zaključiti da se eksplicitno prijetilo i tjeralo korisnike da se pridruže aktivnosti? Ukoliko nije moguće onda je aktivnost dobrovoljna.	
3.	Provođe li građani aktivnost?	Je li moguće iz komentara zaključiti da su korisnici eksplicitno izjavljivali da imaju poziciju u sferi politike? Ukoliko nije moguće onda aktivnost provode građani.	
4.	Je li aktivnost locirana u sferi vlade/države/politike?	Je li moguće iz komentara zaključiti da se aktivnost odvijala u sektoru politike – unutar institucionalne arhitekture političkog sustava (<i>polity</i>)? Ukoliko nije onda se aktivnost tamo ne nalazi.	
5.	Da li aktivnost ima za metu sferu vlade/države/politike?	Je li moguće iz komentara zaključiti da je aktivnost usmjerena na ukazivanje na probleme zanemarene od strane politike? Ukoliko nije onda meta aktivnosti nije sfera politike.	II
6.	Je li aktivnost usmjerena prema rješavanju kolektivnih ili komunalnih problema?	Je li moguće iz komentara zaključiti da korisnici eksplicitno izjavljuju kako je cilj kampanje rješavanje kolektivnih problema određene skupine, ili rješavanje lokalnog problema zajednice? Ukoliko nije moguće onda se aktivnost ne bavi takvim pitanjima.	III
7.	Je li aktivnost korištena radi izražavanja političkih ciljeva ili intencija sudionika?	Je li moguće iz komentara zaključiti da korisnici eksplicitno izjavljuju kako je cilj kampanje široj javnosti izraziti određeni politički cilj, koji korisnici žele ostvariti? Ukoliko je moguće onda je aktivnost bila politički motivirana.	IV

Na temelju podataka iz prethodne dvije razine analize bit će moguće odgovoriti na ovih sedam pitanja, te će se moći utvrditi gdje se može, u odnosu na navedena četiri oblika političke participacije, svrstati sudjelovanje u političkim kampanjama /pol/-a. Negativni odgovori na neko od prva tri pravila označavaju da promatrano djelovanje nije oblik političke participacije. Za sva ostala pravila vrijedi da se promatrano djelovanje, ovisno o utvrđenom odgovoru na njih, može svrstati u jedan od četiri oblika političke participacije. Što se više političko djelovanje približava sedmom pravilu to se može smatrati šire shvaćenim oblikom političke participacije (IV), u usporedbi s pojednostavljenim svođenjem političke participacije na glasanje (I). Nakon provedene treće razine analize uslijedit će diskusija s prikazom temeljnih nalaza analize i usporedbom proučavane političke kampanje s ostalim oblicima političke participacije, u kojoj će se odgovoriti na istraživačke pretpostavke, te dati konačni odgovor na istraživačko pitanje.

5. ANALIZA

5.1. PRIKAZ *IT'S OKAY TO BE WHITE* KAMPANJE

Tablica 3. Deskriptivni podatci kampanje *It's Okay To Be White*

Broj dretvi	53
Datum početka/završetka kampanje	25.10.2017. 0:30 – 12.11.2017. 11:22
Broj objava	16941
Prosječni broj objava po dretvi	319
Prosječni broj jedinstvenih korisnika po dretvi	123
Prosječni broj korisnika koji su samo jednom objavili po dretvi	75
Prosječni broj objava OP-a po dretvi	17
Prosječni broj korisnika iz SAD-a po dretvi	64

Početak kampanje se može locirati u dretvi naziva *operation its ok to be white*, korisnika „zSyc6j8L“, objavljenog 25. listopada 2017. u 0:30. U njemu je korisnik objasnio da je, zbog snažne reakcije ljevičara na poster na bostonskom kampusu nekoliko dana ranije, došao na ideju o postavljanju postera s natpisom *It's okay to be White* na američkim kampusima, kako bi namjerno izazvao identičnu reakciju, jer bi „snažna reakcija ljevice na nešto tako trivijalno pokazalo da je trenutačno politička klima nastrojena protiv bijelaca, što bi ih probudilo“. Pritom nije bio siguran u kojem

trenutku bi trebalo započeti takvu kampanju – istog dana ili nakon 04. studenog 2017, kada političko lijevi protesti završavaju.

Inicijalna reakcija korisnika na prijedlog koncepta kampanje bila je gotovo univerzalno pozitivna. Razlog takvog pozitivnog prijema bilo je mišljenje kako postoji velika vjerojatnost da će kampanja biti medijski popraćena, da su koncept dovođenja ljevice i liberala u svojevrsnu „šah-mat“ poziciju, kao i dizajn postera i sama strategija dobri, da je kampanja suptilne prirode, te da posjeduje mogućnost izazivanja burnih reakcija. Pored pozitivnih, bilo je i negativnih reakcija sudionika, koji su smatrali kako je strategija kampanje preslaba, zahtijevali su snažnije konzervativne političke motive ili su smatrali kako koncept ne funkcionira, jer se suptilnost i neutralnost poruke urušavaju zbog činjenice da je očito kako bi jedino bijeli supremacisti zalijepili takav poster.

Temeljnu strategiju kampanje je u velikoj mjeri definirao njen tvorac u uvodnoj objavi; međutim, i drugi sudionici su imali ulogu u njenom razrađivanju i finaliziranju – u raspravama s tvorcem kampanje je njen naglasak stavljen na stvaranje i postavljanje postera koji je dizajnom i porukom toliko blag i suptilan da ga nitko ne može optužiti za veličanje jedne rase. U raspravi je naglašena nužnost neagresivnosti i izbjegavanja nacističke i / pol/ ikonografije (kukasti križevi i *Pepe*¹²), jer bi naglasak kampanje trebao biti na neutralnom karakteru postera – stavljanje bilo kakvih vrijednosnih obilježja omogućilo bi povezivanje postera s određenom grupom i usmjerenje napada na tu grupu i njene motivacije, dok je u suprotnom moguće reagirati i napasti isključivo sam poster, projicirajući time vlastita uvjerenja. Sudionici su se nadali da će takva projekcija unutarnjih percepcija rezultirati agresijom spram postera, te netolerantnom reakcijom liberala i lijevo orijentiranih, što bi dalo običnim ljudima priliku da uvide njihove „predrasude“. Cilj je stoga dovođenje progresivne ljevice i liberala, pomoću pažljivo pripremljenog postera, u takvu poziciju u kojoj će njihova reakcija stvoriti negativni učinak, te razotkriti njihove „prave vrijednosti“. Pritom su prava meta kampanje primarno bijelci, jer je ključno bilo da se oni zapitaju zbog čega liberali, ljevičari i mediji tako reagiraju na jednu običnu izjavu, te da ih to eventualno dovede do /pol/-a, koji bi ih uvjerio da su liberali i mediji nastrojani protiv bijelaca. U tom trenutku će biti otvoreniji njegovim idejama, te će biti spremni češće ga posjećivati, a u konačnici postati *redpillani* (crvepilulirani).¹³

12 Pepe je lik iz Matt Furiejevog stripa *Boy's Club*, nastalog 2005, kojeg su 2008. korisnici / b/-a počeli koristiti kao šaljivu reakciju u komentarima. Međutim, 2015. se počeo povezivati s *alt-right* pokretom, zbog korisnika /pol/-a koji su ga pretvorili u propagandu za Donalda Trumpa (Knowyourmeme.com 2019).

13 *Redpill* (crvena pilula) je naziv za „uvjerenja, odluke ili informacije koje nam omogućuju da vidimo svijet onakvim kakav jest, iako bi se osjećali sigurnije i sretnije da ga ne vidimo

Iako je bilo nekoliko prijedloga slogana, poput *It's alright to be white*, relativno brzo su se svi složili da prijedlog slogana originalnog tvorca kampanje najbolje utjelovljuje neagresivnu poruku koju žele predložiti. U pogledu osmišljavanja jedinstvenog i službenog postera kampanje i njegovog dizajna rasprave su u ranim fazama kampanje bile fokusirane na boju pozadine, veličinu i stil fonta i upotrebu podebljanih riječi. Također je bitnim procijenjeno da pozadina bude bijela, te da oko poruke ostane prostora za upisivanje negativnih komentara. Zaključeno je da će efikasnost poruke porasti ukoliko dizajn bude jednostavan, uočljiv, bez vidljivih političkih obilježja, fontova, podcrtavanja, te podebljavanja. Općeprihvaćeni dizajn postera je dao korisnik „2SxFLab+“, 25. listopada 2017. u 05:32 – taj je dizajn najbolje utjelovio sve postavljene zahtjeve o jednostavnosti, neutralnosti, vidljivosti i slobodnom prostoru za dodatne komentare.

U raspravi oko načina provedbe kampanje korisnici su zaključili kako je postere potrebno postavljati širom SAD-a, na lokacijama gdje dnevno prolazi mnogo ljudi, poput fakulteta, kampusa, benzinskih postaja, centra grada i shopping-centara. Pritom su odlučili da se poster neće lijepiti na privatno vlasništvo (poput automobila), jer bi takav čin mogao biti protumačen kao vandalizam (naglasak strategije je stavljen na miroljubivost i legalnost poruke). Odlučeno je da širenje poruke putem društvenih medija nije potrebno – naglasak je bio na lokalnoj razini, gdje će prolaznici osobno vidjeti utjecaj postera. U pogledu datuma provedbe kampanje predloženo je bilo nekoliko termina – početni predloženi termin je bio 5. studeni 2017, jer bi se tako kampanja događala u isto vrijeme kada i ljevičarski prosvjedi, kao i 28. listopada, 29. listopada, 4. studenog, te 8. studenog. Međutim, datum koji je najviše rezonirao s korisnicima je bio 31. listopada na 01. studenog – termin bi pao na Noć vještica, a korisnici bi se prerusili u kostime i riješili time problem nadzornih kamera. Također, provedbom kampanje nekoliko dana prije najavljenih *Antifa* prosvjeda (4. studenog – 5. studenog), postojala bi mogućnost da se razvije otpor spram *IOTBW* postera, što bi potencijalno rezultiralo time da i *Antifa* na svojim skupovima prosvjeduje protiv njih – tako bi povećali vidljivost mogućih agresivnih reakcija na postere. U konačnici je taj termin i odabran, s napomenom da se poster mogu postavljati i nakon njega, ovisno o uspješnosti provedbe. Sa spremnim materijalom, planom djelovanja i datumom provedbe, dretve o kampanji su na tri dana prestali, kako nitko ne bi mogao otkriti što sudionici planiraju.

takvim“ (Dictionary.cambridge.org 2019). Naziv je referenca na film *The Matrix*, u kojem glavni lik Neo dobije izbor između ostajanja nesvjesnim u zamišljenom svijetu (uzimanje plave pilule) i osvještavanja o postojanju pravog svijeta (uzimanje crvene pilule) (Dictionary.cambridge.org 2019). Korisnici /pol/-a su preuzeli tu metaforu nazivajući proces u kojem novi, politički neupućeni korisnici prihvaćaju informacije i stavove iskusnijih korisnika *redpilling*.

Sljedeća dretva je nastala tek kasno poslijepodne 31. listopada 2017, kada je provedba kampanje već započela.

Prvi poster postavio je korisnik „5xUyXWSP“ 28. listopada 2017. u 08:15, unatoč dogovorenom terminu, što nije bilo pozitivno prihvaćeno od strane drugih korisnika. Masovno postavljanje postera je ipak započelo, prema dogovoru, na Noć vještica i nastavilo se u narednim danima, a prve reakcije s *Twittera* na postere korisnici su zabilježili u 23:26. Iako nije moguće utvrditi konačan broj korisnika koji su zalijepili postere (neki jednostavno nisu objavili da su to učinili), iz dretvi je utvrđeno 61 korisnika koji su fotografirali svoj zalijepljeni poster, ili barem javili da su to učinili. Pritom je količina zalijepljenih postera po korisniku varirala – najmanji prijavljeni broj je bio jedan poster, najveći 50.

Prva reakcija medija na postere je zabilježena 31. listopada 2017. u 20:00, kada je portal *Metronews* objavio članak u kojem kritizira širenje bjelačko-supremacijskih poruka. Uskoro su objavljene razne druge reportaže, uglavnom od strane lokalnih i regionalnih novina. Posteru su u njima okarakterizirani rasističkim i politički radikalno desnim, te se naglašavalo postojanje organiziranog i ciljanog pristupa širenju poruka. Veliki broj različitih novinskih kuća (njih 29) napravilo je video-reportažu o posterima, te su objavljena 142 novinska članka o posterima (136 iz SAD-a, šest izvan SAD-a). Čak 7 obrazovnih ustanova objavilo je službenu izjavu, u kojima su postere prozvali rasističkim, neinkluzivnim i štetnim za rasne odnose. Korisnici su zabilježili razne internetske komentare i rasprave o posterima na forumima, blogovima, *Redditu*, *Twitteru*, *Facebooku* i *Youtubeu*. Pritom su korisnici dojavili da je interna strategija kampanje otkrivena 1. studenog 2017, u 16:23, kada je portal *Cleveland Scene* objavio članak u kojem, s dokazima u obliku prijepisa prethodnih dretvi, optužuju *4chan* za organiziranje „troll-pokreta“, što su ubrzo objavile i ostale novine i portali.

Na temelju komentara moguće je zaključiti kako je procjena uspješnosti kampanje kod sudionika bila uglavnom pozitivna. Većina je smatrala kako kampanja predstavlja solidan uspjeh, iako nije postigla sve što su namjeravali. Stvarna reakcija liberala, ljevičara, manjina i medija bila je upravo onakva kakvu su i očekivali. Problematičnim su smatrali to što su mediji relativno brzo otkrili da je kampanja potekla s */pol/-a*, što je smanjilo neutralnost i utjecajnost poruke: bila bi bolje percipirana da je uistinu bila anonimna, a ne povezana s određenom politički definiranom grupom. Međutim, optimistični sudionici smatraju kako povezivanje kampanje s radikalno desnim forumima ipak ne negira suštinu poruke postera, jer je ona, po njihovom mišljenju, ispravna. Negativna mišljenja iznosila su stavove da je sama ideja bila odlična, ali da je nekoordiniranost i brzo otkrivanje prave strategije kampanje rezultiralo lošom i forsiranom provedbom kampanje.

Službeno je kampanja završena 12. studenog 2017. zbog rasipanja zainteresiranih sudionika i osjećaja da je momentum završio. Međutim, u sljedećim je mjesecima povremeno otvarana nova dretva s ciljem ponovnog provođenja *IOTBW* kampanje – najčešće bez većeg odjeka. Nasljeđe kampanje i percepcija njenog uspjeha nastavlja postojati na */pol/-u*, jer je i u 2020. moguće naći reference na kampanju i pozive da se ponovno pokrene njeno provođenje.

5.2. PRIMJENA VAN DETHOVE TIPOLOGIJE NA PROUČAVANE POLITIČKE KAMPANJE */POL/-A*

Naredni korak, nakon prikaza tijeka razvoja i provedbe kampanje, predstavlja treću razinu analize, u kojoj će se, na temelju van Dethove podjele oblika političke participacije, nastojati utvrditi može li se sudjelovanje u *IOTBW* kampanji smatrati oblikom političke participacije. Prikazane informacije i podaci o *IOTBW* kampanji analizirat će se primjenom van Dethovih sedam pravila političke participacije, kako bi se sudjelovanje u njoj definiralo u kontekstu van Dethove podjele oblika političke participacije.

U odnosu na prvo pravilo (možemo li aktivnost smatrati djelovanjem), moguće je, na temelju prethodno izloženih prikaza, sudjelovanje u *IOTBW* kampanji definirati kao djelovanje, jer sudjelovanje u njoj nije ostalo samo na raspravi o određenim temama i mogućim planovima, već su se diskutirani i dogovoreni planovi i proveli. Sudionici kampanje su dogovorili dizajn postera i metodu njihovog postavljanja, te proveli postavljanje postera širom SAD-a. Potvrdnim odgovorom na ovo pravilo nastavlja se prema drugom pravilu (je li aktivnost bila dobrovoljna), te je moguće utvrditi da nigdje u pripremi i provedbi kampanje *IOTBW* nije bilo vidljive prisile i mogućnosti sankcija za one koji nisu sudjelovali. Jedino što se moglo uočiti su sudionici koji su nastojali motivirati, ponekad agresivnije, ostale da sudjeluju. Međutim, takvi sudionici nemaju nikakvu mogućnost sankcioniranja drugih, stoga njihove agresivnije motivacije ne mogu prisiliti ostale na djelovanje. S potvrdnim odgovorom na drugo pravilo moguće je razmotriti treće pravilo (jesu li djelovanje provodili građani), te je moguće utvrditi kako nema dokaza da su u pripremi i provedbi kampanje *IOTBW* sudjelovali pojedinci vezani za sferu politike, ali se ne može decidirano tvrditi niti da su to bili isključivo građani. Naime, anonimnost korisnika onemogućuje jasnu potvrdu njihova identiteta, što znači da je bilo tko mogao sudjelovati u pripremi i provedbi proučavane političke kampanje. Međutim, budući da su sudionici proučavane kampanje iskazivali prijezir spram cjelokupnog političkog sustava i političara SAD-a (cijenili su jedino Donalda Trumpa), te uzimajući u obzir problematični diskurs i ideje koje se šire, teško je zamisliti da bi se političari uključili u proučavanu kampanju,

s obzirom na negativne implikacije za njihove političke karijere ukoliko bi bilo otkriveno da u njoj sudjeluju.

S potvrdnim odgovorom na treće pravilo moguće je razmotriti četvrto pravilo (nalazi li se djelovanje u sferi politike), koje utvrđuje je li djelovanje oblik političke participacije vrste I, ili nešto više. Za kampanju *IOTBW* nije moguće reći da je pripremana i vođena u sferi politike, to jest infrastrukturi političkog sustava, jer je pripremana na međunarodnom internetskom forumu koji nije lociran u pojedinoj infrastrukturi političkog sustava, te provedena u nepolitičkim sferama – na ulicama. Negativan odgovor na četvrto pravilo ne omogućava definiranje sudjelovanja u *IOTBW* kampanji kao oblik političke participacije I. Stoga je, prema van Dethovom petom pravilu (je li meta djelovanja sfera politike), potrebno utvrditi spada li djelovanje u oblik političke participacije II. Na temelju prethodnih analiza moguće je utvrditi kako političko djelovanje u *IOTBW* kampanji nije imalo za cilj podizanje svijesti o postojanju problema kojeg politički predstavnici nisu uvidjeli. *IOTBW* nije za cilj uopće imala širenje svijesti o postojanju problema u svrhu utjecanja na trenutačne političke predstavnike – cilj je bio utjecanje na misli građana SAD-a.

Negativan odgovor na peto pravilo ukazuje na to da sudjelovanje u *IOTBW* kampanji nije moguće smjestiti u političku participaciju II. Stoga je, prema šestom pravilu (je li aktivnost usmjerena prema rješavanju problema zajednice), potrebno utvrditi spada li djelovanje u oblik političke participacije III. Na temelju *IOTBW* nije moguće utvrditi da je sudjelovanje u njoj imalo za cilj rješavanje problema neke zajednice. Kampanja je indirektnim strategijama i djelovanjem nastojala realizirati svoje ciljeve širenja konzervativnih političkih percepcija u SAD-u, te nije bila usmjerena na bavljenje specifičnim problemima određenih zajednica. Stoga, negativan odgovor na šesto pravilo onemogućava smještanje sudjelovanja u *IOTBW* kampanji u oblik političke participacije III. Time se takvo sudjelovanje približava najširoj definiciji političke participacije, obliku IV koji utvrđuje sedmo pravilo – je li djelovanje bilo politički motivirano. Moguće je utvrditi kako je sudjelovanje u pripremi i provedbi kampanje *IOTBW* bilo politički motivirano – njome se nastojalo ostvariti velike političke planove /pol/-a, takozvano *redpill*anje građana SAD-a, „pobjedu“ nad idealima i ciljevima progresivnih liberala. Pritom valja napomenuti kako su među sudionicima u političkoj kampanji definitivno bili i pojedinci koji su se uključili isključivo zato jer im se koncept činio zabavnim.

6. DISKUSIJA

6.1. PRIKAZ TEMELJNIH NALAZA ANALIZE

Nalazi analize pokazuju da sudjelovanje u *IOTBW* kampanji, na temelju van Dethove metodologije, predstavlja četvrti oblik političke participacije, obilježen politički motiviranim nepolitičkim djelovanjem. Takva politička participacija može se percipirati apstraktnijom, udaljenijom od uobičajene logike političkog djelovanja, te inovativnijom – što je karakter primjeren suvremenom obliku političke participacije. Sudjelovanje u proučavanoj kampanji se stoga, iz razloga što je politički motivirano, može definirati kao oblik političke participacije, iako ne predstavlja političko djelovanje. Time se potvrđuje prva istraživačka pretpostavka rada, no preostaje druga – možemo li sudjelovanje u političkim kampanjama */pol/-a* smatrati inovativnim, novim oblikom političke participacije?

Da bi se na drugu istraživačku pretpostavku moglo odgovoriti potrebno je najprije prikazati elemente *IOTBW* kampanje, te ih zatim usporediti s drugim oblicima političke participacije. Iz analize je moguće zaključiti da proučavana politička kampanja */pol/-a*, kao oblik političke participacije, posjeduje specifične karakteristike. Njeni sudionici su smatrali kako je za uspješnu realizaciju ciljeva bilo važno subverzivno djelovanje, da bi se istinski cilj političke kampanje što duže skrio od javnosti i meta na koje je kampanja bila usmjerena. Za njenu konceptualizaciju i provedbu ključno je bilo zainteresirati i uključiti druge korisnike */pol/-a* – oni se nisu spremni uključiti u bilo kakvu političku kampanju, već je bilo potrebno interesantnom idejom postepeno privući njihovu pažnju. Prilikom njene provedbe sudionici su koristili *troll* strategije djelovanja koje izazivaju snažne reakcije ciljanih skupina, što je ujedno bio i temeljni uvjet za realiziranje dogovorenih ciljeva. Konačno, temeljni element jest da je ona bila konzervativne političke prirode i ciljeva. Pritom cilj nije bio podređen pomaganju određenom političaru, što pokazuje da kampanja ne mora nužno biti fokusirana na pojedinog političara, već može biti usredotočena na šire političke ideje ili ideale.

Također, proučavana politička kampanja je imala relativno mali broj sudionika – prosječni broj jedinstvenih korisnika po dretvi je bio 123, a broj korisnika koji su potvrdili aktivno sudjelovanje u provođenju kampanje 54. Pritom, u raspravama o dizajniranju i samom provođenju političke kampanje nije postojala jasno definirana, organizirana i kruta hijerarhija, koja bi koordinirala sudjelovanje u kampanji. Razlog tome leži u činjenici što je sam forum *4chan* koncipiran na takav način da onemogućuje čvrste oblike organiziranja, zbog anonimnosti korisnika i nužnosti stvaranja novih dretvi. Promatranje perioda trajanja proučavane političke kampanje pokazuje kako se ona izrazito brzo koncipirala i provela – ukupno je trajala

18 dana. Iako je koncipirana prilično kaotično, te je provedena s relativno malim brojem sudionika u kratkom vremenskom periodu, analiza je pokazala da se proučavana politička kampanja uspjela probiti u širu političku i medijsku sferu, te javnost – *IOTBW* kampanju je popratio izrazito velik broj medija.

6.2. USPOREDBA PROUČAVANE POLITIČKE KAMPANJE I DRUGIH OBLIKA POLITIČKE PARTICIPACIJE

Radi utvrđivanja karaktera proučavane političke kampanje */pol/-a* kao oblika političke participacije, nužno ga je usporediti s drugim oblicima političke participacije – klasičnom političkom participacijom (prosvjedi i demonstracije, bilo *online* ili *offline*), te „klasičnom“ digitalnom političkom participacijom (pokreti poput *Occupy Wall Street*).

Kada je u pitanju klasična politička participacija, njene temeljne razlike naspram proučavane političke kampanje */pol/-a* odnose se na značaj brojnosti sudionika, potrebu za hijerarhijom u organizaciji, te nužnost jasno definiranog političkog cilja. Dok se klasična politička participacija uvelike temelji na mobilizaciji i sudjelovanju velikog broj sudionika (Biggs 2016, 359; Castels 2012, 166), *IOTBW* kampanja je imala daleko manji broj sudionika – za realizaciju njezinih ciljeva nije postojala nužnost sudjelovanja velikog broja sudionika. Time se *IOTBW* kampanja udaljava od glavnog principa demokratske političke participacije prema kojem je bilo kakvom obliku političkog djelovanja, za potvrđivanje legitimnosti aspiracija, bitno da ima dovoljno velik broj podržavatelja (Parvin 2017, 31–33). Također, u usporedbi s njom, klasično političko djelovanje stavlja veći naglasak na postojanje vođe i hijerarhije u organizaciji i djelovanju. Dok klasična treba jasno definiranu hijerarhiju i vođu, koji će organizirati i usmjeravati djelovanje (Biggs i Michael 2016, 353), u *IOTBW* kampanji uočen je potpuni izostanak formalnih vođa i hijerarhije, u korist otvorenog i nepovezanog surađivanja sudionika radi organiziranja i provedbe kampanje.

Daleko zanimljivija je usporedba s drugim oblicima digitalne političke participacije, jer se tako uviđa ne samo različitost metoda upotrebe interneta, već i raznolikost načina osmišljavanja političkog djelovanja. Primjer takve političke participacije je *Occupy Wall Street* (*OWS*) pokret.¹⁴ Naime, ovaj je pokret, povodom njegova uspjeha, proglašen inovativnim oblikom

14 Započeo je 17. rujna 2011, kada se oko 1000 pojedinaca skupilo u Zuccotti parku, ispred financijskog centra *Wall Street*, kako bi prosvjedovali protiv društvenih i ekonomskih nepravdi, poput nejednakosti prihoda, utjecaja korporacija na politiku i nereguliranih poslovnih praksi. Prosvjednici su mjesecima živjeli u šatorima u parku, organizirajući dnevne prosvjedne marševe. Iako na početku nisu imali pozornost tradicionalnih medija, stalnim širenjem svojih ideja i zahtjeva putem društvenih medija, poput *Twittera* i *Youtubea*, pridobili su sve veću pozornost, popularnost i nove sudionike u tolikoj mjeri da su, kada su ih poli-

političke participacije: on nema jasno definiranu strukturu jer ne stavlja naglasak na vođu i realizaciju konkretnih ciljeva; ne povezuje se s političarima i političkim strankama; stapa *online* i *offline* sudjelovanje otvarajući time mogućnost participacije većem broju ljudi, te je u suštini neupravljiv i nepredvidljiv, jer svaki sudionik u jednakoj mjeri može utjecati na njegov tok. OWS pokret je zanemario tipične aspekte političkog pokreta i kratkoročnost uobičajenih političkih ciljeva i zahtjeva, usredotočivši se na političku edukaciju i utjecanje na svijest svih koji su došli u kontakt s njime – cilj mu je bio pripremanje, razvijanje i širenje drugačijeg oblika političkog djelovanja, obilježenog novim političkim normama i ponašanjem. Ključna je stavka da je on ciklične prirode, jer se uspostavlja u sadašnjosti kroz aktivnosti sudionika, kako bi podučio druge i pripremio ih za nove pokrete, nadovezane na namjere originalnih tvoraca – njegove političke aspiracije se perpetuiraju (Raškof 2014, 15–19).

U usporedbi s *IOTBW* kampanjom, moguće je uvidjeti kako se ona i OWS pokret u mnogim aspektima podudaraju, no međusobne razlike ukazuju da *IOTBW* kampanja predstavlja inovativniji i revolucionarniji oblik političke participacije, pogotovo u odnosu na prethodno spomenute elemente OWS pokreta, koji ga čine inovativnim. I OWS i *IOTBW*, naime, prate suvremene promjene političke participacije, zbog kojih sam čin komuniciranja i stupanja u kontakt s drugim korisnicima na internetu, putem dijeljenog sadržaja (objave, slike ili videa), postaje politiziran (Vaccari and Valeriani 2018, 1–2). No, dok je OWS pokret kroz komunikaciju s korisnicima interneta imao namjeru dijeljenjem sadržaja razvijati svijest o postojanju problema (Halupka 2016, 14), korisnici */pol/-a* su u *IOTBW* kampanji prilikom dijeljenja sadržaja, u svrhu realiziranja ciljeva kampanje, svjesno manipulirali percepcijom ostalih korisnika interneta. Tako je *IOTBW* kampanja okrenula naglavačke logiku dijeljenja sadržaja – umjesto da korisnici dijele sadržaj u svrhu političkog educiranja i razvijanja svijesti o određenom problemu, cilj je bio da korisnici u svojim komentarima agresivno kritiziraju postere, kako bi se drugi distancirali od političkih ideja koje takvi zastupaju. Kampanja je stoga uvelike ovisila o provociranju priželjkivane reakcije pojedinih skupina, bez koje ne bi bilo moguće realizirati njenu svrhu.

Nadovezujući se na logiku upotrebe interneta, korištenje društvenih mreža i digitalne participacije je kod OWS pokreta predstavljalo korisno sredstvo za povećanje vidljivosti pokreta i uključivanje što većeg broja sudionika, a ne temelj na kojem se pokret gradi. S druge strane, cjelokupna logika i strategija *IOTBW* kampanje temeljila se na korištenju interneta – bez njega ne bi bilo moguće provesti potrebne rasprave o konceptualiziranju

cajci otjerali iz parka 15. studenog 2011, njihovi zahtjevi nastavili živjeti u sličnim pokretima diljem svijeta, snažno utječući na politički diskurs (Milner 2013, 2357).

kampanje, organizirati provođenje kampanje, te realizirati zadane ciljeve. Pritom se najbitnija razlika ogledava u prirodi njihovih političkih ciljeva. Iako oba primjera ne stavljaju naglasak na jasno definiranim političkim ciljevima i zahtjevima, moguće je utvrditi kako je *IOTBW* od svojeg nastanka imala jasno zadani narativ i utjecaj koji želi ostvariti – širenje konzervativnog političkog sentimenta među neupućenim građanima SAD-a, kako bi oni samostalno, svojom voljom, potražili */pol/* i prihvatili njegove ideje, u svrhu mijenjanja političkog horizonta SAD-a prema političkoj desnici, a protiv progresivne političke ljevice. Razlog tome leži u činjenici što *IOTBW* kampanja predstavlja jednu od mnogobrojnih političkih kampanja */pol/-a* koje, iako se međusobno razlikuju po strategiji, organizaciji i sudionicima, jednako prate temeljni politički sentiment zajednice korisnika. Nasuprot njemu, *OWS* pokret je u konačnici utjecao na političku svijest pojedinaca i mijenjanje obrasca političkog ponašanja i djelovanja, ali nije moguće utvrditi da je to bio njegov zadani cilj od početka koncipiranja pokreta. Upravo je zbog te temeljne razlike političku kampanju */pol/-a* moguće definirati kao oblik cikličnog sustava političke participacije – njegovi korisnici osmišljavaju i provode manje i kratkoročne političke kampanje sa svjesnim i ciljanim pristupom, kako bi utjecali na stavove drugih, privukli ih prema korištenju */pol/-a* i pripremili ih za nastavak političkog djelovanja. Korisnici koji su sudjelovali u *IOTBW* kampanji možda neće sudjelovati u daljnjim kampanjama ili će prestati posjećivati *4chan*, ali će zato budući korisnici, koje su privukli svojom originalnom kampanjom i stilom političkog djelovanja, nastaviti emulirati takvo političko djelovanje.

Usporedivši ove oblike političke participacije, može se zaključiti da specifičnost *IOTBW* političke kampanje kao oblika političke participacije leži u inovativnoj viziji upotrebe interneta i njegovih mogućnosti, zane-marivanju važnosti demokratskog legitimiteta svojih namjera, te svjesna i ciljana ciklična koncepcija političkog djelovanja.¹⁵ Korisnici */pol/-a*, koji

15 Iako se sudjelovanje u proučavanoj političkoj kampanji */pol/-a*, u kojoj je moguće vidjeti novonastale i inovativne mogućnosti pojedinaca da se, uz male troškove i napore, samostalno organiziraju i djeluju diljem svijeta u svrhu ostvarivanja političkih težnji i ciljeva, može smatrati pozitivnim aspektima novijih digitalnih oblika političke participacije, takvo sudjelovanje donosi sa sobom potencijalne probleme i zabrinjavajuće implikacije za demokraciju. Naime, anonimnost, mali broj sudionika potrebnih za uspješno provođenje kampanje, olakšana komunikacija pomoću interneta, te široki spektar strategija, ciljeva i načina na koji se može politički djelovati izrazito povećava mogućnost i opasnost da relativno mala i zatvorena skupina diskretno utječe na politička mišljenja i svijest društva. Pritom takav utjecaj nije ograničen na djelovanje male skupine građana jedne države – analiza je pokazala da su u *IOTBW* kampanji u velikoj mjeri sudjelovali građani drugih država iz cijelog svijeta. Takve mogućnosti dovode u pitanje nacionalni politički suverenitet država, jer internet predstavlja tehnologiju neobuzdanu fizičkim i regulatornim kontrolama nacionalnih država – što stvara potrebu za daljnjom diskusijom o potencijalnim implikacijama takve upotrebe interneta.

se nalaze po cijelom svijetu, koriste niske troškove komunikacije putem interneta, kako bi na predanom forumu zajednički koncipirali, organizirali i provodili specifične političke kampanje, koje same po sebi nemaju jasno definirane političke zahtjeve i ciljeve, ali se međusobno nadovezuju jedna na drugu kako bi realizirale temeljne političke aspiracije korisnika */pol/-a* – bujanje konzervativnog političkog sentimenta širem SAD-a i privlačenje novih korisnika, koji će tada biti otvoreniji prihvatanju njihovih temeljnih političkih ideja i „istina“ u okviru procesa prethodno definiranog kao „*redpill*anje“. Temeljem prethodno navedenog, moguće je potvrditi i drugu istraživačku pretpostavku: politička kampanja */pol/-a* predstavlja inovativan oblik političke participacije. U konačnici je, sagledavajući predstavljene odgovore na istraživačke pretpostavke, moguće potvrdno odgovoriti i na istraživačko pitanje rada.

ZAKLJUČAK

Cilj rada je bio opisati i definirati reprezentativnu političku kampanju *4chan*ovog podforumu */pol/*, u svrhu utvrđivanja može li se sudjelovanje u takvim političkim kampanjama smatrati oblikom političke participacije te, ukoliko može, predstavlja li inovativni, novi oblik političke participacije. Kroz sustavni pregled literature o političkoj participaciji, te prikaz *4chan*ovog podforumu */pol/*, uspostavljeni su temelji metodologije, primjenom koje je analiza reprezentativne političke kampanje */pol/-a* pokazala da ona, kada se uspoređi s drugim, klasičnim oblicima političke participacije, uistinu predstavlja novi oblik. Za razliku od sličnih radova, koji naglasak istraživanja stavljaju isključivo na kvantitativna istraživanja (Hine i ostali 2017; Chatzakou i ostali 2017; Zannettou i ostali 2017; Zannettou i ostali 2018), ovaj je rad imao namjeru definirati i opisati internu koncepciju, kulturu i način političkog sudjelovanja korisnika */pol/-a*, jer potpuno razumijevanje ovakvog kompleksnog fenomena nije moguće samo na temelju statističkih podataka. Pritom je sugestija za buduća istraživanja fokusiranje na detaljno i sustavno proučavanje ostalih političkih kampanja */pol/-a*, kako bi se o njima mogli donijeti univerzalni zaključci, na proučavanje drugih, *4chanu* sličnih foruma, kao i na dublju analizu objava korisnika u svrhu potpunijeg razumijevanja takvih oblika političke participacije te, konačno, utvrđivanje utjecaja koje internetske političke kampanje mogu imati na pojedince, same korisnike foruma i interneta, kao i na društvo u cjelini. Zaključno, nada je autora da će ovaj rad omogućiti zainteresiranima da se bolje upoznaju s ovim fenomenom, jer on predstavlja potencijalno važan segment budućnosti političke participacije. Moguće je da će ovakvi oblici političke participacije u dogleđno vrijeme postati uobičajeni, a za njihovo uspješno razumijevanje neophodno je analizirati i razu-

mjeti aspekte i okolnosti njihovih začetaka – neophodno je razumijevanje sadašnjosti.

LITERATURA

- 4chan.org. 2019. Main page. <https://www.4chan.org/> (Pristupljeno 23. svibnja 2019).
- Adl.org. 2019. Who Are The Antifa? <https://www.adl.org/resources/backgrounders/who-are-the-antifa> (Pristupljeno 10. lipnja 2019).
- Amna, Erik and Ekman, Joakim. 2009. Political participation and civic engagement: Towards a new typology. *Human Affairs*, 22(3): 283–300. doi: 10.2478/s13374-012-0024-1.
- Bakardjieva, Maria. 2009. Subactivism: Lifeworld and Politics in the Age of the Internet. *The Information Society*, 25(2): 91–104. <https://doi.org/10.1080/01972240802701627>.
- Biggs, Michael. 2016. Size Matters: Quantifying Protest by Counting Participants. *Sociological Methods & Research*, 47(3): 351–383. <https://doi.org/10.1177/0049124116629166>.
- Chatzakou, D., Kourtellis, N., Blackburn, J., De Cristofaro, E., Stringhini, G. and Vakali, A. 2017. Measuring #GamerGate: A Tale of Hate, Sexism, and Bullying. *WWW '17 Companion: Proceedings of the 26th International Conference on World Wide Web*: 1285–1290. doi: 10.1145/3041021.3053890.
- Computerhope.com. 2019. POST. <https://www.computerhope.com/jargon/p/post.htm> (Pristupljeno 26. svibnja 2019).
- Computerhope.com. 2019. THREAD. <https://www.computerhope.com/jargon/t/thread.htm> (Pristupljeno 26. svibnja 2019).
- Dalton, Russell. 2015. Substitution versus Expansion: The Contrasts between Offline and Online Political Participation. Socsci.uci.edu <http://www.socsci.uci.edu/~rdalton/articles.htm> (Pristupljeno 21. svibnja 2019).
- Dictionary.cambridge.org. 2019. <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/guerrilla-gardening> (Pristupljeno 20. svibnja 2019).
- Dictionary.cambridge.org. 2019. Red Pill. <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/red-pill?q=redpill> (Pristupljeno 23. svibnja 2019).
- Definitions.net. 2019. Political Campaign. <https://www.definitions.net/definition/political+campaign> (Pristupljeno 10. lipnja 2019).
- De Zuniga, H., Veenstra, A., Vraga, E. and Shah, D. 2010. Digital Democracy: Reimagining Pathways to Political Participation. *Journal of Information Technology & Politics*, 7(1): 36–51. <https://doi.org/10.1080/19331680903316742>.
- Encyclopediadramatica.rs. 2019. Gamergate. <https://encyclopediadramatica.rs/GamerGate> (Pristupljeno 29. svibnja 2019).

- Halupka, Max. 2016. The rise of information activism: how to bridge dualisms and reconceptualise political participation. *Information, Communication & Society*, 19(10): 1487–1503. <https://doi.org/10.1080/1369118X.2015.1119872>.
- Hine, G. E., Onaolapo, J., de Cristofaro, E., Kourtellis, N., Leontiadis, I., Samaras, R., Stringhini, G. and Blackburn, J. 2017. Kek, Cucks, and God Emperor Trump: A Measurement Study of 4chan's Politically Incorrect forum and Its Effects on the Web. doi: 10.5281/zenodo.841769.
- Hooghe, M., and Marien, S. 2012. How to reach members of Parliament? Citizens and members of Parliament on the effectiveness of political participation repertoires. *Parliamentary Affairs*, 67(1): 1–25. <https://link.springer.com/article/10.1007/s11266-018-0002-2>.
- Koc-Michalska, Karolina and Lilleker, Darren. 2016. Digital Politics: Mobilization, Engagement, and Participation. *Political Communication*, 34(1): 1–5. <https://doi.org/10.1080/10584609.2016.1243178>.
- Knowyourmeme.com. 2018. Gamergate. <https://knowyourmeme.com/memes/events/gamergate> (Pristupljeno 22. svibnja 2019).
- Kushner, David. 2015. 4chan's Overlord Christopher Poole Reveals Why He Walked Away. *Rollingstone.com* <https://www.rollingstone.com/culture/culture-features/4chans-overlord-christopher-poole-reveals-why-he-walked-away-93894/> (Pristupljeno 23. svibnja 2019).
- Lamerichs, N., Bohmer, A. L., Nguyen, D., Melquizo, M. C. P. and Radojevic, R. 2018. Elite male bodies: The circulation of alt-Right memes and the framing of politicians on Social Media. *Journal of Audience & Reception Studies*, 15(1): 180–206.
- Merriam-webster.com. 2019. Alt-right. <https://www.merriam-webster.com/dictionary/alt-right> (Pristupljeno 25. svibnja 2019).
- Merrin, William. 2019. President Troll: Trump, 4chan and Memetic Warfare. In: Happer, C. I Merrin, W. (ed.), *Trump's Media War* (pp. 201–226). Cham, Palgrave Macmillan.
- Milner, Ryan M. 2013. Pop Polyvocality: Internet Memes, Public Participation, and the Occupy Wall Street Movement. *International Journal of Communication*, 7: 2357–2390.
- Nigrapedia.com. 2009. World AIDS Day 2009. http://www.nigrapedia.com/World_AIDS_Day_2009 (Pristupljeno 29. svibnja 2019).
- Parvin, Phil. 2017. Democracy Without Participation: A New Politics for a Disengaged Era. *Res Publica*, 24: 31–52. <https://doi.org/10.1007/s11158-017-9382-1>.
- Rouse, Margaret. 2019 Anonymous. *Techtarget.com* <https://whatis.techtarget.com/definition/Anonymous> (Pristupljeno 03. veljače 2020).
- Ross, Andrew S. and Rivers, Damian J. 2017. Digital cultures of political participation: Internet memes and the discursive delegitimization of the 2016 U.S.

- Presidential candidates. *Discourse, Context & Media*, 16(2): 1–11. <https://doi.org/10.1016/j.dcm.2017.01.001>.
- Shifman, Limor. 2013. Memes in a Digital World: Reconciling with a Conceptual Troublemaker. *Journal of Computer-Mediated Communication*, 18(3): 362–377. <https://doi.org/10.1111/jcc4.12013>.
- Stryker, Cole. 2011. *Epic Win For Anonymous: How 4chan's Army Conquered The Web*. New York: The Overlook Press.
- St. George, Donna. 2017. Signs saying 'it's okay to be white' found at Maryland high school. *Washingtonpost.com* https://www.washingtonpost.com/local/education/signs-saying-its-okay-to-be-white-found-at-maryland-high-school/2017/11/01/92013a26-bf3b-11e7-959c-fe2b598d8c00_story.html?utm_term=.553baa88d801&hpid=hp_hp-top-table-main-white-signs%3Ahomepage%2Ft-story&hpid=hp_hp-top-table-main-white-signs%3Ahomepage%2Ft-story (Pristupljeno 23. svibnja 2019).
- Techopedia.com. 2019. Doxing. <https://www.techopedia.com/definition/29025/doxing> (Pristupljeno 28. svibnja 2019).
- Theocharis, Yannis. 2015. The Conceptualization of Digitally Networked Participation. *Social Media + Society*, 1(2): 1–14. <https://doi.org/10.1177/2056305115610140>.
- Trackalytics.com. 2019. 4chan.org. <https://www.trackalytics.com/website/4chan.org/> (Pristupljeno 29. svibnja 2019).
- Underwood, Patrick W. and Welser, Howard T. 2011. 'The Internet is Here': Emergent Coordination and Innovation of Protest Forms in Digital Culture. iConference '11: Proceedings of the 2011 iConference: 304–311. doi: 10.1145/1940761.1940803.
- Vaccari, Cristian and Valeriani Augusto. 2018. Digital Political Talk and Political Participation: Comparing Established and Third Wave Democracies. *SAGE Open*, 8(2): 1–14. <https://doi.org/10.1177/2158244018784986>.
- Van Deth, Jan W. 2001. Studying Political Participation: Towards a Theory of Everything? *Researchgate.net* https://www.researchgate.net/publication/258239977_Studying_Political_Participation_Towards_a_Theory_of_Everything (Pristupljeno 03. svibnja 2019).
- Van Deth, Jan W. 2014. A conceptual map of political participation. *Acta Politica*, 49(3): 349–367. doi: 10.1057/ap.2014.6.
- Vissers, Sara and Stolle, Dietlind. 2013 The Internet and new modes of political participation: online versus offline participation. *Information, Communication & Society*, 17(8): 937–955. <https://doi.org/10.1080/1369118X.2013.867356>.
- Webopedia.com. 2019. Thread bump. https://www.webopedia.com/TERM/T/thread_bump.html (Pristupljeno 26. svibnja 2019).
- Zannettou, S., Cauldfield, T., De Cristofaro, E., Kourtellis, N., Leontiadis, I., Sirivianos, M., Stringhini, G. and Blackburn, J. 2017. TheWeb Centipede: Understanding HowWeb Communities Influence Each Other Through the Lens of Mainstream and Alternative News Sources. doi: 10.1145/3131365.3131390.

Zannettou, S., Cauldfield, T., Blackburn, J., De Cristofaro, E., Sirivianos, M., Kourtellis, Stringhini, G. i Suarez-Tangil, Guillermo. 2018. On the Origins of Memes by Means of Fringe Web Communities. Researchgate.net https://www.researchgate.net/publication/329237247_On_the_Origins_of_Memes_by_Means_of_Fringe_Web_Communities (Pristupljeno 24. svibnja 2019).

SUMMARY

NEW FORMS OF POLITICAL PARTICIPATION: AN ANALYSIS OF THE DYNAMIC OF A POLITICAL CAMPAIGN ON THE FORUM 4CHAN

The focus of this work is the analysis and critical consideration of the political campaign from the forum 4chan's – more specifically, from the subforum /pol/ (Politically Incorrect), in order to determine whether it represents a new form of political participation. By detailing major points of relevant literature on political participation, as well as through detailing the history, organization and conception of the forum 4chan, the author prepares a ground for the case study of a political campaign from /pol/. The main findings of the analysis of the selected political campaign show that it is collective, subversive, that it uses troll strategies in order to successfully realize conservative political goals and that the participation of the site's users in them can be considered to represent a form of political participation, due to the politically motivated nature of such participation. Such a form of political participation can also be considered to be an inovative, new form of political participation, through its emphasis on the participation of a smaller number of people throughout the world, lack of an established organizational hierarchy, and its different use of social media for content sharing.

KEYWORDS: political participation, political campaigns, meme, memetic warfare, 4chan.

PRILOZI

Slika 1. Primjer raida na Habbo Hotel¹⁶

MATEJ MIKAŠINOVIĆ-KOMŠO
NOVI OBLICI POLITIČKE PARTICIPACIJE:
ANALIZA DINAMIKE POLITIČKE KAMPANJE NA FORUMU 4CHAN

Slika 2. Primjer izgleda glavne stranice foruma 4chan¹⁷

4chan

What is 4chan? ✕

4chan is a simple image-based bulletin board where anyone can post comments and share images. There are boards dedicated to a variety of topics, from Japanese animation and culture to videogames, music, and photography. Users do not need to register an account before participating in the community. Feel free to click on a board below that interests you and jump right in!

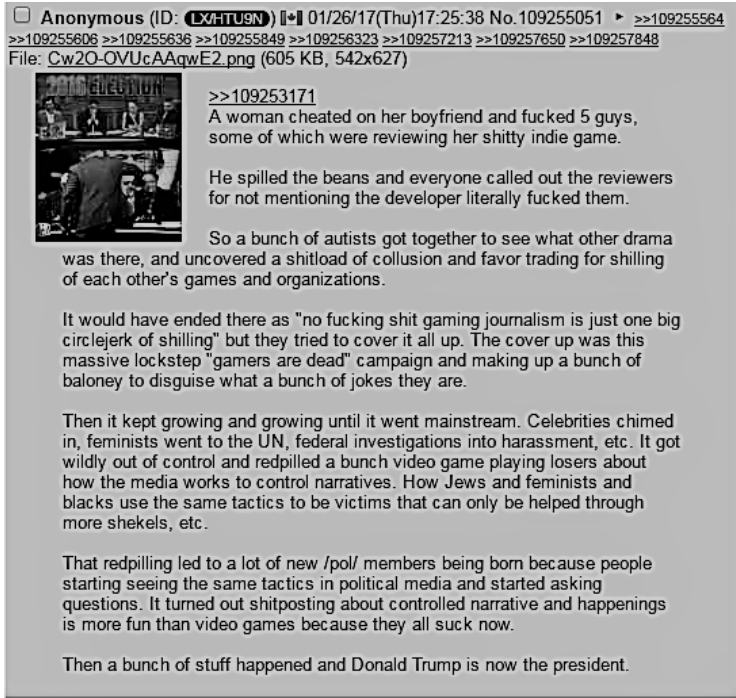
Be sure to familiarize yourself with the [Rules](#) before posting, and read the [FAQ](#) if you wish to learn more about how to use the site.

Boards filter ▼

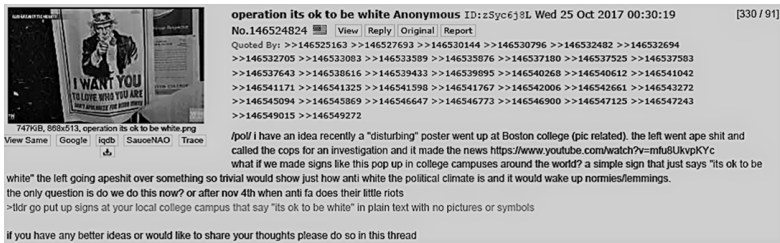
<u>Japanese Culture</u> Anime & Manga Anime/Cute Anime/Wallpapers Mecha Cosplay & EGL Cute/Male Flash Transportation Otaku Culture <u>Video Games</u> Video Games Video Game Generals Pokémon Retro Games	<u>Interests</u> Comics & Cartoons Technology Television & Film Weapons Auto Animals & Nature Traditional Games Sports Alternative Sports Science & Math History & Humanities International Outdoors Toys	<u>Creative</u> Oekaki Papercraft & Origami Photography Food & Cooking Artwork/Critique Wallpapers/General Literature Music Fashion 3DCG Graphic Design Do-it-Yourself Worksafe GIF Quests	<u>Other</u> Business & Finance Travel Fitness Paranormal Advice LGBT Pony Current News Worksafe Requests Very Important Posts <u>Misc.</u> (NSFW) Random ROBOTS9001 Politically Incorrect International/Random Cams & Meetups Shit 4chan Says	<u>Adult</u> (NSFW) Sexy Beautiful Women Hardcore Handsome Men Hentai Ecchi Yuri Hentai/Alternative Yaoi Torrents High Resolution Adult GIF Adult Cartoons Adult Requests
---	--	---	--	--

Popular Threads options ▼

Advice What would you do if someone cheated on you?	Television & Film Who is your favourite Turkish actress?	Fashion whats this hairstyle called?	International /dixie/ — The South & Friends
Video Game Generals /wowcgl - World of Warcraft Classic General: Party Like It's 11.23.2004 Edition	Weapons "Where do you see yourself in 10 years?" >be me	Anime & Manga Lenalee lee: D. Gray-man	Fitness Fake Tan to Enhance Gains

Slika 3. Česta /pol/ percepcija Gamergatea i njegovog efekta na gaming zajednicu¹⁸

Slika 4. Originalna objava tvorca kampanje operation it's ok to be white

Slika 5. Službeni dogovoreni dizajn postera

Slika 6. Izdvojeni komentari sudionika na pripremu kampanje

Anonymous ID: a0QzKP1h Wed 25 Oct 2017 04:04:02 No.146547243 [Report](#)
Quoted By: >>146547628

>>146524824
This is great because there's no way the left wins this one. They don't react and we get our fliers up everywhere, they do react and they show how unhinged they are.

I'll make some for my local uni this weekend, or should we plan this together.

Anonymous ID: /+I2VQ+u Fri 03 Nov 2017 19:09:46 No.147792944 [Report](#)

>font is perfect
>leading perfect
>kerning is perfect
>message is perfect

/pol/ really brings a smile to my face. It's literally perfect. It's not in your face, screaming. It's not some whiny victim complex. It's a subtle reassurance. It's just a simple, innocuous statement and it's really bringing out the hate and bigotry. It's exposing the crazy people on a McCarthy level witch hunt.

Anonymous ID: t5M5MEFU Wed 25 Oct 2017 01:59:15 No.146534085 [Report](#)

>>146533607
There is a time and place for overt national socialism.
Showing an idea and having the person later discovering it's a quote from Hitler will do far more good in convincing them he was right than scaring away immediately

[View Same](#)
[Google](#)
[iqdb](#)
[SauceNAO](#)
[Trace](#)
[18619481941865.jpg, 43KiB, 500x500](#)

Anonymous ID: t3wGyQzm Sun 05 Nov 2017 06:02:58 No.148021443 [Report](#)
 Quoted By: >>148021625 >>148021664
 >>148016299
 Absolutely love this idea. Unaltered it is so perfectly concise and subtle. This is a whole new level of redpilling.
 There is defienietly going to be someone who sees some of the posters on the street and may be lead to the path of redpilling by this.
 Great job /pol/ keep it up

Anonymous ID: A0s55//W Wed 25 Oct 2017 03:04:42 No.146541042 [Report](#)
 >>146524824
 This is an amazing idea. Just be sure not to use any phrases which might imply that whiteness is positive, like "white pride" or even "love who you are" like on that poster. The best is when you just assert that whiteness is not negative. The subtitle of that poster is a great example: "Don't apologize for being white." No reasonable person can disagree with that.

[View Same](#)
[Google](#)
[iqdb](#)
[SauceNAO](#)
[Trace](#)
[MotherT.jpg, 99KiB, 412x600](#)

Anonymous ID: ChBP+08g Wed 01 Nov 2017 01:18:30 No.147415049 [Report](#)
 >>147414409
 no it's perfect formatting
 if they vandalize it then PERFECT because it also proves our point that they are racist against white
 That's the beauty with passive aggression, there is literally nothing your stronger foe can do against

Anonymous ID: /MJJ5SVL Tue 31 Oct 2017 02:27:08 No.147293188 [Report](#)
 Quoted By: >>147293471
 >>147292573
 The concept is to place the posters in any and all locations. In white suburban neighborhoods where trick-or-treating will be rampant, in liberal universities and colleges, on federal buildings and lamp posts. The idea is to expand range of visibility, in the white neighborhoods were promoting the empowerment of whites while in the other scenarios it is to create tension as a result of misunderstandings or misinterpretations by the left. They will see this as an attack on other races, blow this up beyond proportion and then redpill the masses when they argue how it is not okay to be a white person.

Anonymous ID: zSyc6j8L Wed 25 Oct 2017 01:21:41 No.146530244 [Report](#)
 Quoted By: >>146530379 >>146533365
 >>146529957
 yes thats the plan. we are counting on the left to freak out over it and get it into the local news. when people see the left freaking out over such a trivial sign it will hopefully wake a lot of people up

Anonymous ID: ZqvAgSYS Wed 25 Oct 2017 03:24:37 No.146543124 [Report](#)
 >>146538666
 The point isn't to convince the people who cry Nazi at everything, it's to convince the bystanders.
 I know that its preaching to the choir for everyone here, but there are a lot of normies who legitimately don't understand how anti-white leftists are.

Anonymous ID: V8ilcyc4 Sat 28 Oct 2017 06:17:45 No.146934718 [Report](#)
 >>146934407
 The dosage is so much more effective if they FIND IT THEMSELVES. You can lead a horse to water... Political messages cannot be forced on people, they will reject every time. If their curiosity is piqued, and then they find /pol/ after 5 minutes of internet searching out of sheer curiosity, they will be much more open to it.

Poslano: 19.10.2019.
Revidirano 23.4.2020.
Prihvaćeno 7.5.2020.

REPUBLICANISM AS A CRITICAL IDIOM: WHOSE, WHOM AGAINST, AND WHAT FOR?^{1*}

Dražen Pehar
Zagreb

SUMMARY

The aim of the paper is to draw briefly the discourse-theoretical foundations to the republican political theory (section 1), with the issue of slave/slavery as a pivotal concern of social and political life (section 2), and then to chart the most interesting consequences for the contemporary versions of the theory as proposed by the key authors (closing paragraphs of section 2, and section 3). The overarching message of the paper reads that republicanism is founded on a specific view of human nature as *ens loquens*, or *zoon logon echon*, that has important implications both empirically and normatively. The third, and final, section of the paper enlists six proposals, or suggestions, to contemporary republicans for the purpose of elucidating, first, the limits of republican theory/practice, and second, its intellectual origins as well as its opposition. Summarily, the paper lays emphasis as well on the status of republican language as a critical idiom with its pluralist, highly contextualized, and often programmatic/engaged voices.

KEYWORDS: republicanism; slavery; discourse-ethics; discursive dignity; critical idiom; classical Greece and Rome

Kontakt autora:

Dražen Pehar, Peruanska 8, 10 000 Zagreb.

E-pošta: dr_pehar@yahoo.com

¹ I have been fortunate to have received an inspiring and largely sympathetic comment on the paper, mostly on the third, and the final paragraphs of the second, section, from some key authors of contemporary republicanism: John Braithwaite, Philip Pettit, and Quentin Skinner. For this I thank them wholeheartedly. I decided to add some of their comment, mostly verbatim, to the final draft of the paper because I view this essay as a product of collective effort. However, for any misinterpretation, or perhaps a wrongly placed emphasis, generally as well as in relation to the comment, responsibility lies solely on me.

1 DISCOURSE-THEORETICAL (AND –ETHICAL) FOUNDATIONS

Language can be theorized as a collective body maker without too many obstacles. If I pass on to one information concerning an event from a distant past to which I bore witness, I thereby serve to one as an additional pair of eyes, or as “auxiliary eyes.” I enable her or him, simply by the words I utter, to ‘see’ (at first in the sense of ‘visualize’) some events that s/he would not have ‘seen,’ or visualized, otherwise.

Philip N. Johnson-Laird (1988, 99) starts one of his essays by stating that, “If I blindfold you and take you into your kitchen, there is a reasonable chance that you will be able to find your way around without bumping into things. But if I have rearranged the furniture, then you will be in trouble. I can warn you: ‘Watch out – I have moved the table into the middle of the room,’ and once again you should be able to avoid colliding with it.” Johnson-Laird presents this situation simply to pose a number of questions concerning the mental maps by which we construct meaning and discourse generally. However, he does not draw a very simple inference that I think should be drawn. Again, obviously, the purpose of the language use is to increase one’s perceptual capacity and thus create a collective body in the sense of a structure made by mutual borrowings between the individual bodies – the blindfolded person (call him John) cannot see the differently arranged items in his kitchen, but if he speaks English, the fellow language-user (call her Ana) can guide him by uttering some words. Ana thus serves to John as his eyes, or as a ‘prosthetic device’ for his eyes, and does so simply through the power of her words.

Imagine now a bit more complicated situation. Granddad told Ted to bring him some water from a nearby water-spring. Ted understood the message since he learned the English language. He then went to the spring and returned to tell the following story: “Here is the water for you; it seems fresh and clean today, even cooler than yesterday. Along the way I met John. He inquired about you, your mood and health. He added that he would like to come for a visit. I invited him, and told him also that you are now fully recovered after the flu.”

This super-simple example tells us that the granddad benefits considerably from Ted’s discourse: Ted acts as his granddad’s hands, but also as his eyes (he met John, but the granddad also saw the meeting through Ted’s words), his ears (he passed on John’s message to his granddad), and also his ‘voice’ (he told John what he believed his granddad would tell if he himself met John); finally, we should bear in mind that Ted acts in the same fashion on behalf of John, too (to whom he described his granddad’s health-condition and from whom he received a message he then passed on to his granddad). Bear in mind that, every day, there are hundreds of

situations in which the roles of ‘Tad’, ‘granddad’, and ‘John,’ are played and replayed – we constantly rely on the others for the passage of indirect messages, the description of persons and events, and for mutual help with works generally.

In other words, language does not help one only in the sphere of perception; it does so also in the sphere of acting as it enables one to do some things on behalf of another, or help another, or make an arrangement for a mutual help; all you need is a polite request, or a mutual agreement, or a promise – the verbal stuff. Have also in mind that such ‘giving of hands,’ or creation of ‘extended hands,’ mediated by the use of language, is initially enabled by the mothers’ instruction to their infants to “bring the toy” or “give the toy to daddy,” and similar, which is a part of the daily language learning routine: as a part of such a routine, the child is trained as well to cooperate and assist his or her elders on the basis of a verbal pattern.

As Fiona Cowie (in Dessalles 2010, 887) put it, “Two heads are really better than one, and the only way you can reliably link those heads is via language.”² Or, as Quine and Ullian (1978, 50) put it: “Two basic ways in which language serves us are these: as a means of getting others to do what we want them to, and as a means of learning from others what we want to know. In the one way it affords us, vicariously, more hands to work with; in the other, more eyes to see with.”

An attentive reader must have noticed that this view of language (let’s abbreviate it as LCBM – ‘language as a collective body maker’) depends on things going rather well in the ethical sense. Hence, the notion of LCBM enables us to explain why some discursive-moral values are, and have to be, cherished and promoted in the society of the language-using beings. Such beings cannot make the collective body in the form of, and via, language without also supporting a number of values, or standards, that we normally relate to the use of language: truths, meanings, reasons, and promises (all those taken emphatically as moral values, hence, as guidelines to an actual both verbal and non-verbal conduct). For instance, I will successfully pass the meanings of some propositions uttered by A to a third party, B, only if and when I don’t impute some additional meanings, or connotations, to A, which implies a standard of objective correctness and stability meaning-wise. Perhaps needless to add, in some contexts such imputation takes place frequently, with detrimental effects on all the parties concerned (e.g. heated political debates; for one interesting case of political imputation in a sensitive context, see Pehar 2016d). Or, via my language I serve to my

2 Sources for such a perspective on language are too numerous to be all enlisted here; they include Roman Jakobson, Donald Davidson, Marco Iacoboni, Jean-Louis Dessalles, and Michael Tomasello, among many others; for further references, see Pehar (2016b) and (2016c).

fellow-humans indeed as ‘auxiliary pair of eyes’ only if I pass on to them true, i.e. accurate and sincere, descriptions of the environment. Or, once I receive a promise from someone that s/he would help me do so-and-so, s/he would actually serve as my “extended, or auxiliary, hands” only if s/he makes good on her, or his, promise; otherwise, she will betray my expectations, mislead me, and waste my time. This does not mean that exceptions, i.e. deliberate ad hoc or temporary violations, are impossible, or forbidden in all contexts, but it means that one needs to have a special, and plausible, reason to justify the exception (for more detail, see Pehar 2016c).³ Summarily, communication rests on a common ethos to which every human being is gradually, but securely, introduced from the first days of life to the years of full intellectual maturity.

Historically, socially, politically, and philosophically, the idea of LCBM, together with the idea of ‘discursive-moral’ values/standards, has several extremely interesting consequences. First, obviously, here we have a clear case of discourse-ethics in vivo. We have an unequivocal and straightforward explanation why we tend to attribute some moral values to the use of discourse. However, let us also immediately note that this is discourse-ethics in a limited, narrow sense of the word: ethics that pertains only to discourse, ethics to which we are committed narrowly, as long as we figure, and view and present ourselves, as language-using beings (it obviously pertains also to our general agency, but only to the extent the latter depends on, and reflects, our use of language).⁴

Second, LCBM gives us a pretty sound basis on which we can, I think unobjectionably, describe the cases of violation of the moral-discursive values in terms of harm inflicted on our both individual and collective bodies: for instance, lying may be presented as a case of external exploitation of an internalized collective body of language to achieve some purposes that in the victims’ individual bodies produce some effects that the victims cannot want to be produced there: hence, we say that lies are ‘misleading,’ or that lies ‘cloud’ or ‘blind’ our judgment, or ‘throw dust’ in our eyes, and similar (all the metaphors implying rightfully a direct bodily

3 ‘Reasons’ are devices for dealing with the cases of temporary disagreement, or suspicion, for instance, when I need to check one’s sincerity or to remove a doubt about a string of one’s discourse; the primary aim of the seeking and giving of reasons is to restore trust and reestablish agreement in views, that is, to find out the truths in a more indirect, discourse-mediated, than a direct, or perception- or experiment-based, fashion. Of course, the capacity of the narrative-making is a hugely important part of the ability to construct and supply reasons. And, in such a sense, the capacity of argumentation must have occurred pretty early in the evolutionary history of the speaking mankind, as Jean-Louis Dessalles pointed out.

4 In this I think I disagree with the versions of discourse-ethics as proposed by Habermas and Apel; in contrast to the two, I prefer empirically and practically weightier versions: for more detail, see Appendix to Pehar (2016b).

harm). The notion of LCBM, therefore, makes it easy to understand why, in an overwhelming majority of cases, the victim of a lie, together with all the discourse-supporting discourse-users, views the lie as a humiliating and degrading experience comparable to the animal's being ensnared or entrapped.⁵ Also, as Sissela Bok (1999, 26–7, 30–1) eloquently emphasized, lying has as well a negative effect on the factor of 'social trust', which supplies a foundation to any kind of civilized society, and thus involves some harm in the sense of stalling and preventing our continued creation of the collective and discourse-based body more generally (see also Williams 2002).

Third, once a person reached the stage of satisfactory verbal and intellectual maturity, s/he must have already internalized a big bag of tradition involving many individual bodies other than her, or his, own. This implies that, as we become competent users of language, we necessarily also become much more than 'this' individual body with 'this' individual history – we become a cluster of many individual voices and "seeings-as;" a cluster into which many persons have, primarily linguistically, invested their own eyes, ears, hands, and their own experiences, visions, propositions, and schemes. Thus, each and every mature human being is a 'Hobbesian Leviathan' (for the meaning and origins of the book frontispiece that include 'Hercules/Ogmios' by Lucian, see Skinner 2008a, 170–3, 190–198) built by many months and years of 'mutual contracting' that ensured his or her own peace, safety, and stability as a language-user. Hence, the distinction between 'individualism' and 'collectivism' in the realm of the discourse-using beings can have only a very limited applicability, if at all – in the world of discourse, everyone is both an individual and a voice of a collective, both a partly idiosyncratic and a partly conformist agent.

Socially, and politically in particular, two further ideas can be derived from the theory of the LCBM with its discourse-ethical underpinning. First, it is by means of language that we considerably increase the power of both collective associations and individuals in the sense of the capacity to do and grasp things. This means that, perhaps contrary to the established ways of thinking, ethics of a kind (discourse-ethics) correlate positively with '(social and political) power'. Have in mind, for instance, that, as in the old fable, after the boy shouted 'wolf' when there was none, the villagers' vigilance declined exposing them to the external dangers to a much higher degree; this means that the power of the village decreases by the work or empowerment of untruthful individuals, and thus, obviously, when reverse conditions hold, its power increases.⁶

5 To remind, the English noun 'deception' is rooted in the Latin 'decapio' ('to ensnare').

6 And here is how Geoffrey Miller (2001, 342) imagines the last thought of a dying Pleistocene mammoth killed by a hunting group of our human ancestors: "I am extinguished by

The second idea is equally relevant to our social and political existence and networking. Imagine any two persons caught in a serious conflict on an important social or political matter calling for an urgent resolution. We may think of all kinds of the non-verbal resolving of the conflict: fist-fight, or bribery, or retreat due to some unexpected development. However, we normally think of verbal and negotiation-mediated kinds of resolution as more stable ones, as those that human beings should normally prefer to the others due to a number of factors: for instance, compared to a fist-fight, they save a lot of energy and, in normal conditions, do not involve the degrading of any of the relevant parties, or severe risks to them. Then you can think of the following three kinds as the most prominent, the clearest, and also the most stable cases: binding arbitration or judicial decision, a mutual agreement, or compromise, preceded by negotiations, and, third, a resolution upon a non-binding advice, or consultancy, by a third, external and neutral party.

Now, for all such types of resolution to hold, endure, and remain effective, a number of criteria must be satisfied to the highest degree possible: the final discourse (arbitration, agreement, or resolution) must be supported by sufficiently strong reasons that cannot be opposed by the competing ones (the requirement of reason-support); second, evidence on which the final discourse is founded must be fairly gathered and constructed, which involves, among other things, true and honest witness-statements (the requirement of fairness in evidence-gathering); third, the final discourse needs to cohere well with the rules or laws, or conventions, that are already accepted in the society (the requirement of external coherence); fourth, the inner parts of the final discourse must not be mutually contradictory (the requirement of internal coherence) nor open to interpretive conflicts and queries of the extent and nature that could jeopardize the process of the discourse implementation (the requirement of the ability to avoid, or minimize, harm produced by ambiguities).

Finally, the discourse implementation may be successful only if it takes place against the background of the full upholding of all the moral-discursive values – for instance, such implementation needs to proceed on the premise of the stability of shared meaning including also a reasoned, implicit or explicit, agreement on the interpretable, or vague, provisions; moreover, the fundamental reasons for which discourse was accepted, or issued or passed, must be preserved, or remain valid, throughout the process of its implementation. (Also, perhaps needless to say, when discourse is amendable, some space needs to be left open to the process

a bunch of little bodies that weave themselves, through that odd squeaking [language], into one great body with dozens of eyes, dozens of arms, and one lethal will.” This point, too, can serve well to emphasize the specificity of republican school of thought in political theory.

of amending, and public revision and contestation in part or completely/fundamentally.) In other words, the moral-discursive values, i.e. the discourse-ethical standards, are an inevitable prerequisite to every kind of stable, discourse-mediated, conflict-resolution procedure.

2 INTRODUCING 'THE SLAVE' AND THE REPUBLICAN THOUGHT

Now, let us propose a metaphor related to the discourse-ethics, and LCBM, as presented sketchily above. Imagine that, between any two human beings, there is a web or net of discourse that is placed or removed in accordance with some human actions or performances, or practices, of a primarily verbal, but to an extent also non-verbal kind. As the next step, imagine that one individual started violating to a more significant degree the discourse-ethical structure of the web that here serves as a primary medium of interaction. Then the web will be removed and the human interaction between the former language-users will cease to be mediated by language. Silence will descend over the two. Also, have in mind that, in the middle period, when language is both used and violated in terms of discourse-ethics, of the two participants to the discourse at least one, and possibly both, used "words as weapons," that is, spoke language that is not a real language, but only a chimera of it.

Hence, summarily, for the process of removal of the web of discourse to take place, the two agents need to pass through three stages as follows: 1. A normal flow of discourse; 2. 'Crooked language', or language-violation in the sense of 'promise-breaking' or 'meaning imputation', or 'violation of a deductive form of inference', or 'sophistry', or 'lying', or any other form of discourse-unfriendly act and practice; 3. The decision to relate to the other without any support by the web of discourse, or without the discourse-ethical backing or the LCBM.⁷ The last part obviously entails the view of the other as less-than-human, as a creature deprived of one of the essential attributes of humanity. Let us call this figure "a dediscoursified human", or a discursively 'barren' human.

Politically, in both theory and practice, we have now arrived at a very interesting point. Because, the figure I have just depicted is easily identifiable as one of 'the slave.' Since the social relation that defines the figure is primarily of a discursive character, the figure is not limited only to the very ancient periods of 'cave-based' human history, and definitely is not limited

7 Of course, the process can be considerably accelerated by some kind of cultural stipulations and stereotypes: "we lose in the periods of peace what we gain in the periods of war;" or, "We are born to wage a crusade, God decides about who is right", and similar; for more on this, see Galtung (1965, 358–360) and Pehar (2016b, 56–8).

either to the manifest forms of slavery, or servitude, in which human beings suffer physically and mentally at the hands of other human beings, work their guts out, are killed or whipped, or mutilated, for no reason, or given very small food portions to barely survive.

Slavery goes much deeper than that and is more widespread, often in hardly visible formats. This means that you may have a constitution and the branching of governmental powers, and a bill of fundamental human rights in place, without those preventing one from enslaving another human being, or making slavery an important feature of the entire social edifice or network. As already suggested, all you need is a specific relation of a discursive kind that is also relevant to the entire polity, or a major part of it.⁸

For example, imagine that you have a constitutional court in your own country. Imagine further that you have a case on an important matter before the court. The court then passed in the case an obviously unjust and, depending on interpretation, either constitutionally dubious or straightforwardly unconstitutional decision resulting in a violation of some rights of a half of the population. An external power, an informal 'boss' to the court, then buys a major portion of the political class of the society to prevent them from opposing the decision even though the latter do not support, or sincerely believe in, it. Furthermore, imposing a cluster of amendments, the power soon changes the constitutional structure of the polity along the guidelines of the unjust decision, making it thus appear permanent. In the process, the super-strong reasons opposing the decision are simply ignored. Therefore, in violation of the original constitutional principles, a half of the population is forced to live under the yoke of an unfair structure created by an unfair decision, contrary to the soundest public, political and legal, reasons.⁹

Of course, we can imagine a different outcome, for instance, a rebellion, or a violent protest by the part of the population to remove the unfair structure. However, if you pose seriously the question of what key means were used to enslave and subjugate the people, the answer lies, strictly speaking, in the fact of the discursive harm or injury: against the soundest possible reasons, and in clear violation of a given constitutional

8 Importantly, the way I and many others theorize it, one can as well make oneself a slave by denying oneself as a moral-discursive being for some short-term gain; but, the condition may be, contrary to one's real interest, prolonged indefinitely – interestingly, and importantly, the pictorial metaphor for endorsement of such a position is “bowing down of one's head” or “kneeling” with one's eyes and head turned downwardly – showing and signaling bodily the act of submission, and symbolizing beheading after, for instance, a military defeat; this relates directly to the idea of LCBM.

9 This is my own account of the process of the Dayton peace treaty implementation in post-Dayton Bosnia-Herzegovina as offered in Pehar (2019a).

structure, one is subjugated to the condition of ‘asking no questions’, ‘posing no whys’, ‘being prevented from offering counter-reasons, or from offering the reasons not to revise the constitution as it was in force not long ago’; one’s lips had been violently, and in the above scenario institutionally, shut, and if one decides to ‘speak to the power’, to complain or protest loudly, one is swiftly, and publicly, characterized as a ‘fascist’, or a ‘nationalist’, or ‘right-wing populist’, even a perpetrator of ‘hate-speech’; that is, one party has signaled to the other that the latter needs to close its lips and silently, and humbly, submit to the decision the former has imposed. The “boss” may then assume a more passive stance in the belief that the physical (or material, or financial, or organizational....) weaknesses of the disadvantaged party will discourage them from opposing the unfair decision more resolutely; or, the “boss”, i.e. the ‘slave-holding’ party, may opt for a more active policy by remaining silent formally and officially, while undermining, perhaps secretly, by massive ‘sticks and carrots’ every effort to modify the state of affairs in accordance with a more just blueprint.¹⁰

Hence, to repeat, ‘enslavement’ is a process that begins with a specific discursive attitude: reasons are blocked and truths are ignored, the dialogue is discontinued and discouraged, no talk on the relevant topic is allowed, and no room is left for the exchange of potentially plausible reasons, i.e. for negotiations and compromise. The situation in the US in the aftermath of the US Supreme Court 1857 ‘Dred Scott’ decision, and also one that Blackmon (2008) named as ‘neo-slavery’ or ‘slavery by another name’, may be as well offered as one of the most graphic examples of such discourse-dependent nature of slavery (for more detail, see Pehar 2016a and 2016c). Consequently, as I emphasized in my work on ‘dediscoursification,’ the treatment of one as a slave in the discourse-related sense is very likely to act as a cause of war (*casus belli*), which is also reflected in Cicero’s

10 Interestingly, some of the first thoughts on slavery that we find in classical Greece, for example in Thucydides (Book I. 139–143) and Euripides’ *Phoenician Women* (lines 390–400), do frame the notion of slavery primarily in discourse-based terms. Also, to remind, Aristotle in Book I of the *Politics* defines the concept of the slave in terms of a being that can sense (*aisthanesthai*) *Logos*, but does not possess (*me echein*) it, which is again a discourse-theoretical approach. After having pondered many years on this issue, I came to the conclusion that the ‘dediscoursified’ character of the slave should be considered as primarily deriving from the fact that, legally, and then politically, ‘slave’ is a body owned by another body, with the proviso that the latter also functions as a ‘head’ to the former – such a relationship is, of course, stable only if the slave accepts voluntarily his or her position as a slave, and signals such an acceptance by the silence before injustice (which, again, is a discourse-theoretical notion). Also, closely related to this, such a notion of slavery is adequately reflected in the words by Saint-Just I quote in point v of section 3: “Servitude consists in being controlled by unjust laws.”

memorable words from the *Philippics*: “Servitutem pacem vocas?... Quae causa justior est belli gerendi, quam servitutis depulsio?”¹¹

Revival of the republican political tradition over the last two decades has inspired us to face again the figure of the slave, and discuss how and why, in terms of political theory, the figure seems unlikely to leave the stage of the modern or civilized, or ‘developed,’ world. Drawing on Quentin Skinner (1978; 1983; 1984) and John Pocock (1975), among others, Philip Pettit (1997) has assembled key ideas of the tradition, and presented them in a neat, readable, and widely cited format. His book was soon followed by Skinner’s own book *Liberty before Liberalism* (1998)¹² and Viroli’s *Republicanism* (1999/2002). In the early 2000s, a number of further important books of the same outlook were published including the monographs by Iseult Honohan (2002) and John Maynor (2003), and two collections of essays edited by Weinstock and Nadeau (2004) and by Laborde and Maynor (2008) (importantly, see also Skinner 2002, and Skinner 2008b). However, it is not only historically relevant that one key precursor to the more recent books on republicanism was a book in criminology, a republican theory of criminal justice, jointly authored by John Braithwaite and Philip Pettit (1990).

Pettit was developing his ideas over a long period of time: when you compare the 1990 chapter on republican theory (in Braithwaite, Pettit 1990) with the 1997 version, you see that, understandably, in the former some important parts of the model are missing, and even the issues pertaining to nomenclature are not settled yet: for instance, ‘domination’ (the key term!) is in 1990 version named ‘dominion’;¹³ that was, of course, to be expected as theories and models are like the living creatures – they develop, branch,

11 “You will call the relationship of slavery/servitude a peace? What cause for the waging of war is more just than the abolishment of slavery?” (Latin quote in Skinner 2002, 10–11, slightly amended)

12 See especially pages 24–35 for the description of how, in early English republicanism, the theory of ‘body politic’ is employed, which historically binds one key idea of the republican thought directly to the notion of LCBM.

13 The issues of nomenclature seem to remain unsettled to this day: in his comment Skinner appears even hesitant to use the term ‘republican freedom’ and explains his position as follows: “I don’t think it’s helpful to talk about ‘republican’ freedom. It’s true that there is a distinctive understanding of civil liberty that many early-modern anti-monarchists espoused, for example, in the English and American revolutions. They espoused, that is, the jurists’ view that the right way to grasp the concept of freedom is to consider what it means to be a slave, and that what it means to be a slave is to be subject (*subiectum* in the legal texts) to the will of a *dominus*. But many people who fully accepted this analysis, certainly in the Anglophone tradition, would have been horrified to be called republicans – most obviously, John Locke.” In his comment, Pettit seems to concede an important part of Skinner’s objection: “On ‘republican freedom’, however, there is something perhaps to add. I tried to replace the word ‘republican’ by a neologism, ‘civicist’, in a number of writings from about 2005 on. But no one else took it up, so I too dropped it. I’ve reconciled myself to ‘republican freedom’

grow, change, and mature. Importantly, one encompassing philosophical skeleton of the model was proposed in Pettit (2004) to which Pettit's book on the theory of freedom (Pettit 2001) was a necessary preparatory work. In the two publications one can, I think, recognize clearly that slavery is deemed a discursive, or discourse-based, condition, and that this has to be so simply because Pettit couches the notion of freedom in terms of 'discursive control' on which the idea of the capacity, or fitness, to be held responsible crucially depends (Pettit 2001). In other words, we are free to the extent that we are fit to be held responsible, i.e. to the extent that we can give a reasoned account of our behavior, or respond reasonably to the call by the others to give such an account, and revise, or clarify, our reasons in light of valid counter-reasons, or questions on some further topics, or evidence. Hence, the key message of Pettit's book on freedom reads that we are free to the extent that we can control our behavior by such, and similar, accounts.¹⁴

Here I will not in more detail explain why I view my above presentation of the notion of slavery as reflecting adequately Pettit/Skinner's, and generally republican, basic frame of thought, as I explained it already in Pehar (2016a). In this outline my aim is different: I think that republicanism of the contemporary kind calls for some, perhaps only mild and minor, interventions. As boiled down to the fundamental building blocks reproduced in the above pages, the current republican theory can, and should, be improved, or made more persuasive and appealing, by some moderate readjustments and reallocation of its emphases.¹⁵

on the grounds that it was a conception of freedom that those who are more or less properly described as republicans certainly embraced, even if it was embraced by others as well."

14 But, see also my point ii of the next section: to be as clear as possible, in the way I present republican perspective in this paper, discourse as a collective body-maker precedes moral-discursive values that precede the concept of slave(ry) ('one that can be harmed freely as a non-discursive human being'), on the one hand, and the concept of law ('the definition, based on a reasonable discourse, of punishable and preventable forms of a humanly caused harm to discursive human agents'), on the other; it is only then that the notion of freedom, which is socially and legally constituted, can be properly elucidated. However, for the most part, as I put it in the first half of this section and in point ii of the next, the most interesting part of republican perspective will be played out in the point of contact, or clash, between the practice of slavery and the understanding of law; 'republican freedom' (but see again footnote 13) is secured only to the extent that we manage to secure a proper, full and just, application of law. Also, I do not place as much emphasis as Pettit on the division (or branching) of governmental powers (the executive, legislative, and judiciary).

15 In the following I ignore Pettit (2014) which contains a theory of freedom that, as I view it, supersedes the language of his earlier work on the subject; importantly, in the more recent work, the 'slave' perspective seems to be suppressed, or considerably softened or perhaps ignored, or simply kept more in hiding. Additionally, here I cannot resist quoting a part of Pettit's response to my explicit question if he continues to adhere to discourse-theoretical foundations of republicanism: "I do think that the status that is assumed by anyone in

3 DRAWING FURTHER, AND FINER, CONTOURS

This section, composed of six points, is organized in the following way: points i-iii deal with more foundational issues – what themes, with what expectations, and in which mode, should republican political theory be brought to tackle more specifically, given the framework I outlined in previous two sections. Points iv-vi address the issues related to the social membership of the intellectual movement, the issues of inclusion and exclusion. Specifically, point iv is about Pettit's idea of a key or arch-opponent, or -competitor. In its stead I argue for the idea of a pluralist opposition, or competition, and also of a pluralist membership, emphasizing the latter especially in point v. In point vi I make a plea to remove the adjective "neo-Roman" and treat many classical Greek voices as equally valuable sources of the republican political tradition. Point vi is a special, but highly important and illustrative part of my general call to republican theorists and writers to be open widely to a multitude of voices as long as those endorse the broad, but recognizable, guidelines presented in sections 1 and 2, and points i-iii of this section. To refer back to my title, the first three points of this section center on *What for*; the last three on *Whose* and *Whom against*. Point i most directly explains the reasons for my putting in the title the characterization of republicanism as primarily a critical idiom. Points ii and iii emphasize, as is more widely known, republican commitment to the practice of education as well as to the processes of human civilizing, virtuous or civic character-building, and conflict-resolving, but I interpret their function as being, foremost, supportive of, hence auxiliary to, the 'critical idiom'-function, or point i.

i. Recently, I often posed to myself the following question: granted the relatively high number of influential republican theorists and practitioners, how come that republicanism is not more widespread or popular? Secondly, why is our contemporary political world not at least close to being in accordance with the preferences of the republican school of thought, or to a higher degree representative of the republican values? I think the answer to both questions must come in two parts.

One has to do with the idea of 'discursive dignity.' When I think of myself as a 'republican' (apart from the principles, arguments, and ideas internalized in the course of reading the sources), I reason approximately along the following lines: I imagine there is a field of discourse between

non-hierarchical discourse, and the status with which they are credited, is best given political recognition under a system of law where people enjoy freedom as non-domination and pass the eyeball test. To that extent, I think that the views defended by figures as different as Habermas and Darwall provide a sort of philosophical foundation for seeking such a system. But the writers in the tradition do not themselves seek any such foundation; on the whole, they are not deeply philosophical."

me and a figure, or institution or body, of some political, and often legal, prominence; and then I simply ask myself “how can I protect my own discursive dignity, if I need to, in relation to the figure by drawing on the parts of the field?”. Sometimes I will think of the field of law as a resource I need to rely on to demonstrate the figure’s arbitrary interference with my choices, but sometimes, equally importantly, I will think simply of a more general, perhaps culture-related political argument – for instance, when appropriate, I may oppose the aforementioned figure by emphasizing his or her adherence to cultural biases (perhaps neo-colonialist, or pseudo-religious), or political sophistry or over-generalization, that cannot survive a closer theoretical, or simply logical/epistemological, scrutiny.¹⁶ Regardless of the outcome of my ‘discursive defense,’ one thing is pretty clear: to launch the discourse in the first place, I need to feel pretty confident about my discursive abilities, that is, my capacity to preserve and protect my discursive dignity, and do so in the form of publicly presented reasons for everyone to hear, understand, and, preferably, to respond publicly.

However, I also think that a majority of people do not yet sufficiently think of themselves as ‘the discursively dignified’ beings to whom one cannot, and should not try to, sell whichever idea, or proposition, one likes. And, sometimes, of course, objectively the protection of discursive dignity is unlikely to be an easy undertaking simply due to the sheer complexity of issues one needs to tackle: think, for instance, of moral dilemmas that frequently characterize the legal-political field (Cicero deals with a number of those pertaining to the practice of promising in *De Officiis*; think also of the similar contemporary issues pertaining to ‘euthanasia’ or ‘abortion,’ or ‘hate speech’), or complexity inherent in every act of ‘compromise’ that necessarily involves a fine-grained politico-ethical balance of ideas and interests (see also Sherry 1995, 137–8). This, more than anything else, explains why the republican theory, the republican thinking and tradition, is not, and is unlikely to be, more fashionable. For a majority of people, who are busy with all kinds of issues and troubles, it is much easier to rationalize than oppose, or problematize or head-on challenge, the fact of their submission that they always claim is “only temporary” (as emphasized very early by Euripides, Thucydides, Seneca, and later by Milton and La Boetie), and hope that ‘the arbitrary interference,’ or a similar kind of discourse-based harm, will be dealt with by appropriate authority, or “when conditions are ripe”.

As to the second part of my answer, simply due to the fact that specific discursive arbitrariness is more quickly spotted, and more pronounced,

16 One statement repeatedly made by the former US State Secretary, Madeleine Albright, is among my favorite examples: “We [USA] stand tall and see further than other countries into the future” (retrieved from <https://1997-2001.state.gov/statements/1998/980219a.html>)

than the background of the regular, rule-following, and non-arbitrary discourse, and is more harmful to, and more intensely felt by, some specific individuals or groups than the others, republican language will often assume the shape of a critical idiom targeting some specific issues at a not too general level of political theorizing. However, also importantly, it is impossible to criticize something without criticizing, and thereby often publicly exposing and thus annoying, someone. Apart from the fact that too many people still respond to the political or social kinds of critique in discourse-unfriendly ways – for instance, by reducing the argument to the *ad hominem* form, – that ‘someone’ will often protect and promote some factions that stand for some extremely powerful financial, or other, interests, not for the interests of the majority or for the public interest and good.

Furthermore, as an expected effect or response, the ‘someone’ will do everything, either directly or indirectly, to silence your opposition on the one hand, and on the other support those political agents and theorists whose key idiom is not of the republican kind, and who view their work exclusively in terms of an accommodation of narrow, short-term interests, not in terms of a just society, or promulgation of a common, enlightened, more long-term interest. The ‘someone’ will support those who do not care about the sharing of a common language, but about a small niche in which they can talk to themselves, and their loyal followers, in their own language. I contend that this, too, supplies a part of the answer to the question of why republicanism is not more widespread or popular, or why the contemporary political world is far from being representative of the republican ideals; and, more sadly, why it is far from being in a peaceful, or at least more positively conflict-transforming, condition.

Hence, my message based on the first reflection in this section is as follows: have a full confidence that republican critique, based on human discursive dignity, will in some form live forever, but, as regards actual social and political impact of the critique, or its capacity to attract and motivate a more cohesive group of followers or sympathetic supporters in the daily politics, we should not set our expectations too high.

ii. Republican theorists should move the idea of discourse, and discursive dignity with its social and political ramifications, much more determinedly, and assertively, to the center of their interest. Republican theory is primarily about an idea of human nature (as *ens loquens*, or *zoon politikon kai logon ehon*). This also implies that the notions of law (a kind of discourse) and of the law-following polity should play a much more prominent role in theorizations along the republican terms.¹⁷ From what I can

17 Skinner agreed very much with this point; actually, he seems to me to lay a great emphasis on the role of jurists in what we nowadays call ‘republican tradition;’ here is what he stated

gather, the failure to add, or emphasize, those two views may perpetuate some of the shortcomings, lacunae or ambiguities, or even inconsistencies that can be found in today's versions of republican theory.

Hence, I propose that we should not agree with Pettit's thesis that "non-arbitrary laws...make people non-free [in contrast to unfree]" simply because "obeying laws... constrain the range of our choice" (Pettit 1997, 302).¹⁸ Furthermore, the notion of 'arbitrary influence,' on which the idea of 'domination' most critically depends, cannot be disentangled from the notion of discourse. However, also importantly, I think that the notion of arbitrary influence, except in the most straightforward, but also incomplete and not self-enforced, sense of "a law-violating, or law-opposing, influence", cannot be at all couched exhaustively in general terms, and especially not in terms of procedures.¹⁹ In the conditions of real life, the 'arbitrary influence' is normally shown to be arbitrary post-facto, through an interpretive critique of a flawed or unfair ad hoc application, or enforcement, of (specific) laws, or some constitutional provisions, in specific, publicly visible conditions, or through a critique of logical or epistemological aspects of one's discourse.

This has important implications also for the understanding of the 'civic virtue'- related aspects of the republican theory in the following sense: institutional and procedural blueprints, and guidelines, do not suffice to create a good, and well-functioning, polity. The institutions of govern-

in his comment: "I completely agree with you that legal language should figure much more prominently in so-called republican discourse. I now think the alleged influence of classical Roman and Renaissance republican texts has been greatly exaggerated (certainly by me). The whole vocabulary of the so-called republican theory of freedom in early-modern Europe stems from the jurists, and in c17/c18 England and America the discussion is largely framed in the terminology of common law (in turn largely taken from Roman law, especially as reformulated by the Medieval Glossators, among whom Azo seems to me probably the most crucial source for later common law writers). "

18 In Pehar (2014b) I proposed an analysis of the notion of law in terms of 'collective promise.' In contrast to Pettit, I would say that we fulfill the laws in the way we fulfill our promises, and that this makes us generally free. Now, if one violates the law, then one is not free from the standpoint of the collective personality; also, one risks being apprehended and indicted, of course. In other words, the laws are imposed only on the crime perpetrators, not on everyone; but they apply to everyone because we assume that, if we lack a reasonable argument to the contrary, everyone supports the laws. I think that my conception of law can be non-problematically reconciled with the language of 'vinculum iuris' ('the binder, or rope or chain, of law'; e.g. in the *Institutes* by Justinian, 3, 13), which is envisaged as being invisible and self-imposed: the idea of 'promise' makes again a useful model to present the idea of 'invisible binder', and anyway is the topic through which the classical Roman jurists introduced the idea of 'legal obligation as a vinculum iuris' ('vinculum iuris' is probably a Latin reflection of the Greek 'desmoi ton poleon' – originally, 'justice' and 'shame' as the inner binders of the city from Plato's dialogue *Protagoras*; for more detail on the concept of 'vinculum iuris' see Gaudemet 2000).

19 Lovett has a different view on this; see Lovett (2010, esp. 85-123).

ment must be filled with the ‘human stuff’ (or ‘human natures’) of the right kind to ensure the proper service to the state and a just administration of law;²⁰ such ‘stuff’ is brought about discursively and gradually, by education and by a character-rooted habit-formation, through training and practice, enabling them to keep their eye on the discourse-based values that are critically important to the collective body. However, this does not mean that institutions or procedures are unimportant; it means only that they are insufficient and need to be supported/supplemented with the relevant virtues. (Sherry 1995)

iii. Another view looms large behind the classical forms and traditions of republicanism: the idea of peaceful conflict resolution, and the concomitant idea of a civilized, non-violent, and negotiated settlement of political differences and disputes. In some key thinkers of the ancient republicanism, and I don’t mean only the classical Roman figures, this idea is prominent.

The narrative runs approximately as follows: at the times when they were not endowed with key political virtues, humans lived in scattered communities, feared each other, and were an easy prey to all kinds of misfortune; to build a polity, they need both *logos*, as a precondition to the rule of law, and some specific virtues that enable them to found and preserve the *polis* and tame the violence inherited from the darker stages of human (pre)history.²¹ As emphasized above, classical republicanism views slavery either as a straightforward ‘casus belli’ or as a relation that cannot be distinguished conceptually from ‘the state of war;’ hence, building a viable *polis* and removing the conditions of slavery, or the state of war/emergency, are hugely overlapping, perhaps even identical, processes. My third suggestion is thus as follows: the enrichment of republican model in direction of the ‘peace, conflict, and war’-related thinking is likely to bind its core, discourse-related parts more tightly to the realms of the International Relations and global politics (only to a very small degree overlapping with Slaughter 2018; but compare also Braithwaite 2003).

20 In a context like this I like quoting a 1930 statement by Herman Müller, then Chancellor of the Weimar Republic: “Democracy without democrats is an internal and external danger” (cited in Mazower 1998, 22); have also in mind that Thomas Jefferson, later followed in this by Tocqueville, laid a critical emphasis on the role of education in the preservation of the republic and the law-abiding citizenry, for which see Peterson (1970, 145–152) and Tessitore (2003).

21 The sources include Cicero’s *De Inventione*, and Aelius Aristides, *Pros Platona*, who draw on the classical Greek sources such as Plato’s *Protagoras* or *To Nicocles* by Isocrates; I think we should assume that both Plato and Isocrates draw on earlier sources, as evidenced, for instance, in Sophocles’ *Antigone* (lines 354–5). Aristotle’s *locus classicus* on *zoon politikon logon ehon* (*Politics* Book I, 1253a–b) draws as well implicitly on Plato’s *Protagoras*; importantly, in this regard Thomas Hobbes, with his notion of ‘peace-making virtues’, and the description of the state of nature, is part of the same tradition.

iv. There is some degree of shyness (or, should I say ‘civility’) in Pettit’s presentation of republicanism as a political theory interpreted in terms of social and political influence. In terms of historical interpretation, he presents the picture of republican ‘eclipse’ and of ‘liberalism,’ the arch-enemy of republicanism, as the leading political view of today in the sense of ‘being socially/politically dominant,’ or ‘being most influential and most taught about.’ I am not sure if this is historically accurate.

Today, for sure, we are witness to an ‘ideological’ dominance of a shallow talk about ‘liberalism, pluralism, and human rights,’ which clearly serves as a support to the global corporations and US-led neoliberal, often non-democratic, domination of the Trans-Atlantic political-military, very pronouncedly elitist, network (NATO and EU). In other words, you will hear people often saying that ‘they are free to choose,’ or ‘think as they like,’ or ‘associate with others as they like,’ or that ‘the pluralism of opinions and parties is the key to democracy and our way of life,’ and similar. However, perhaps what one does not hear frequently enough is a simple, yet undeniable fact of which all mature adults, in their optimal and fully sober condition, are aware: there is no society or political order, characterized by some modicum of civilized conduct, which does not encompass both rights and duties standing approximately in balance (see also Sherry 1995).

Yes, one can think as one prefers, but one also owes an argument, or evidential support, to whomever one talks to. Yes, one can associate with others as one decides, but ‘associations’ need to respect the constitutional principles. Yes, one can do whatever one likes, except that one has the duty not to harm another human being, and one cannot, and should not, harm the being without a legal sanction.²² In other words, if we decide to picture our intellectual arch-enemy in pretty simplistic terms, as a theory claiming that “one is free to the extent one is not interfered with,” I am afraid that there will not be enough of weight and relevance in our republican projects or ideas.

v. Hence, let us try to picture republicans as an internally diverse and colorful club that encompasses both ‘grand’ theorists and, perhaps more important, theorists at a mid-level of theorizing, including also practitioners i.e. those writing pamphlets, or manifestos, or ‘party programs,’ and acting along such guidelines in their daily political battles. While adopting such a view, I think we may as well realize the strength, a very enduring, or perennial, character of ‘republican principles,’ and also their enduring social and political influence. In such a sense, I would advise against a quick dismissal of some versions of republican thought that are alleged

22 Of course, this is acknowledged in many key provisions of many constitutions, and international conventions, world-wide: think, for instance, of the German *Grundgesetz* (articles 1–19), or of the *European Human Rights Convention*.

not to coincide with the 'orthodoxy', such as Kant or Rousseau. If one calls oneself 'a republican,' and then offers a reason for which s/he thinks that s/he belongs to the tradition of republican theory, we owe her or him a charitable and patient hearing as much as s/he owes it to us too.

For instance, I think that, in some aspects, Hobbes is a republican (at least, he is not a republican any less than Cicero; have also in mind that Hobbes named one of his *Leviathan* chapters, in Latin, 'De Civitate sive Republica'²³); also De La Boetie ('On voluntary servitude') should be counted as a major figure of the republican tradition, and many *Levelers* such as Overton, and some voices of critical, post-Marxist theory, and Louis (Antoine) Leon de Saint-Just, too, who presents the notions of liberty and law in the following terms (Saint-Just 1791, 27): "Servitude consists in being controlled by unjust laws; liberty in being controlled by reasonable ones; and license in being controlled by oneself...The spirit of equality does not consist in the fact that one human being can say to another 'I am as powerful as you.' There is no such a thing as lawful power. Neither laws nor God itself are powers, but only a theory of the good. The essence of equality consists in each individual being an equal part of sovereignty, that is, of the totality." To those countless others should be added, including many voices from the Weimar Republic and many 19th century advocates of republicanism in France, including Maurice Jolly.²⁴

Having in mind the diversity of political motivations and issues, we should not be caught by surprise with the multitude of opponents of republicanism, either theory- or practice-wise. Hence, addressing again the issue touched upon in point iv, the nature of the opponent will be normally determined by the specific issues a republican theorist, or practitioner, deals with, and also by the parts of the theory on which this or that republican places his or her current emphasis. For instance, in some cases, legal positivism can be an arch-opponent, and in some other cases it will be legal realism of the kind sketched by Thrasymachus in Book I of Plato's *Republic*. In some others, a republican theorist will have to confront a different kind of opponent: for instance, a postmodernist theorizing of government, or perhaps a postmodernist, or radically relativist, take on ethics; and in a third set of cases, the role of the arch-opponent may be

23 In his comment Skinner, expectedly as he authored Skinner 2008a, disagreed with my, perhaps preposterous, call to add at least some aspects of Hobbes to the republican tradition; still, I reckon that the exegesis of Hobbes is not an easy or straightforward matter, for which see Pehar 2014a.

24 One reviewer for this journal suggested that I should add Hannah Arendt to the list of important republican thinkers, which is more than welcome suggestion in the context of this point; in that regard, her *Crises of the Republic*, at least to me, seems more straightforwardly republican than her other publications; and, of course, like many others I find her leanings towards Martin Heidegger's language, or jargon, somewhat problematic and puzzling.

enacted by ‘Leninism’ or ‘Nazism’ taken as clusters of ethical, legal, and political attitudes (as in Pehar 2014b).

We should also note that this move is very likely to affect one’s choice of intellectual alliance. In my own case, Donald Davidson and natural law-theorists often figure as key allies in general discourse-related and legal fields respectively; but this applies predominantly to the most abstract, or general, level of theorizing. Put less abstractly, the number of republican-minded practitioners of politics must be definitely higher, but still not too high due to the considerations from my point i above.

vi. With the notable exception of Iseult Honohan, a majority of today’s republican theorists present the school as ‘neo-Roman.’ The motivation for their doing so lies probably in the fact that the English-speaking world learned about the tradition primarily through Machiavelli and the Italian Renaissance and European humanism in which the Latin was the *lingua franca* of teaching, while reliance on Roman classics, such as Cicero, Seneca, Sallust, and Livy, was a compulsory part of higher education. Additionally, the Roman code of law, which critically influenced the development of the legal codes throughout Europe, with the *Digest* by Justinian, must have influenced as well the choice of the adjective ‘neo-Roman’ to characterize the modern-day republican perspective.

However, I find this deeply unsettling and unfair mainly for the following reason. After the famous line by Horace on ‘*Graecia capta*,’²⁵ it is more or less widely known that the Greeks were much more versatile producers of culture, including philosophy, science, and arts, than the Romans; hence the Roman political philosophers basically learned stuff and borrowed from the classical Greek thinkers and writers: Cicero, for example, is widely known not to be an original thinker as he was predominantly paraphrasing, or applying, the Greek sources including Plato, Aristotle, and the Greek Stoics. Actually, Cicero viewed himself primarily as a proto-postmodernist of a skeptical outlook in accordance with the then prevalent, and today obviously strange, interpretation of Plato; hence, since he, as a Platonist in accordance with his own reading of Plato, was unable to adopt more firm, or positive, political and legal views, in his books *De Civitate* and *De Legibus* he borrows, with no excuses or afterthoughts, from the Stoic doctrines (for more detail, see Clayton, n.d.).

This does not mean that Cicero is not important; but it must mean that, without the Greek predecessors, especially in the realm of political theory, there would not have been any political thought in the classical Roman era from say 200 BCE to 100 AD, including the age of Republic,

25 „*Graecia capta ferum victorem cepit et artes intulit agresti Latio*.” Or: „Greece, the captive, made her savage victor captive, and brought the arts into rustic Latium” (Horace, Epistles 2.1.156).

Caesar, and Augustus. Also, it is sufficiently known that the Romans, who received the higher education, thought it was their duty to learn the classical Greek (primarily the Attic dialect as written in 5th and 4th century BCE), as fluently as possible, in order to be able to read at least Plato, Aristotle, and key Greek historiographers and dramatists.

However, most importantly, there are so many republican ideas and propositions (I mean, 'modern-day republican') in the classical Greek works considered per se that the idea to limit the adjective to 'neo-Roman' (republicanism) seems to me historically very inadequate and very unfair regardless of the more specific issue of Greco-Roman interaction. For instance, Euripides puts into the lines spoken by his *dramatis personae* many ideas about *Isonomia* and *Isegoria* (equality before the law and the equal rights of public speech); and he also addresses many times the issue of slavery (which he, too, states is 'para physin' - *contra naturam*); have also in mind the importance of the *Antigone* by Sophocles not only for the classical tradition of the natural-law thinking, but also for the general topics of 'a good ruler' and of 'the city-making sentiments/attitudes (*astynomoi orgai* in the Greek)'. Thucydides, too, has been an important source, especially if considered in terms of 'discourse ethics' (3.82), and in depiction of 'the rights of the stronger' ('Melian Dialogue') as well as in presentation of Pericles' description of the character of the Athenian democracy, or in the paragraphs concerning the pseudo-debates between the proponents of democracy, on the one hand, and aristocracy on the other (again 3.82). Even in Hesiod and pre-Socratic philosophers one can find interesting precursors to the contemporary republican ideas; and then, following a very important experience, and period, of the Peloponnesian war (the end of 5th century BCE), at last we come to the really golden era of Athenian philosophy, political theory, law, ethics, and scholarship more generally, which includes Socrates, major sophists such as Gorgias and Protagoras, Plato, Isocrates, and Aristotle with their broadly ramified schools.²⁶

The claim that those thinkers, orators and dramatists, have not critically influenced the Roman political, and general philosophical thinking, cannot be reconciled with available historical evidence. Have in mind that this is not a minor issue of nomenclature or national branding or visibility. To put it simply and unmistakably, it is politically unfair, and thus 'un-republican', to exclude key Greek thinkers from the history of republicanism; it is also imprudent in the sense of signaling falsely that the corpus of classical Greek writings in politics has nothing to offer to the

26 Here the development of the culture of writing, and literacy in general, played an immensely important role: see, among others, Vernant (1990, 204–208) and Harris (1989); for well-organized presentations of the key sources of the classical Greek political thought, especially pre-Socratic, see Gagarin and Woodruff (1995), and Woodruff (2005).

modern-day republican. And, finally, returning to the theme with which I opened this self-reflective overview, if deprived of the Greek sources or Greek socio-political debates and experience, the LCBM in the area of the history of political ideas, not only data-wise but also in terms of the creativity of dialogue and the richness in political logic/epistemology and rhetoric, would make a very impoverished collective body.²⁷

REFERENCES

- Blackmon, Douglas A. 2008. *Slavery by Another Name*. New York: Doubleday.
- Bok, Sissela. 1999. *Lying*. New York: Vintage Books.
- Braithwaite, John. 2003. "Domination, Quiescence, and War Crimes". In *Policymaking and Peace*, ed. Stuart Nagel, 213–225. Lanham: Lexington Books.
- Braithwaite, John and Philip Pettit. 1990. *Not Just Deserts: A Republican Theory of Criminal Justice*. Oxford: Clarendon Press.
- Clayton, Edward. n.d. "Cicero (106–43 B.C.E.)". *Internet Encyclopedia of Philosophy*: <https://www.iep.utm.edu/cicero/> (accessed on 22 April 2020)
- Dessalles, Jean-Louis. 2010. "Symposium on J.-L. Dessalles's *Why we Talk* (OUP, 2007): Precis by J.-L. Dessalles, commentaries by E. Machery, F. Cowie, and J. Alexander, Replies by J.-L. Dessalles". *Biology and Philosophy*, 25: 851–901.
- Gagarin, Michael and Paul Woodruff. eds. 1995. *Early Greek Political Thought from Homer to the Sophists*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Galtung, Johan. 1965. "Institutionalized Conflict Resolution: A Theoretical Paradigm". *Journal of Peace Research*, 2(4): 348–397. doi: 10.1177/002234336500200404.
- Gaudemet, Jean. 2000. "Naissance d'une notion juridique: Les débuts de l' 'obligation' dans l' droit de la Rome antique". *Archives de philosophie du droit* 44: 19–32.

27 While both Skinner and Pettit agreed with my point vi, thereby revoking the adjective 'neo-Roman' (republicanism), Braithwaite went one step further by emphasizing that the parts of republicanism lie in historically even more distant periods of the Persian Cyrus the Great; and also that, "Republican thought flowed along many different Silk Road paths. And it seems to me that the last great innovation in [Chinese] republican thought, the Control Yuan in Sun Yat Sen's republican constitution, is something that would greatly benefit many western powers, notably the United States, at the moment. The Control Yuan became a fourth elected branch in Chinese history that oversees the impeachment of officers of the judiciary, legislature and executive, the anti-corruption commission, the Auditor-General, the Ombudsman, the Electoral Commission, the Human Rights Commission etc.... Republican theory will better advance when its 'diverse and colorful club' stretches beyond the histories and philosophies of the NATO powers." As one reviewer suggested, an argument similar to Braithwaite's is presented in Springborg (1992).

- Harris, Roy. 1989. "How does writing restructure thought?" *Language & Communication* 9: 99–106. doi: 10.1016/0271-5309(89)90012-8.
- Honohan, Iseult. 2002. *Civic Republicanism*. London: Routledge.
- Johnson-Laird, Philip N. 1988. "How Is Meaning Mentally Represented?" In *Meaning and Mental Representations*, eds. Umberto Eco, Marco Santambrogio, and Patrizia Violi, 99–118. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press.
- Laborde, Cecile and John Maynor. eds. 2008. *Republicanism and Political Theory*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Lovett, Frank. 2010. *A General Theory of Domination and Justice*. Oxford: Oxford University Press.
- Maynor, John. 2003. *Republicanism in the Modern World*. Cambridge: Polity.
- Mazower, Mark. 1998. *Dark Continent: Europe's Twentieth Century*. London: Penguin Books.
- Miller, Geoffrey. 2001. *The Mating Mind: How Sexual Choice Shaped the Evolution of Human Nature*. New York: Anchor Books.
- Pehar, Dražen. 2014a. "Ambiguity, *Leviathan*, and the Question of Ultimate Interpreter". *Prolegomena*, 13(1): 21–44.
- _____. 2014b. *Vladavina zakona i njeni čuvari* [Rule of Law and Its Guardians]. Mostar: UG *Dijalog*, IDPI, Hrvatski dom herceg Stjepan Kosača.
- _____. 2016a. "Theory of Dediscoursification as a Part of Republican Theory"; and "Theory of Dediscoursification as a Part of Republican Theory – part two"; 8 and 15 April, *TransConflict*: <http://www.transconflict.com/2016/04/theory-dediscoursification-part-republican-theory-084/> and <http://www.transconflict.com/2016/04/theory-dediscoursification-part-republican-theory-part-two-154/> (accessed on 22 April 2020).
- _____. 2016b. "Dediscoursification: a Discourse-ethical Critique of Discursive Production of the State of War". *Političke perspektive*, 6(1–2): 35–65.
- _____. 2016c. *Dediscoursification: How Discursive Attitudes Cause Wars* (Unpublished Draft Manuscript). https://www.academia.edu/19519042/DEDISCUROUSIFICATION_HOW_DISCURSIVE_ATTITUDES_CAUSE_WARS_2016 (accessed on 22 April 2020).
- _____. 2016d. "Skidelsky v. Ignatieff (on Kosovo and 'Allied Force')". 26 February, *TransConflict*: <http://www.transconflict.com/2016/02/skidelsky-v-ignatieff-on-kosovo-and-allied-force-262/> (Accessed on 22 April 2020)
- _____. 2019a. *Peace as War: Bosnia and Herzegovina, Post-Dayton*. Budapest–New York: Central European University Press.

- _____. 2019b. "Slavery, body, dediscoursification". A research proposal (available from https://www.researchgate.net/publication/337547419_RESEARCH_PROPOSAL: Accessed on 22 April 2020).
- Peterson, Merrill. 1970. *Thomas Jefferson and the New Nation*. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Pettit, Philip. 1997. *Republicanism: A Theory of Freedom and Government*. Oxford: Clarendon Press.
- _____. 2001. *A Theory of Freedom: From the Psychology to the Politics of Agency*. Oxford, New York: Oxford University Press.
- _____. 2004. "Discourse Theory and Republican Freedom". In *Republicanism: History, Theory and Practice*, eds. Daniel Weinstock and Christian Nadeau, 62–82. London, Portland, Or: Frank Cass Publishers.
- _____. 2014. *Just Freedom: A Moral Compass for a Complex World*. New York, London: W.W. Norton & Co.
- Pocock, John G.A. 1975. *The Machiavellian Moment*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- Quine, Willard Van Orman and Joseph S. Ullian. 1978. *The Web of Belief*. New York: McGraw-Hill, Inc., 2nd edition.
- Saint-Just, Louis-Leon de. 1791. *Esprit de la Révolution et de la constitution de France*. Paris: Beuvin.
- Sherry, Suzanna. 1995. "Responsible Republicanism: Educating for Citizenship". *University of Chicago Law Review*, 62: 131–208. doi: 10.2307/1600133.
- Skinner, Quentin. 1978. *The Foundations of Modern Political Thought* (2 vols.). Cambridge: Cambridge University Press.
- _____. 1983. "Machiavelli on the Maintenance of Liberty". *Politics*, 18: 3–15.
- _____. 1984. "The Idea of Negative Liberty: Philosophical and Historical Perspectives." In *Philosophy in History*, eds. Richard Rorty, J. B. Schneewind, and Quentin Skinner, 193–221. Cambridge: Cambridge University Press.
- _____. 1998. *Liberty before Liberalism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- _____. 2002. "Classical Liberty and the Coming of the English Civil War." In *Republicanism. A Shared European Heritage*, Vol. II, eds. Martin Van Gelderen and Quentin Skinner, 9–28. Cambridge: Cambridge University Press.
- _____. 2008a. *Hobbes and Republican Liberty*. Cambridge: Cambridge University Press.
- _____. 2008b. "Freedom as the Absence of Arbitrary Power". In *Republicanism and Political Theory*, eds. Cecile Laborde and John Maynor, 83–101. Oxford: Blackwell Publishing.

- Slaughter, Steven. 2018. "Republicanism and International Political Theory". In *The Oxford Handbook of International Political Theory*, eds. Chris Brown and Robyn Eckersley, 626–638. Oxford: Oxford University Press.
- Springborg, Patricia. 1992. *Western Republicanism and the Oriental Prince*. Cambridge: Polity Press.
- Tessitore, Aristide. 2003. "Legitimate Government, Religion, and Education: The Political Philosophy of Thomas Jefferson". In *History of American Political Thought*, eds. B.P. Frost and J. Sikkenga, 132–148. New York: Lexington Books.
- Vernant, Jean-Pierre. 1990. *Myth and Society in Ancient Greece*. New York: Zone Books.
- Viroli, Maurizio. 1999/2002. *Republicanism*. Translated by Anthony Shugaar. New York: Hill and Wang. [Italian original: *Repubblicanesimo*. 1999. Roma-Bari: Laterza.]
- Weinstock, Daniel and Christian Nadeau. eds. 2004. *Republicanism: History, Theory and Practice*. London, Portland, Or: Frank Cass Publishers.
- Williams, Bernard. 2002. *Truth and Truthfulness*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- Woodruff, Paul. 2005. *First Democracy*. Oxford, New York: Oxford University Press.

SAŽETAK

REPUBLIKANIZAM KAO KRITIČKI IDIOM:

ČIJI, PROTIV KOGA I ZBOG ČEGA?

Svrha se ovoga oglada sastoji u kratkome prezentiranju diskurzivno-teorijskih zasada republikanske političke teorije (Dio 1), sa temom roba/ropstva kao središnjim problemom društvenoga i političkoga života (Dio 2), kako bi se potom ocrtale najzanimljivije konsekvence za suvremene verzije te teorije, kako su predložene od strane ključnih autora (završni paragrafi Dijela 2 i Dio 3). Obuhvatna poruka oglada glasi da se republikanizam temelji na specifičnome poimanju ljudske prirode kao *ens loquens*, ili *zoon logon echon*, što sadrži važne implikacije u i empirijskome i normativnome smislu. Treći, završni dio oglada navodi šest prijedloga, ili sugestija, današnjim republikancima kako bi se, prvo, pojasnile granice republikanske teorije/prakse, i drugo, kako bi se pojasnili i njezini intelektualni izvori i njezina oporba. Sveukupno, ogled naglašava status republikanskoga jezika također kao kritičkoga idioma sa pluralističkim, izrazi-to kontekstualnim i često programatskim/angažiranim glasovima.

KLJUČNE RIJEČI: republikanizam, ropstvo, etika diskursa, diskurzivno dostojanstvo, kritički idiom, klasična Grčka i Rim.

OSVRTI, PRIKAZI, RECENZIJE

ŽARKO PAIĆ

NEOLIBERALISM, OLIGARCHY AND POLITICS
OF THE EVENT: AT THE EDGE OF CHAOS*Cambridge Scholars Publishing, Newcastle upon Tyne, 2020.*

Žarko Paić, a prolific Croatian political philosopher, author and editor, is a living proof of a paradoxical insight which might probably be found somewhere in the vast corpus of Adornian cultural critique. Paić himself likes to invoke the saying. The gist of it goes something like this: the relative peace of petty bourgeois existence is good for philosophy.¹ If not in the sense of challenges and ordeals thrown in the face of philosophy as a way of life of the singular living being in search of the true life, paradigmatically shown in Diogenes Laertius' *The Lives and Opinions of Eminent Philosophers*, the adage certainly works for modernity where the paradigm of philosophy—or one of its paradigms at least—took a mature shape in the works of the great authors of German Idealism. When philosophy became writing, it arguably demanded peace of existence necessary for reading, steady reflection and writing. Indeed, Ivanić grad–Johannesburg, as it is called by at least some of its inhabitants with a hint of warm irony²—where the author of *Neoliberalism, Oligarchy and Politics of the Event: At the Edge of Chaos* abides in a detached house, is a small relatively peaceful place, counting about 15,000 human souls. Although the town had its portion of turbulent social transition in the 1990s and onwards, nothing especially chaotic is to be observed there. It is still a good place to indulge not only in transcendental critiques of knowledge but to exercise philosophical thought by contemplating the tectonic movements of the historical-political *Weltgeist*. In other words, Ivanić grad is Paić's Königsberg, even if he leaves its confines more frequently than Kant left his place of residence, since Paić's academic workplace is located in Zagreb, the nearby capital, where he teaches social studies at the University of Zagreb's Faculty of Textile Technology.

1 Adorno expressed nostalgia for many things, including the leisure of bourgeois walks. Associated with peripatetic ideal of philosophy or not, Adorno claimed that this fine practice—simply walking instead of running or driving—was “dying out along with the liberal epoch”. Cf. *Minima Moralia*, III/102.

2 “Ivan” is Croatian variant of John (or Johannes), and “grad” means „city“.

Paić's latest book brings his political thought to the English speaking readers in an accessible format of six chapters spanning on a bit less than 250 pages, the index of names included. Chapters can be read separately as insightful self-standing essays but they make a mutually enriching coherent whole, developing important motives—by way of the structure of a fugue—up to the culmination in the last chapter. The book is a digest of Paić's thought at the latest stage of its development. It showcases an impressive command of what is sometimes called Continental political philosophy. To be sure, Paić paints a highly pessimistic picture where Schmittian geopolitical large spaces (*Grossräume*) combine with what Paić calls "the technosphere". This dark challenge per se brings nothing good or sublime to the notorious political animal diagnosed back then by Aristotle: "Neither God nor the machines of cognitive evolution promise unique happiness for man in the upcoming era" (3). However, all political hope is not lost. Like the later Habermas, Paić has still not abandoned writing political theory (for writing a Hellenistic diary of a singular human existence in the era of cultural decadence). He still searches for the political, including the contemplations of the possibilities of constitution of the political subject. He is no John Gray, exhibiting mystical skepticism à la George Santayana; he still thinks critiques of global capitalism and neoliberalism are worth writing and clings at least to bits of Walter Benjamin's political theology. To remind the reader, Benjamin famously quipped (and Paić invokes the motto) that hope is given for the sake of the hopeless.³

(1) The first chapter sets the stage for the world-historical battlefield of today "at the edge of chaos" on both political and epistemological level. Paić paints a bleak picture of contemporary world. Kant's projection of perpetual peace and its forces—one can find distant, less philosophically sophisticated and more ideologically ardent offspring of the Enlightenment optimism in the work of Steven Pinker—is replaced with a picture of global war and mobilization instead of a world community, an Aristotelian *philia politiké*. Theoretically speaking, it's a combination of Schmitt and Agamben on the surface ("ontic") level while Heideggerian analysis works on the deeper ontological level. "The nihilism of world history after 'total war' becomes a planetary destiny" (16) kind of sums up this pessimism, although, following Benjamin, as I have hinted above and will return to it at the very end, Paić's writing is not devoid of messianic hope. Already this introductory chapter shows that Heidegger is especially important for Paić's thought. Heidegger is, in my opinion, the most important thinker

3 Nur um der Hoffnungslosen willen ist uns die Hoffnung gegeben. One of latest of Paić's books is about political thought of Walter Benjamin. It is called *The Angel of History and the Messiah of Event*. Cf. Paić, Žarko. 2018. *Andeo povijesti i mesija događaja: Umjetnost-politika-tehnika u djelu Waltera Benjamina*, Beograd: Fakultet za medije i komunikacije.

that exercised influence on Paić, especially on his concept of the technosphere, which comes as no surprise since Paić is a pupil of Vanja Sutlić (1925–1989), a longtime philosophy teacher based at the Faculty of Political Sciences in Zagreb, and an influential interpret of Heidegger in the former Yugoslavia. To remind the reader of the basics once again: “Heidegger notoriously treats the rise of modern epistemological standpoint as a stage in the development of a stance of domination to the world, which culminates in contemporary technological society.”⁴

This seems to say that epistemology is not politically or ecologically innocent and that new technology has its logic impairing our thinking. We need not fully subscribe to Agamben’s pessimism about the demise of the very idea and the tradition of the university, which is to be replaced with suspicious outposts of a telematic dictatorship of video conferences in the latest bizarre developments associated with counter-epidemic measures concerning the global spread of the corona virus, but we can see in it a gloomy confirmation of the easily changeable and non-authentic “the They” (*das Man*) associated with the modern techniques of “enframing” (*Gestell*) (21, 23). Paić writes, further developing Sutlić’s thought:

“When the metaphysical notion of the world disappears on the horizon in the whole assemblage of Being-God-World-Man and becomes replaced by the techno-politics of “total mobilization”, then this situation can no longer be comprehended by the concept of the *intermezzo* of worlds, as Croatian philosopher Vanja Sutlić proposed in his search for an exit from metaphysics after Heidegger on his path of “historical thinking” (Sutlić 1988). It is the reign of frenzy between Being and event ... the prosperity of freedom in the upcoming era does not seem possible from the unpromising uncertainty of the future ... we are faced with the construction of an absolute event as the emergence of something that cannot be taken in a causal-teleological way (22).”

The old metaphysics is dead, we live in the new era. But is that only a pessimistic diagnosis or a call for the new politics? Politics replacing what exactly? The remaining chapters of Paić’s treatise discuss the political meaning of the diagnosis above. Second and third chapter deal with Rancière’s politics of disagreement pitted against the policed order of *partage du sensible*—policy is authorized choice, as we more mundane poli-

4 We are a part of “the knower-known complex”, which, for Heidegger, constitutes “the fact that anything can *appear* or come to light at all”. This is famously developed in Gadamer’s philosophical hermeneutics, embedding the thinking subject back in history. These three quotes—one in the main text in two in this note—are taken from the essay of the interpret of the Continental philosophy that rendered these and other essential points about Heidegger and others with praiseworthy clarity. Cf. Taylor, Charles. 1995. “Overcoming Epistemology”. In: *Philosophical Arguments*, Cambridge, Mass: Harvard University Press: 1–19, pp. 8–9. All the other quotes in this review essay are taken from Paić’s book.

tical scientists tend to say—and with Badiou's politics of the event which arguably—with its quasi negative-theological framing of various political eruptions associated with the changes of order, new identities and names that are produced—goes a step further in its world-historical ambition of post-Hegelian political philosophy. Fourth chapter deals with the political and economic dimensions of the global governance, analyzing corporations, oligarchy and populism. The last two chapters discuss the technosphere associated with cognitive capitalism and the spectacle of politics of resistance and subversion. In the rest of this essay, I will give these chapters a brief interpretive overview (2–5) and then conclude with appraising the importance of the book as a whole.

(2) Paić offers a close reading of Rancière and contrasts him to Lyotard and Badiou. Rancière sees politics as disagreement (*mésentente*). Against an erected order, a regime type as a form, associated with the world “police” in its wider cameral sense, politics is at its core associated with struggle: “The principle of democracy cannot be governed here, but instead it concerns that which is completely opposed to it” (38). Politics is thus not an object of political science or political sociology, and even less of political philosophy in the sense of preconceived theories of subjectivation from Plato to Kant and onwards. It refers to the process of contingent struggle for emancipation. This brings forth the old revolutionary question troubling the political thinkers in the post-Marxist world who over and over again display some serious problems with the (re)discovery of the political (*Erfindung des Politischen*):

“Therefore, this political thinking also denotes methodically anarchic and systematic assemblages in its playful combination of new concepts. What and who is the subject of Rancière's politics of emancipation? Is it the demos in the meaning of a modern political nation as citizenship in existing political areas, or perhaps an emancipated class of unrecognizable people who ask for that which belongs to the contingency that becomes the universal necessity of the historical survival of mankind—equality? If it is the former, then why does Rancière not take into account its real qualities and defects but postulates the subject of a mystical rebellion against the “police order” of modern technology and its form of oligarchic rule with the rationality, competence and expertise of the meritocracy? If the latter might be right, how can this abstract totality of struggle for the particular recognition of the “class” of the sans-part truly be established without the simultaneous transformation of the Other, beyond the class-social hierarchy of society in the age of global capitalism? (43)”

The abstract character of Rancière's writing surely opens lots of venues of interpretation and makes him interesting for the attempts of anarchic subverting of neoliberalism and it's up to readers to decide its ulti-

mate merit which Paić's careful reading makes easier. Anyhow, it is not Plato's cave with its forms, and ideal of community with its almost organic hierarchy that is the ideal of politics, and that's an interesting concurrence of political thought with Popper, a classical liberal. Instead of the truth of the good the leads the philosopher with its light, it is the truth of politics as discord that subverts an given division of the sensible as a static particularity. If there is an antagonistic shortcut to define both of these thinkers, it's to say they are "an anti-Strauss", one in the liberal agnostic division of forces, the other offering a carte blanche affirmation of discord, a hatred of democracy against elitist scorn for its pandering to desire.

(3) Another line of attack against various myths of political order comes from Badiou's mysticism of the event and his conception of metapolitics. Along with some hints of Lacan which sound a bit like Leonard Cohen song—"a crack in the 'real'"—Paić offers a Heideggerian reading of the political mystique of *l'événement*, highlighting "its singularity and unpredictability as a creative-destructive Nothing in Being itself." He continues, placing this scandal in the context of history of ideas: "The abyss is not something *in-between* Being. Rather, it is the space for the realization of something that is the opposite of the classical metaphysical category of possibility from Aristotle to Hegel" (70). This means we are once again, as in the case of Rancière, facing a charge on the categories of political philosophy in the tradition of Kant and Arendt. Paić associates this with Heidegger's chief problem, namely the "issue of overcoming metaphysics (*Überwindung der Metaphysik*) as the technical destiny of the Western history of Being" (77). Politics itself is an anti-philosophical event. This is a parallel to Rancière, but it has a decidedly stronger timbre of political theology, since its mysteries precede the Hegelian wise owl and its grayish palette: "In other words, science as a generic production of truth begins only after pre-existing things and matters, which means that it belongs to the mystery of the *post-event*." (85)

Basically, it seems that Badiou offers us a sort of vague political theology appealing to the Left in its long genealogy from the French Revolution to this day. The difference to Christianity, although its eschatological connotations are kept (Russell's reading of Marx echoes here), is that meta-historical event of salvation through Christ's love and sacrifice is replaced with an atheistic political event. However, Paić, against the likes of John Gray once again, sees more to Badiou's political thinking than transferring religious hopes to secular deified humanity. He finds Badiou important for the critical thinking about the technosphere: "Instead of faith in scientific-technical progress, or, in Marx's term, 'productive forces', Badiou neutralized the faith in the mission of *technosphere*. He did this by returning to the political dimension of the relationship between science, techno-

logy, and society" (88). The technosphere, a bit similar to the Ken Kesey's machinist ensemble called the Combine, reflects Heidegger's concept of absolute power as described in the 1938 piece *Besinnung* (*Mindfulness*), written after his political debacle with the Nazis. To put it in a lengthy syntagm, it is a dynamic imperial planetary rational totality neutralizing all opponents (94, 176). Badiou, with his politics of the event, plays the same role for Paić as Hölderlin and Nietzsche did for Heidegger: if Deleuze helps him to diagnose what the technosphere is—to identify its "ontology" (95)—Badiou's (meta)politics⁵ of the event promise "paths of anti-philosophy in search of the salvific exit from the one-way street of modernity" (94). Ultimately, Paić's appraisal puts Badiou in the shadow of Heidegger's challenge to modernity:

"Within the thought of Badiou, Žižek and Agamben, as well as within their search for traces of upcoming community from the spirit of the politics of truth, do we not encounter just another spin within the same assumptions with which contemporary philosophy after Heidegger finds itself in the wilderness? We are consequently left with only two paths to the same impossible point. One is marked by the signs of politics, and the other by aesthetic attempts. But both paths should be determined as colossal failures of thinking. It is precisely from the inability to calculate the "Being" of that technical framework which is so uncanny and yet so simple—and, precisely because of that, also impenetrable—that all these violent radicalisms of philosophy, politics, and democracy come. Anyway, the right to miss is still and only the right of those who think a great deal. Badiou is certainly one of them (99)."

5 The concept of metapolitics (*métapolitique*), with its long and interesting history that cannot be unpacked here, is another reason of the dialogue between Rancière and Badiou opened on the pages of Paić's treatise. What does it mean? Paić renders Rancière's tripartite distinction archipolitics-parapolitics-metapolitics, which discards class differentiated communities of conservative thought and liberal-democratic constitutionalism of only formal equality. Yet another *partage du sensible*, a cynic might object, goes like this: archipolitics and its nomos of the community preserve the hierarchy in the function of the organic whole, while its metaphysical justification isn't the true light of the good but a contingent politics of the ruling class. Parapolitics tames egalitarian anarchy of the people into the constitutional order of democracy. Its promise of real equality is not fulfilled and it lives on the exclusions. Metapolitics, a term which Badiou uses to oppose the tradition of political philosophy, condemns the first and claims to go beyond the second i.e. "the parapolitical view of equality in the form of constitutional-legal norms or ideologies of the ruling class" (110). I surmise this combination of strong normative demand and not-so-clear content, if we would set ourselves on the search for precision, could be translated in some of the Lenin's formulas concerning state and revolution, seeing bourgeois political liberties as an ideological smokescreen associated with capitalist slavery, but the idea of the repetition of history as tragedy and then as farce fortunately cuts both ways, so this does not seem as a promising start, at least as a blueprint for political practice with a concrete referent.

Badiou tried and failed but it was a worthy attempt in Paić's opinion. And the political subject? It is, as with Rancière, not quite clear. It should be militant, worthy of a secular mysticism of the event, but it "must be contingent. It is always a product of a specific event (95).

(3) In the third chapter the analysis becomes more faceted. To be sure, it remains philosophical, but it also turns from the genre of political philosophy to political sociology. One could, alongside with the leftist neo-Schmittian voices of Laclau and Mouffe, read parts of it as a critique of Giddens' and Beck's view of the late modernity. In any case, we get a clearer empirical picture of new political structures associated with the challenge of Heidegger's philosophy and the political ideas of Rancière and Badiou rebelling against the tradition of political philosophy. Paić's critique of contemporary capitalist global world order and its oligarchy corresponds roughly to the following picture. In its semi-sphere, politics becomes marketing. Although it uses the same name, it is not politics in the Greek sense as interpreted e.g. by Arendt. Furthermore, neither Althusser's ideological apparatuses nor the power mechanisms of Foucault's disciplinary society are not the eminent danger for political freedom. Instead, it's something Paić, following Deleuze's line of thought, calls a "bio-cybernetical code" which is "reflected in all the levels of the relationship between man and the environment in the capitalist drive of total mobilization" (105). On the ontological level, it's Heidegger's critique of *Machenschaft* (machination) and *Gestell* (enframing) that sets the picture of this machine-the knower-known complex, as Taylor puts it, of contemporary world. On the level of political philosophy, Paić profits much from his careful reading of Foucault's late 1970s lectures about liberalism. He concludes: "But as Foucault demonstrated by reinterpreting Marx's critique of the political reduction is carried out by acquiring an ideological character of knowledge/power on the processes of production of life. It means only one thing: the economy occupies the life-world in the same way as necessity occupies freedom" (121). Instead of liberal division between politics and economy governmental techniques of "management-marketing" permeate the whole social body and *voilà* the new subjectivity of the cognitive capitalism of the technosphere where the "[a]uto-reflection of the rationalization process takes place at all levels" (121), while happiness is nowhere to be found in the "mass society without a real subject" where political choice is substituted by the "psychopolitics of the oligarchy" (126).

Paić uses Paul Thomas Anderson's *Magnolia* to illustrate the cultural paradigm of anxiety and depression, psychologically accompanying this bleak political sociology, while references to Bernard Stiegler's "mafiaization" serve to show how the usual term corruption is not adequate anymore

since the thing has been quite public for a long time now: “Godfathers and close relatives are no longer in the underworld. They are networked in the power structure of the global order” (130). This oligarchy of neoliberal capitalism seem to be worse than its Sicilian underground predecessors: “The speculative realism of neoliberal capitalism occurs everywhere that we can see architectonic towers, the urban monsters of a corporate architecture that rise to fascinating heights not because there is no longer a space for horizontal expansion, but because power is always a matter of vertical hierarchy, whether it is real or symbolic” (130). In this chapter, Paić also tackles some specific political themes, be it the immigrants with the help of Agamben, the democratic deficit of the European Union lacking the political demos, or the ever important case of China:

“The Confucian ethos of loyalty to the state as a corporation and the neoliberal strategy of conquering the markets around the world carry within themselves the possibilities of transformation into one another and vice versa. China has no dialectics of history. But does it have a history of dialectical jumps and transgressive cultures as a tradition left behind by the cult of origin and the enticement of authenticity? (139)”

(4) The fourth chapter deals with the corporation as sort of the basic organizational cell of the global capitalism. In Paić’s discourse, this political-economic order appears not as a simple combination of a Marxist base with its ideological superstructure, but as a more faceted assemblage of life, economics, politics and culture. It includes both the biosphere with its questions of cybernetic ecosystem, human and animal life; the mediasphere with its constructed cave-like reality observed already by Lipmann in his skeptical treatment of public opinion about hundred years ago, meanwhile mutating into telematic societies diagnosed by Latour (153); and the already mentioned Paić’s pet concept of technosphere as the “assemblage of inputs”, including “technoscience, information and communication technologies, and new media” (145).

While the corporation, if I read Paić correctly, serves as a sort of a virus, spreading a specific economic logic form the system to the environment, the technoscience serves as a “new productive force” of this assemblage (151). In this chapter, Paić is skeptical to some authors I still find instructive. Bourdieu’s distinctions between the forms of capital seems to be antiquated in the world of digital ontology and dematerialized cryptocurrencies, simulacra and the new professions “of this is the new (political) economy of the productive consumption of neuro-cognitive capital in a state of the total mobilization of *attention*” (166). This chapters offers intriguing Paić’s reading of both Hegel and Spinoza on freedom and Marx and Heidegger on world change. While the former chapter ended a bit mystically, affirming the political freedom of action – “An alternative exists. It is

in the event of the upcoming community of the absolute politics of equality as a system of universal freedom and justice. To it belongs our confidence and our struggle for the fulfilment of the meaning of life" (144) – the latest dialectical moment of Paić's developing fugue, makes things more demanding since the technosphere seems to colonize the very human soul, concept important both for theology and Foucauldian analyses of the genealogy of Western morality. With the following definition of marketing and a pop-cultural reference, the stage is for the final analysis of the spectacle "at the edge of chaos":

"Where is the essence of marketing? In selling a product or in something that a product as a contingent object desires in itself has as a mystery? The answer to that question lies in the gap between the object and the desublimated experience of the objectification of the desire itself. Marketing does not sell goods/objects. It is a strategy of appropriating-expropriating the soul of the Other by turning it into a subject of free choice. Fashion designer Ralf Lauren made that clear: "I do not just sell clothes. I offer to the world the philosophy of life" (184)."

(5) The final essay brings the elements of the analyses together. It develops the ideas in the realm of political sociology and political economy into a fuller picture of the technosphere. It provides it with now completed philosophical underpinning reached via Heidegger, but also Deleuze, probably the second most important thinker for Paić in his thoughts about the technosphere. The chapter also returns to the more political motives of the first two chapters dealing with Rancière and Badiou, by further discussing the idea of political revolution. Finally, it delves into the realm of political eschatology, inspired with Derrida and Benjamin, appropriately to this genre, ending with seven theses.

Paić uses the term "posthuman condition" in association with the techno-scientific capital and the claim that "man is reduced to biogenetic code" and that "[a]ll sciences have now become technoscience" (189–190): "The shift from technology to the *technosphere* means the transition from the analogue to the digital paradigm of the historical development of thinking and Being". Not only artificial intelligence, but artificial life as well, "thanks to the relationship between nanotechnology and the cognitive machines, have become the creators of life from the uncanny power of immateriality". Life is no longer a gift and a destiny, a biological given but something deeply immersed into a cognitive model of capitalism. This constellation of modern technology and life brings us beyond Marx' critique of political economy and even Heidegger's conception of enframing. We thus arrive at Deleuze's ideas on the other side of the "metaphysics of the subject", i.e. "on the plane of immanence and creative utopia" (206).

On the political level, Paić claims that all revolutions are unfinished (204) and evokes Heidegger's idea that "no 'revolution' is 'revolutionary' enough" (29, 217). Paić develops the idea of revolution as follows: "Revolution, therefore, does not belong to either Being or time in the traditional meaning of stability, immutability, and eternity. The word refers to the unpredictability and the contingency of *events*" (206). In other words, it is not something that can be foreseen within any philosophical discourse, so the reader that expected a more specific call to political arms, will be left wanting. On the eschatological level, however, following Derrida and the idea of messianic without God, presented in Benjaminian format of theses (the one Benjamin shares both with Luther and Marx, among others), and with some philosophical hints of Deleuze, the finale of the seven points concluding the book is the following: (1) capital without form replaced the old distinctions between the types of capital; (2) oligarchies and corporations of the societies of control reduce identitarian differences to ethno-cultural folklore; (3) revolutionary thinking must leave the paradigm of technoscientific thinking of progress ("Thinking cannot be 'revolutionary' because it is not preceded by the unpredictability of the event."); (4) true dignity of humanity must turn over the very essence of the technosphere (Paić refers to Sutlić here: "The beginning of historical thinking takes place in the technical constellation of nihilism"); (5) since we live "at the edge of chaos" ("This is our destiny and salvation from the total control of the acceleration of what remains of society"), and (6) accelerating artificial time, together with artificial life, leads to the loss of substance ("Capital in its form of cognitive networks of neurons is determined qualitatively by becoming the subject without substance, the machine for the accumulation of space as well as a time machine of 'bad infinity'"), it is once again time to invoke "the upcoming community" (7): "The time remaining may still be sufficient for the experiment of absolute freedom. It is only just that is left to the joyful adventure of thinking and living together" (219).

As usual, the time will tell. Popper's critique of historicism still serves as a convenient logical trump of any political fortune telling, especially in the case of world-historical eschatologies of various contingent and local political projects, as John Gray, a postliberal mystical skeptic turning his attention to ancient atheisms, has labeled liberalism, for him just an evangelical political face of failed Enlightenment. Paić attempts to leave this paradigm and he has not abandoned political hope which is, unlike science, a non-falsifiable currency. As for myself, I am happy that he has put together his political philosophy (in the wider sense of the word), and made it available to the English speaking community. Since I am writing this review in the times of the worldwide coronavirus crisis with constant media induced fears of new pandemic waves and the policies of tests, masks, quarantine

and distancing, locally intermingled with specific political and economic rationales in ever unfolding global state of exception, Paić thoughts come as timely. This concrete crisis might subside, and we, the members of the new-normal academia, where the Foucauldian anonymity stunt of the masked philosopher acquires a new ironical meaning, might return to the old normal, peripatetic or sedentary, it is of less importance. However, even if Agamben is wrong on diagnosing the new level of the state of exception, telematic dictatorship and the end of universitas as real interaction of teachers and students, the biopolitical rationale associated with the oligarchies, corporations and the logics of enframing, seems to enable such shifts of normality all too easily. It induces strange but in retrospection perfectly “normal” patterns of politics. It may also, when one thinks of political ethics, call not for a revolution as an event of real abrupt change, but, as MacIntyre hoped, some sort of new Benedict-like figure, patiently building political virtue from below. Once again, two thousand and three hundred years after Aristotle, we might be facing a problem of *phrónesis*, political prudence as a practical translation of hope against all odds and a concrete step of freedom in the realm of unfolding global political eschatologies.

Krešimir Petković

NEBOJŠA VLADISAVLJEVIĆ

USPON I PAD DEMOKRATIJE POSLE PETOG OKTOBRA

Beograd: Arhipelag, str. 355.

Dve decenije od petooktobarskih promena nisu umanjile interesovanje akademske zajednice za razumevanje uzroka, karaktera i posledica urušavanja Miloševićevog režima. Aktuelni politički problemi i sukobi podstiču mnoge da promišljaju i preispituju demokratske procese nakon 5. oktobra, uspone i padove demokratskog razvoja koji su obeležili savremenu istoriju Srbije. Na osnovu dosadašnjih studija, akademskih članaka i knjiga mogu se uvideti nijansirane i drastične razlike u pogledu tumačenja karaktera promene vlasti i posledica koje je ostavila na politički život. Relevantnost teme za akademsku raspravu proizlazi iz postojećih političkih okolnosti koji dele zajedničko iskustvo sa predoktobarskim dešavanjima: (1) napuštanje parlamenta i bojkot izbora od strane većeg dela opozicije; (2) autoritarna vladavina aktuelne stranke koja sužava prostor za političko nadmetanje, zloupotrebljava javne resurse u partijske svrhe, narušava podelu vlasti u korist izvršne i guši medijske slobode; (3) međunarodni akteri, pre svega, Evropska unija i Sjedinjene Američke Države, ne suprotstavljaju se nedemokratskim trendovima već pružaju prećutnu podršku vlasti; i (4) učestali protesti građana širom Srbije. Po mnogo čemu ovi događaji podsećaju na period pre pada Miloševićevog režima, ali sa bitnim razlikama u odnosu na devedesete – od međunarodnih do unutrašnjih okolnosti i raspoloženja – koje bitno određuju karakter i sadržaj trenutnih političkih procesa.

Zahtev za istorijskom distancom da bi se iz nepristrasne tačke sagledali i razumeli određeni događaji poništen je nepovoljnim razvojem i trenutnim stanjem demokratije u Srbiji. Obostrani pritisak koji na naše mišljenje i promišljanje vrši bliža istorija Srbije, s jedne strane, i sadašnjica, s druge, proizvodi pitanja koja traže odgovore: gde smo, kako smo dospeli ovde i kuda dalje? Ukoliko se krene od opštih ka konkretnim pitanjima trebalo bi odgovoriti na sledeća: Kako se odvijala demokratska tranzicija u Srbiji posle 5. oktobra?; Koji su faktori, akteri i procesi uticali na to da nakon rušenja nedemokratskog režima i kratkog demokratskog razdoblja Srbija ponovo krene – ili se vraća – u nedemokratski režim?; Na osnovu kojih teorijskih polazišta odrediti karakter sadašnjeg režima i, ako postoje, koje su razlike u

odnosu na period tokom 90-ih?; I, konačno, koji su uzroci sumraka demokratije i poništavanja dotadašnjih rezultata dolaskom na vlast obnovljenih partija starog režima? Na navedena pitanja, ali i mnoga druga, nastojao je da odgovori Nebojša Vladisavljević, profesor Fakulteta političkih nauka, u svojoj knjizi *Uspon i pad demokratije posle Petog oktobra*.

Knjiga se pojavila 2019. u izdanju *Arhipelaga* u Beogradu zajedno sa masovnim protestima građana širom Srbije i sve veće polarizacije na političkoj sceni, te se, shodno tome, može reći da je obavijena duhom pobune protiv nedemokratskih tendencija. Relevantnost knjige ogleda se ne samo u „pravom trenutku” za njeno objavljivanje, već i u primenjenoj metodologiji i teorijskoj osnovi za razumevanje karaktera režima i njegove promene, demokratske tranzicije i faktora koji te procese pospešuju ili sabotiraju. U odnosu na prethodno objavljene knjige – od drugih autora o navedenoj temi – može se uvideti da je Vladisavljević primenio znatno složeniji metodološki pristup u razumevanju demokratske tranzicije nakon 5. oktobra. Metodološki doprinos ogleda se u nastojanju da, pored „objektivnih” kriterijuma pri ocenjivanju demokratije, unese kvantitativnu analizu sadržaja medijskog diskursa u prelomnim političkim trenucima. Pored toga, autor primenom istorijsko-institucionalne analize osvetljava mnoge aspekte demokratizacije koji su zanemareni ili odstranjeni u nameri da se dođe do opštih kriterijuma. U pogledu teorijskog pristupa kojim se analiziraju politički i demokratski procesi (usponi i padovi demokratije), autor polazi od savremenih politikoloških rasprava koje naglašavaju ulogu sukoba u konsolidaciji demokratije (Tilly 2003). Osnovna teorijska pretpostavka podrazumeva da se demokratija može smatrati konsolidovanom ukoliko ustanove istraju u presudnim političkim sukobima koji polarizuju politički život. U skladu sa tim, empirijska analiza konfliktne strane demokratije podrazumeva da ukoliko ključni politički raskoli ne naruše institucije može se tvrditi da je demokratija konsolidovana. Kako bi primenio navedeni teorijski pristup autor analizira četiri „prelomna trenutka” – politička sukoba – demokratskog razvoja Srbije: (1) hapšenje i izručenje Miloševića 2001; (2) evropske integracije i kosovsko pitanje 2008; (3) održavanje „Parade ponosa” 2010; i (4) kampanje vlasti i njima bliskih tabloidnih medija protiv zaštitnika građana 2015. Takvim odabirom obuhvataju se sva tri politička razdoblja od 5. oktobra do danas: revolucionarno razdoblje (2000–2003), stabilna vladavina petooktobarskih stranaka (2004–2012) i povratak na vlast obnovljenih stranaka starog režima 2012. Kvalifikacija Vučićevog režima kao kompetitivnog autoritarizma sa naglaskom na manipulativnost pojavljuje se prvi put sa Vladisavljevićevom knjigom.¹

1 Koncept kompetitivnog autoritarizma pojavljuje se u akademskoj literaturi sa tekstom Levitskog i Ueja “Elections Without Democracy: The Rise of Competitive Authoritarianism” (Levitsky/Way 2002). Kompetitivni autoritarizam podrazumeva održavanje izbora ali na

Na opštem nivou knjiga je bazirana na tvrdnji da je demokratija u prvoj deceniji nakon 5. oktobra potcenjena, a u drugoj precenjena. U nastavku ćemo se, pre nego što objasnimo pojedine delove knjige i iznete tvrdnje, osvrnuti na najznačajnije: (1) petooktobarske promene na osnovu savremenih studija o revolucijama se mogu odrediti kao revolucionarne, drugim rečima, ne radi se o rutinskoj promeni vlasti već o revolucionarnoj demokratizaciji;² (2) uspon novog autoritarizma – kompetitivnog režima – posledica je neuspeha stranaka demokratskog bloka, a ne uspeha obnovljenih stranaka starog režima; (3) prisustvo ravnoteže snaga između opozicije i vlasti, ali i unutar vladajućih koalicija, doprinosi kvalitetu demokratije, dok odsustvo podstiče njen pad; (4) uticaj međunarodnih okolnosti i aktera na političke procese unutar Srbije je prisutan, ali nije presudan u pogledu (ne)demokratskog razvoja; i (5) delegativna demokratija je ustupila mesto takmičarskom autoritarizmu.³

Izvorište mnogih pitanja – političkih sukoba – koja autor uzima u nameri da primeni teorijski pristup konfliktne demokratije, nalazi se u događajima tokom i pre devedesetih. Politički period tokom Miloševićevog režima imao je presudan uticaj na kasniju demokratizaciju, političke saveze i identitete. Nasleđe oružanih sukoba na prostoru bivše Jugoslavije, ubistva političkih oponenta i kritički orijentisanih pojedinaca, ali i institucionalno nasleđe neopatrmonijalne vlasti, usmerilo je kasnije događaje i postavilo okvir političkim procesima nakon 5. oktobra. Visok stepen političkog nasilja i teret ratnih zločina tokom devedesetih zahtevali su od novouspostavljene demokratske vlasti da adekvatno odgovori, a podsticaji i pritisci za to nisu proizlazili samo iz unutrašnjosti već i od strane međunarodne zajednice. Vladislavljević analizira odnos između tranzicione pravde i demokratizacije u prvom političkom raskolu – isporučivanje Miloševića Međunarodnom krivičnom sudu za bivšu Jugoslaviju, a u nastavku analizira posledice koje je za sobom ostavila odluka da se ispoštuje zahtev međunarodne zajednice. Autor je mišljenja da je odluka o isporučivanju Miloševića dovela do politike uslovljavanja, a koja je naglo promenila odnos nove vlasti prema prioritetima: demokratizacija ili maksimalistički zahtevi u pogledu tranzicione pravde. Ne samo da je to otežalo demokratski razvoj i uzdrimalo režim već je „istanjilo” razliku između demokratskog bloka i stranaka starog režima. Ne može se osporiti, što i autor pokazuje, da su se stranke starog režima uzdigle i stekle podršku javnosti u tom političkom sukobu. Zahtevi tranzicione pravde sa politikom uslovljavanja međunarodne zajed-

znatno „iskrivljenom terenu” sa ograničenom političkom kompeticijom. Termin se nakon toga široko upotrebljava u akademskim i stručnim raspravama.

2 Akademska debata o karakteru promena 5. oktobra – revolucija ili promena vlasti – i dalje je prisutna.

3 Pojam delegativne demokratije uveo je O'Donel (O'Donell 1994).

nice oslabile su demokratski blok vraćajući u „igru” stare aktere i menjajući političke prioritete. Sudeći na osnovu postojećeg stanja, gde politički protagonisti ratnih zbivanja ne samo da su prisutni u javnoj sferi već i drže osnovne poluge političke moći, postavlja se pitanje: da li je tranziciona pravda jedan od faktora stabilizacije demokratskih ustanova ili remetilački činilac tih procesa? Ukoliko je isporučivanje Miloševića Haškom tribunalu presudno uticalo na promenu političkih prioriteta i jačanju stranaka „kontinuiteta”, na koji način je nova demokratska vlast trebalo da pristupi tom pitanju i u kom trenutku? Vučićev režim ne predstavlja samo pojavu „novog” autoritarizma već nastavak – kontinuitet – „starog” režima iz devedesetih. Da li uzroke treba tražiti u ideološkoj ravni ili demontaži demokratskih institucija, ili je reč o isprepletenom uticaju?

Vladislavjević nudi kontroverzne odgovore na podjednako kontroverzna pitanja, a time podstiče i produbljuje akademsku i političku raspravu neophodnu za razumevanje postojećeg stanja i faktora koji su presudno uticali na ishod političkih procesa. Završno, treba se osvrnuti na poslednji politički sukob koji se uzima kao prelomni momenat (ne)demokratskog razvoja. Treći i četvrti sukob osvetljava uzroke zaoštavanja političkih odnosa, osnaživanja stranaka starog režima i ulogu civilnog društva i medija u tom razdoblju. Navedene momente ne zane-marujem zbog toga što su manje bitni u odnosu na prvi i poslednji, štaviše, njihov značaj je možda i presudan za razumevanje kasnijih događaja, već je namera da istakne autorovo razumevanje prelomnog trenutka za sumrak demokratije. Objavljivanjem knjige *Uspon i pad demokratije posle Petog oktobra* napravljen je presek debate kojim je utvrđen karakter aktuelnog režima iz akademskog ugla, a analizom poslednjeg sukoba autor je objasnio instrumente „novog” kompetitivnog autoritarizma. Tvrdnja koja je navedena u prvom delu prikaza knjige, a koju iznosi autor – promena međunarodnih i unutrašnjih okolnosti – nije relevantna samo za raspravu o političkim problemima i demokratizaciji, već i za političko delovanje i mišljenje unutrašnjih aktera. Uzeti u obzir delovanje spoljnih aktera i uticaja koji oni vrše na političke i društvene procese, ne znači da se njima može pripisati presudan značaj, a time i preneti odgovornost unutrašnjih aktera na spoljne. Napraviti ravnotežu između tih aktera od presudnog je značaja za razumevanje političkih i društvenih fenomena i problema.⁴ Ako se polazi od pretpostavke da je spoljni uticaj bio ključan, time se sužava ili poništava odgovornost unutrašnjih aktera. Ukidanje odgovornosti kao političke kategorije ima implikacije po političko delanje i mišljenje, a samim tim i po buduće kretanje društva. Vladislavjević svojom knjigom postiže

4 Unutar akademske zajednice vidljivo je neslaganje i razmimoilaženje u sagledavanju uloge aktera – unutrašnjih i spoljnih – i njihovog uticaja, kako u pogledu dezintegracije Jugoslavije tako i u procesu demokratizacije nakon promene Miloševićevog režima.

upravo onu neophodnu meru ili ravnotežu koja omogućava razumevanje složenih političkih procesa, s jedne strane, i ne sužava političku odgovornost unutrašnjih aktera za aktuelno stanje, s druge. Vučićev kompetitivni autoritarizam se, za razliku od Miloševićevog, ne susreće sa političkim preprekama i pritiscima međunarodnih aktera, pre svega EU i SAD. Prećutna podrška autoritarnim režimima pojedinim autorima poslužila je kao argument kojim se odgovornost za unutrašnje političko stanje može u većoj meri pripisati spoljnim akterima.⁵ Knjiga ne zanemaruje međunarodni okvir, u nekim momentima je čak i naglašen, ali se odgovornost za nedemokratske trendove ne prelijeva ka spolja, već se zadržava na unutrašnjim političkim i društvenim akterima. Shodno tome, ne bi trebalo izostaviti i marginalizovati ulogu stranaka demokratskog bloka – Demokratske stranke i drugih – koje su svojim postupcima utabale put autoritarnom režimu i nedemokratskim trendovima. Poslednji politički momenat – napad na zaštitnika građana – pokazuje instrumente koje aktuelni režim upotrebljava u borbi protiv političkih neistomišljenika i opozicije. Vladislavljević smatra da je Miloševićev režim bio represivniji, za razliku od Vučićevog koji je manipulativniji. Bez obzira na sličnosti i razlike, postojeći režim se na osnovu teorijskih kriterijuma može klasifikovati kao kompetitivni autoritarizam.⁶ Knjiga ne nudi jednostavne odgovore na jednostavna pitanja, niti pretenduje da pruži jednu sveobuhvatnu analizu političkih procesa, ali se ne može osporiti da je to izuzetan doprinos ne samo za akademsku zajednicu već i za političke i društvene aktore. Knjiga *Uspón i pad demokratije posle Petog oktobra* trebalo bi da posluži kao osnova za političko promišljanje i delanje, ali i kao podsetnik da naša budućnost zavisi od nas isto koliko je i naša sadašnjost sačinjena od naših postupaka iz prošlosti.

Stefan Milosavljević

LITERATURA:

- Carothers, Christopher. 2018. "The Surprising Instability of Competitive Authoritarianism". *Journal of Democracy*, 29(4): 129–35. doi: 10.1353/jod.2018.0068
- Levitsky, Steven, and Lucan Ahmad Way. 2002. "Elections Without Democracy: The Rise of Competitive Authoritarianism". *Journal of Democracy* 13(2): 51–65. doi: 10.1353/jod.2002.0026

5 Pojam stabilokratije nastao je upravo kako bi naglasio ulogu spoljnih aktera u razumevanju autoritarne vladavine.

6 Karoters u svom tekstu određuje režim u Srbiji kao nestabilni kompetitivni autoritarizam (Carothers 2018).

- O'Donnell, Guillermo A. 1994. Delegative Democracy. *Journal of Democracy*, 5(1): 55–69. doi: 10.1353/jod.1994.0010.
- Tilly, Charles. 2003. *Contention and Democracy in Europe, 1650–2000*. Cambridge: Cambridge University Press. doi.org/10.1017/CBO9780511756092.

UPUTE SURADNICIMA

(HRVATSKA REDAKCIJA)

Rukopisi se šalju redakciji časopisa elektroničkom poštom kao Word dokument na adresu perspektive@fpn.bg.ac.rs ili perspektive@fpzg.hr. Poželjno je priložiti anoniman rukopis (bez informacija o pošiljatelju), a u zasebnom elektroničkom dokumentu naslov teksta, ime i prezime (svih) autora i naziv ustanove u kojoj je autor zaposlen, ključne riječi i kontakt (adresa, elektronička pošta, telefon i faks). Sažetak (do 120 riječi) mora jasno naznačiti narav razmatranog intelektualnog problema, korišteni postupak ili argument i zaključke autora. Poželjna je dužina izvornog znanstvenog članka 6000 ili 8000 riječi (42000 – 56000 slovnih znakova s razmacima), uključujući bibliografiju i napomene. Prije slanja osvrta i recenzija neophodno se konzultirati s redakcijom.

STIL PISANJA REFERENCI I NAVOĐENJA IZVORA:

Reference se pišu u tekstu na sljedeći način: (Dahl 1989, 45); (Geddes 1999, 134–43); (Linz 1975)

BIBLIOGRAFIJA NA KRAJU TEKSTA SE NAVODI NA SLJEDEĆI NAČIN:

KNJIGE: Dahl, Robert. 1989. *Democracy and Its Critics*. New Haven: Yale University Press.

TEKSTOVI U ČASOPISU: Geddes, Barbara. 1999. "What Do We Know About Democratization After Twenty Years?" *Annual Review of Political Science*, 27 (March): 115–44.

TEKSTOVI U ZBORNICIMA: Linz, Juan J. 1975. "Totalitarian and Authoritarian Regimes". In ed. Nelson Polsby and Fred Greenstein. *Handbook of Political Science*. Reading, MA: Addison-Wesley.

UPUTSTVO SARADNICIMA

(SRPSKA REDAKCIJA)

Rukopise slati redakciji časopisa elektronskom poštom kao Word fajl na adresu perspektive@fpn.bg.ac.rs ili perspektive@fpzg.hr. Poželjno je priložiti anoniman rukopis (bez informacija koje mogu identifikovati pošiljaoca), a u odvojenom fajlu posebnu stranu s naslovom teksta, imenom i prezimenom (svih) autora i nazivom ustanove u kojoj je autor zaposlen, ključnim rečima i kontakt informacijama (adresa, elektronska pošta, telefon i faks). Apstrakt (do 120 reči) mora jasno naznačiti prirodu intelektualnog problema koji se razmatra, upotrebljeni metod ili argument i zaključke autora. Poželjna dužina za izvorni naučni članak jeste od 6.000 do 8.000 reči (app. 42.000–56.000 slovnih znakova s razmacima), uključujući bibliografiju i napomene. Redakcija zadržava pravo da tekstove koji ne zadovoljavaju standarde ne uzme u razmatranje. Prikaze knjiga treba pripremiti na isti način, dužine do 700 reči (app. 5.000 slovnih znakova s razmacima). Pre slanja osvrta i drugih vrsta tekstova konsultovati se s redakcijom.

STIL PISANJA REFERENCI I NAVOĐENJA IZVORA:

Reference se pišu u tekstu na sledeći način: (Dahl 1989, 45); (Geddes 1999, 134–43); (Linz 1975)

BIBLIOGRAFIJA NA KRAJU TEKSTA SE NAVODI NA SLEDEĆI NAČIN:

KNJIGE: Dahl, Robert. 1989. *Democracy and Its Critics*. New Haven: Yale University Press.

TEKSTOVI U ČASOPISU: Geddes, Barbara. 1999. "What Do We Know About Democratization After Twenty Years?" *Annual Review of Political Science*, 27 (March): 115–44.

TEKSTOVI U ZBORNICIMA: Linz, Juan J. 1975. "Totalitarian and Authoritarian Regimes". In ed. Nelson Polsby and Fred Greenstein. *Handbook of Political Science*. Reading, MA: Addison-Wesley.

